

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Факультет філології та журналістики

Кафедра української мови та лінгводидактики

О. Г. Межов

СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний посібник

Луцьк
ФОП Іванюк
2023

УДК 811.161.2'367(075.8)
М 43

*Надано гриф «Затверджено» та рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 7 від 25 травня 2023 року)*

Рецензенти:

Совтис Н. М., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови імені професора К. Ф. Шульжука Рівненського державного гуманітарного університету;
Левчук І. П., кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Межов О. Г.

М-43 Синтаксис української мови: навчальний посібник. 2-е вид., доп. Луцьк : ФОП Іванюк, 2023. 286 с.

Навчальний посібник містить ключові поняття, вимоги до знань та вмінь студентів, списки рекомендованої літератури, відображені в таблицях основні теоретичні положення із синтаксису словосполучення, простого і складного речення сучасної української мови. Питання для самоперевірки сприятимуть осмисленню багатьох аспектів курсу, а система вправ до кожної теми дасть змогу студентам закріпити програмовий матеріал, допоможе їм виробити й удосконалити вміння та навички, необхідні для фахової підготовки. Наведені вправи мають різноманітний характер: спостереження над мовними фактами, їх аналіз, порівняння, робота з текстами, синтаксичний розбір тощо. Посібник слугуватиме в організації самостійної та індивідуальної роботи студентів, проведенні практичних занять із навчальної дисципліни «Синтаксис української мови».

Для підготовки бакалаврів спеціальності 035 «Філологія», освітніх програм «Українська мова та література. Світова література», «Мова та література (польська). Переклад», а також здобувачів вищої освіти інших спеціальностей, які вивчають курс сучасної української мови.

УДК 811.161.2'367(075.8)
М 43

© Межов О. Г., 2023

ПЕРЕДМОВА

Синтаксис – це найвищий ярус мовної системи, якому підпорядковані попередньо вивчені студентами філологічних і педагогічних спеціальностей рівні: фонетичний, лексичний, фразеологічний, словотвірний, морфологічний, адже саме він забезпечує реалізацію найважливіших функцій мови, серед яких комунікативна, мислетворча, пізнавальна, експресивна. Об'єктом вивчення синтаксису, як і інших розділів мовознавства є слово, але не ізольоване, а у зв'язках з іншими словами, думкою та позамовною дійсністю. Унаслідок такої взаємодії в мовній системі формуються одиниці вищого порядку – словосполучення та речення. А речення є базою для творення вже у сфері мовлення висловлень, складних синтаксичних конструкцій і текстів як основних засобів комунікації між людьми. Щоб уміти правильно конструювати усне й писемне зв'язне мовлення, демонструючи при цьому належний рівень логічного мислення й високу культуру спілкування, майбутньому філологу й викладачеві-словеснику потрібно знати закономірності сполучуваності слів у простому реченні, предикативних частин у складному, висловлень у тексті відповідно до національної специфіки синтаксису української мови.

Мета навчальної дисципліни «Синтаксис української мови» як завершального етапу у вивченні нормативного курсу «Сучасна українська літературна мова» – формувати у студентів фахові мовні компетентності й науковий лінгвістичний світогляд на основі теоретичних знань про синтаксичну систему української мови, які ґрунтуються на вагомих здобутках вітчизняної та зарубіжної граматичної науки; умінь багатоаспектного лінгвістичного аналізу різнотипних синтаксичних одиниць (словосполучень, простих і складних речень, мінімальних синтаксичних одиниць, складних синтаксичних цілих, текстів), які слугуватимуть у майбутній науково-дослідницькій і педагогічній діяльності, та навичок їхнього нормативного вживання у комунікативних актах, різних видах дискурсу.

Навчальний посібник «Синтаксис української мови» укладено відповідно до силабусу освітнього компонента, який посідає центральне місце в сукупності лінгвістичних дисциплін, передбачених освітньо-професійною програмою підготовки бакалаврів філологічних спеціальностей. Пропоноване навчальне видання складається з розділів «Словосполучення і просте неускладнене речення», «Просте ускладнене речення», «Складне речення й текст»,

охоплюючи теми всіх змістових модулів дисципліни. До кожної теми подано ключові поняття, вимоги до знань та вмінь студентів, питання для самоперевірки, рекомендовану літературу. Основні теоретичні положення у таблицях, віддзеркалюючи як традиційні, так і сучасні граматичні вчення про формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти речення, синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення у підрядних та сурядних словосполученнях, засоби вираження головних і другорядних членів речення, структурно-семантичні типи односкладних, неповних, нечленованих та ускладнених простих речень з однорідними, відокремленими, вставними й вставленими компонентами, звертаннями тощо, а також складних речень і текстів, – доповнюють, узагальнюють і систематизовують відомості основних підручників із синтаксису української мови. Видані переважно в 90-ті роки минулого століття – перше десятиріччя XXI століття, вони, безперечно, містять науково й методично цінний теоретичний матеріал. Проте ґрунтовне вивчення синтаксису передбачає не тільки глибокі теоретичні знання, а й формування досконалих практичних умінь і навичок. Цьому якраз сприятиме запропонована у посібнику система вправ до кожної теми, яка дасть змогу студентам закріпити найважливіші теоретичні питання, допоможе їм виробити й удосконалити прикладні фахові компетентності. Наведені вправи мають різноманітний характер: спостереження над мовними фактами, їхній аналіз, порівняння, робота з текстами, синтаксичний розбір тощо. Фактичний матеріал дібрано з кращих зразків художніх творів українських письменників, усної народної творчості, публіцистичного та наукового стилів, що має пізнавальне, естетичне й виховне значення. Подано також схеми і зразки синтаксичного аналізу, теми індивідуальних завдань, термінологічний словник, оновлений список основної та додаткової літератури до курсу, предметний покажчик.

У 2021 році опубліковано перше видання навчального посібника О. Г. Межова “Синтаксис української мови”, рекомендованого до друку вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (*протокол № 2 від 26 лютого 2021 року*). Проте внесені протягом двох років зміни до силабусу освітнього компонента зумовили потребу перегляду змісту та структури цього навчального посібника під час підготовки його другого видання, зокрема: оновлено список основної й додаткової літератури (вилучено російськомовні джерела, натомість додано нові праці

сучасних українських мовознавців, англomовні посібники, а також перевидані студії авторитетних українських граматистів минулого сторіччя); посібник доповнено розділом «Теми для самостійного опрацювання» з переліком відповідних питань і завдань до таких тем: *Загальні питання синтаксису сучасної української літературної мови; Складне речення в системі синтаксичних одиниць; Синтаксична система мови й пунктуація; Синтаксичний та пунктуаційний аналіз речення й тексту;* розширено алгоритм синтаксичного аналізу тексту, додано порядок пунктуаційного аналізу, питання для підсумкового контролю тощо.

Навчальний посібник «Синтаксис української мови» слугуватиме в організації практичних занять, самостійної та індивідуальної роботи передовсім бакалаврів спеціальності 035 «Філологія», освітніх програм «Українська мова та література. Світова література», «Мова та література (польська). Переклад», а також здобувачів вищої освіти інших спеціальностей, які вивчають курс сучасної української мови.

Розділ 1. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І ПРОСТЕ НЕУСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

§ 1. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК ОДИНИЦЯ СИНТАКСИСУ

1. Словосполучення в синтаксичній системі української мови:

а) історія та сучасний стан учення про словосполучення;

б) поняття про словосполучення, його місце в системі синтаксичних одиниць української мови;

в) типи словосполучень за видом синтаксичного зв'язку.

2. Підрядні словосполучення, принципи їхньої класифікації. Різновиди підрядних словосполучень за категорійно-морфологічним характером головного компонента.

3. Форми підрядного зв'язку в словосполученні: а) узгодження; б) керування; в) прилягання.

4. Типи семантико-синтаксичних відношень у підрядних словосполученнях.

5. Сурядні словосполучення, семантико-синтаксичні відношення між їхніми компонентами. Відкриті та закриті сурядні словосполучення.

6. Прості та складні словосполучення. Вільні і зв'язані словосполучення. Питання про стосунок фразеологічних сполук до словосполучень.

Ключові поняття: словосполучення, синтаксичні зв'язки, семантико-синтаксичні відношення, сурядні словосполучення, підрядні словосполучення, узгодження, керування, прилягання, атрибутивні відношення, субстанційні відношення, адвербіальні відношення, іменні, дієслівні та прислівникові словосполучення, прості та складні словосполучення.

Студент повинен знати: визначення словосполучення, його найважливіші ознаки, принципи класифікації словосполучень.

Студент повинен уміти: виділяти словосполучення з речення, відрізняти їх від інших синтаксичних одиниць, аналізувати за схемою, розмежовувати формально-синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення між компонентами словосполучень, добирати синонімічні словосполучення з різними видами зв'язку.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 1

Типи підрядних словосполучень			
За морфологічним вираженням головного компонента	іменні	іменникові	<i>білий сніг, дружня розмова, весела вдача, густий ліс, глибоке озеро</i>
		прикметникові	<i>сильний духом, вищий за брата, ласий на гроші, вірний присязі, схильний до роздумів, старанний у навчанні</i>
		числівникові	<i>п'ять відсотків, півтора метра, двоє з нас, одна третя площі, багато людей, п'ятеро студентів, мало води</i>
		займенникові	<i>кожен з них, ми з тобою, всі вони</i>
	дієслівні	<i>будувати міст, пройшов відстань, сідаєш за стіл, записаний пером, втілений у життя, їдучи до столиці, ставши пілотом</i>	
прислівникові	<i>надзвичайно гарно, особливо старанно, зовсім недавно, далеко від Батьківщини, сумно за домівкою</i>		
За формою синтаксичного зв'язку головного і залежного слів	узгоджені	<i>незабутня зустріч, рідне село, талановитий учитель широка долина, мій край, третій поверх, згаданий твір</i>	
	керовані	<i>читаю оповідання, дарую квіти нареченій, малюю олівцем, йду зі школи, їду через ліс, побачив її, захоплююсь нею, спів матері, любов до ближнього, усмішка дитини, розповідь батька, краса слова</i>	
	прилегли	<i>читання вголос, йти швидко, трохи втопився, співати голосно, читати лежачи, побіг рятувати, пішов відпочивати, зігнути вдвоє, бажання вчитися, йти співаючи</i>	
За різновидом семантико-синтаксичного відношення залежного слова до головного	атрибутивні	<i>сонячний день, здібний студент, мій батько, зошит учня, будинок з цегли, чоловік в окулярах, листя дуба</i>	
	субстанційні	<i>добувати нафту, принести води, оглянути місто, схожий на брата, їхати поїздом, копати лопатою, дивитися в бінокль, грати на скрипці</i>	
	адвербіальні	<i>працювати влітку, знемагати від болю, творити для прийдешнього, їдучи на світанку, прибувши на відпочинок, зрадіти від зустрічі, втомлений від подорожі</i>	
За структурою	прості	<i>яскрава зірка, намалювати портрет, читати вголос, пасти задніх в навчанні, поїхати до Чорного моря</i>	
	складні	<i>новий металургійний завод, сучасні досягнення науки, веселі розваги</i>	

		<i>дітвори, критикувати владу за помилки</i>
--	--	--

Таблиця 2

Типи сурядних словосполучень		
За різновидом семантико-синтаксичного відношення компонентів	єднально-перелічувальні	<i>пісня і праця; веселий і щасливий; діброви, долини й луки; учитель, порадник, друг</i>
	зіставно-протиставні	<i>вимогливий, але справедливий; важкий, проте успішний</i>
	розділові	<i>сніг або дощ; то сонце, то хмари; чи то веселий чи то сумний; то мовчить, то розмовляє; то поспішає, то бариться</i>
	градаційні	<i>не тільки батьки, але й діти; не лише старанний, але й обдарований; не тільки співчуває, а й допомагає</i>
За можливістю доповнення компонентів	відкриті	<i>то холодно, то тепло; і красива, і розумна, і працююча</i>
	закриті	<i>не лише хлопці, але й дівчата; не смачний, проте корисний</i>
За структурою	прості	<i>небо і земля, викладачі та студенти, красиве й корисне</i>
	складні	<i>то сонце, то хмари, то вітер, до дощ</i>

Таблиця 3

Не належать до синтаксичних словосполучень	
Фразеологічні	<i>розрубати гордіїв вузол, дамоклів меч, пасти задніх, ні пуху ні пера, рукою подати, бити байдики, товкти воду в ступі, раки пекти, накивати п'ятами</i>
Лексичні	<i>Львівський національний університет, Чорне море, Олена Іванівна Кравченко, Далекий Схід, Верховна Рада України</i>
Термінологічні	<i>атомна енергія, художня гімнастика, білий віриш, ступені порівняння прикметників</i>
Метафоричні	<i>обличчя землі, хвиля гніву, сльози дуба, корінь зла</i>
Перифразовані	<i>чорне золото(вугілля), легені планети (ліси)</i>
Предикативні	<i>сади цвітуть; осінь наближається; квіти були запашині</i>
Компоненти складеного присудка	<i>став студентом, почав вчитися, міг би працювати, був старанний, хотів розказати, звався Іванком, являє собою пристрій</i>
Прийменниково-відмінкові сполуки із значенням просторової та часової протяжності	<i>від ранку до вечора, з року в рік, кінець оповідання, протягом року, назустріч долі, початок літа</i>
Кількісно-іменні сполуки	<i>більшість студентів, десятки кілометрів, п'ятеро хлопців, склянка молока, кілограм цукру, метр шовку</i>

Питання для самоперевірки

1. Назвіть диференційні ознаки, які взято за основу розмежування слів, словосполучень і речень.
2. У чому відмінність синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень?
3. Чи всі сполуки слів належать до синтаксичних словосполучень?
4. Аргументуйте доцільність виокремлення сурядних синтаксичних словосполучень?
5. Схарактеризуйте семантико-синтаксичні відношення в сурядних словосполученнях.
6. За якими ознаками розрізняють відкриті та закриті сурядні словосполучення?
7. Які семантико-синтаксичні відношення характерні для відкритих сурядних словосполучень? Назвіть типи сполучників, які вживаються у закритих сурядних словосполученнях.
8. За якими принципами класифікують підрядні словосполучення?
9. Схарактеризуйте різновиди підрядних словосполучень за частиномовним вираженням головного компонента.
10. У чому полягає відмінність форм узгодження і кореляції?
11. Що покладено в основу розмежування сильного і слабого керування?
12. У чому сутність відмінкового прилягання? Як цю форму зв'язку відрізнити від слабого керування?
13. Розкрийте особливості семантико-синтаксичних відношень у підрядних словосполученнях.
14. Які є типи словосполучень за будовою?

Вправи

Вправа 1. Які з наведених словосполучень належать до іменникових?

1. Культура народу.
2. Рідна земля.
3. Щедрий душею.
4. Зацікавити бесідою.
5. Узагальнення сказаного.
6. Стиль письменника.
7. Читати поезію.
8. Книга з ілюстраціями.
9. Вірний присязі.
10. Розповідь про поета.
11. Мотиви творчості.
12. Подорожувати країною.
13. Далекі відстані.
14. Лірика Тараса Шевченка.
15. Дитяча усмішка.
16. Розв'язання завдання.

17. Розв'язати рівняння. 18. Емоційні слова. 19. Відображення дійсності. 20. Викресати вогонь.

Вправа 2. Випишіть з поданого переліку прикметникові словосполучення.

1. Барвисті квіти. 2. Повний снаги. 3. Радіти весні. 4. Щирий серцем. 5. Дорожчий за золото. 6. Високо в небі. 7. Потрібний людям. 8. Приємне враження. 9. Яскравий приклад. 10. Щире захоплення. 11. Відчувати радість. 12. Передовий загін. 13. Широкий у плечах. 14. Влучне слово. 15. Уміння висловитися. 16. Щасливий випадок. 17. Важчий за повітря. 18. Важкий день. 19. Чудова погода. 20. Потрібний усім.

Вправа 3. Виділіть серед наведених словосполучень займенникові за морфологічним вираженням головного слова.

1. Осінні квіти. 2. Квіти осені. 3. Стіл для письма. 4. Письмовий стіл. 5. Дуже веселий. 6. Цукрові буряки. 7. Уважний до всіх. 8. Весняна вода. 9. Батьківська земля. 10. Кращий за всіх. 11. Повний води. 12. Рожевий від сонця. 13. Мої батьки. 14. Наше село. 15. Кожен з нас. 16. Привітали їх. 17. Я з батьком. 18. Своїми силами. 19. Хтось інший. 20. Їхні діти. 21. Купити чого-небудь.

Вправа 4. Виділіть серед наведених словосполучень прислівникові за морфологічним вираженням головного слова.

1. Швидко йти. 2. Довго говорити. 3. Далеко за лісом. 4. Вдвічі швидше. 5. Глибоко внизу. 6. Виступити раптово. 7. Вдало відповісти. 8. Високо в небі. 9. Тренуватися щоденно. 10. Повірити відразу. 11. Йти прямо. 12. Досить влучно. 13. Багато працювати. 14. Надто багато. 15. Чудово співати. 16. Шум дерев. 17. Шумно поводитись. 18. Досить шумно. 19. Провісник майбутнього. 20. Весело відпочивати.

Вправа 5. У яких словосполученнях прислівник виступає головним компонентом, а в яких – залежним?

1. Дуже рано. 2. Високо вгорі. 3. Швидко бігти. 4. Ліворуч від тебе. 5. Далеко бачити. 6. Далеко від будинку. 7. Надзвичайно чемно. 8. Будь-як робити. 9. Зразково поводитися. 10. Вдвічі краще. 11. Надзвичайно щедро. 12. Високо літати. 13. Дуже холодно. 14. Близько коло хати. 15. Відпочивати весело. 16. Щиро сміятися. 17. Краще за всіх. 18. Виконав найкраще. 19. Абияк писати. 20. Смішно ходити.

Вправа 6. Назвіть дієслівні словосполучення серед наведених.

1. Планувати роботу. 2. Плани на літо. 3. Тверда позиція. 4. Повторювати двічі. 5. Тихе слово. 6. Малювання фарбами. 7. Оголосити догану. 8. Сповіщати про весну. 9. Весняні звуки. 10. Спів птаха. 11. Цвіт яблуні. 12. Подарунок сестри. 13. Досить повільно. 14. Сподіватися на краще. 15. Реалізувати плани. 16. Художня проза. 17. Переклад з англійської. 18. Зберегти у віках. 19. Цікава розповідь. 20. Надто важко.

Вправа 7. У поданих словосполученнях замініть головне слово на спільнокореневе іншої частини мови. Чи змінюється морфологічне вираження залежного компонента?

1. Відчиняти двері. 2. Високо в небі. 3. Високо літати. 4. Прийти допомагати. 5. Повідомлення вчителя. 6. Слухання музики. 7. Завдати клопоту. 8. Славетний герой. 9. Смішні оповідання. 10. Розповідати весело. 11. Швидкий бігу. 12. Бігання на коротку дистанцію. 13. Радити друзям. 14. Праця на заводі. 15. Працювати на заводі. 16. Добре вчитися. 17. Дотримуватися правил. 18. Слухання співу.

Вправа 8. Серед поданих сполук слів визначте синтаксичні словосполучення.

1. На ставку. 2. Навколо ялинки. 3. Біля дерева. 4. Зима і літо. 5. Гарно ж. 6. Працювати в полі. 7. Світло сонця. 8. Відмінно вчитися. 9. Листя зеленіє. 10. Цвітуть весняні квіти. 11. Старанно працювати. 12. Гарна квітка. 13. Йти туди. 14. Староста класу. 15. Дума про козака. 16. Один брат. 17. Уміння висловитися. 18. Серед нас. 19. Безмежне щастя. 20. Перед людьми. 21. Йти і співати. 22. Між людьми. 23. Маленький, але спритний. 24. Очолювати комісію. 25. Іспит з мови. 26. Мамина пісня. 27. Дощ іде. 28. Буду писати. 29. З'являтися з-за лісу.

Вправа 9. Які з поданих словосполучень належать до сурядних?

1. Вивчати мову.
2. Рідне слово.
3. Наш край.
4. Наше і ваше.
5. Завдяки поезії.
6. Поряд з нами.
7. Писати твори.
8. День і ніч.
9. Батьків наказ.
10. Тиша і спокій.
11. Сказати слово.
12. Гостре каміння.
13. Сумна пісня.
14. Зустріч побратимів.
15. Весна і літо.
16. Розповідати історію.
17. Розмовляти до вечора.
18. Лине вітерець.
19. Взяти книжку.
20. Надзвичайно світло.

Вправа 10. Подані сполуки слів розподіліть на групи: а) сурядні словосполучення; б) підрядні словосполучення; в) предикативні сполуки.

1. Дорога за селом.
2. Весняний дощ.
3. П'ятий день.
4. Здатний зробити.
5. Дванадцять місяців.
6. Нова і красива.
7. Подарунок на свято.
8. Наш обов'язок.
9. Закінчується літо.
10. Батьки і діти.
11. Працювати без відпочинку.
12. Дитячий ансамбль.
13. З давніх пір.
14. Яскраве світло.
15. Брат навчається.
16. Написаний учнем.
17. Темно і холодно.
18. Героїчний подвиг.
19. Тихесенько вітер віє.

Вправа 11. У яких словосполученнях залежне слово поєднане з головним зв'язком узгодження?

1. Наближення бурі.
2. Швидке падіння.
3. Червона калина.
4. Волошкові очі.
5. Щось знайоме.
6. Середина літа.
7. Весела вдача.
8. Головний компонент.
9. Вечірня зоря.
10. Щире слово.
11. Схожий на батька.
12. Зображення подій.
13. Виступ депутата.
14. Половина року.
15. Шалений успіх.
16. Весняне сонце.
17. Заворожений побаченим.
18. Влучне слово.
19. Народна пісня.
20. Незабутні роки.
21. Вірний друг.
22. Твій друг.
23. Друг брата.
24. Весела компанія.
25. Дружити завжди.
26. Перевірені дружбою.
27. Допомогти друзям.
28. Дружня допомога.
29. Дружба між народами.
30. Вірність друга.

Вправа 12. У поданих словосполученнях визначте морфологічне вираження головного та залежного слова. Слова яких частин мови найчастіше поєднуються між собою зв'язком узгодження?

1. Весняний настрій. 2. Весна навколо. 3. Чекати весну. 4. Чекання весни. 5. Травневі дні. 6. Погожий день. 7. День пам'яті. 8. Вихідний день. 9. Радіти весні. 10. Наступ весни. 11. Наше місто. 12. Нова вулиця. 13. Жити по-новому. 14. Земна сила. 15. День міста. 16. Дитяче містечко. 17. Юнацькі роки. 18. Роки юності. 19. Яскраве враження. 20. Давня історія. 21. Десята година. 22. Недалеко від школи. 23. Лиха година. 24. Свій шлях. 25. Шлях у нікуди. 26. Короткий шлях. 27. Чумацький шлях. 28. Іти шляхом. 29. Історична доля.

Вправа 13. У поданих словосполученнях визначте морфологічне вираження головного та залежного слова. Слова яких частин мови найчастіше поєднуються між собою зв'язком керування?

1. Добрі діти. 2. Високе дитя. 3. Народити дитину. 4. Доглядати дитину. 5. Дитячий сміх. 6. Сміятись по-дитячому. 7. Щоденна прогулянка. 8. Іти надвір. 9. Швидко йти. 10. Іти полем. 11. Зелене поле. 12. Зеленіюче поле. 13. Писати дітям. 14. Писати про дітей. 15. Писати книгу. 16. Написана книга. 17. Писати швидко. 18. Написання твору. 19. Недописана повість. 20. Швидке написання. 21. Гарна писанка. 22. Переписаний лист. 23. Блукати лісами. 24. Милуватися озером. 25. Довго милуватися. 26. Глибоке озеро. 27. Берегти природу. 28. Волинська природа. 29. Приїхати до річки. 30. Зірвати квітку. 31. Приїхати вчасно. 32. Переповнений почуттями.

Вправа 14. У поданих словосполученнях замініть (де це можливо) зв'язок узгодження зв'язком керування, і навпаки.

1. Гідний подиву. 2. Перший космонавт. 3. Чудеса техніки. 4. Полинати до зірок. 5. Щасливо повернутися. 6. Радісна звістка. 7. Випробувати техніку. 8. Пережити хвилювання. 9. Величний подвиг. 10. Радіти успіхам. 11. Доручена справа. 12. Доручити справу. 13. Виконати завдання. 14. Виконати швидко. 15. Виконання завдання. 16. Швидке виконання. 17. Зрозуміти завдання. 18. Вирішити разом. 19. Допомогти у вирішенні. 20. Доручити виконання. 21. Вечірня розмова. 22. Розмовляти голосно. 23. Цікава розповідь. 24. Розповідь батька. 25. Розмова з батьком. 26. Розповідати весело. 27. Писемне мовлення. 28. Розповідати казку. 29. Казкові герої. 30. Розповідь про героїв.

Вправа 15. У котрому рядку в усіх словосполученнях головне слово поєднане із залежним зв'язком керування?

1. Вивчайте мову, співати пісню, подумати про себе, багатство народу.
2. Його надія, доступ до найдорожчого, почуття незадоволення, знана істина.
3. Протягом століть, невтомно працювати, ніколи подумати, підкорення вершини.
4. Заявити про себе, повернути книгу, вдячний матері, особиста думка.
5. Просити сестру, розуміти теорему, знати правило, смерекові ліси.
6. Приніс щось, бачити мрію, далекий від школи, вірити в майбутнє.
7. Користуватися літературою, звикнути до дощу, рухатися через тунель.
8. Знайомий з дитинства, життя у праці, поля без меж, правила поведінки, твоє місто.
9. Червоний від хвилювання, квиток у театр, піти на прогулянку, з'явитися вчасно.

Вправа 16. Вкажіть, у яких словосполученнях залежне слово поєднане з головним зв'язком прилягання?

1. Любити природу. 2. Підкоряти природу. 3. Нищити природу.
4. Любити по-справжньому. 5. Прочитати двічі. 6. Виконати завдання.
7. Виконане завдання. 8. Швидко виконати. 9. Швидке виконання.
10. Любити матір. 11. Сільська школа. 12. Пишатися школою.
13. Ходити пішки. 14. Ходити в школу. 15. Занадто пізно. 16. Смуток осені.
17. Тендітні пальці. 18. Прийти вчасно. 19. Добрі очі. 20. Сутінь лісу.
21. Говорити правду. 22. Сидіти мовчки. 23. Предковичний ліс.
24. Правильне виховання. 25. Берегти озера. 26. Закінчити завтра.
27. Гущавина лісу. 28. Намалювати на папері. 29. З'їхати з гори.
30. Іти співаючи.

Вправа 17. Утворіть по три словосполучення з атрибутивними семантико-синтаксичними відношеннями за такими схемами: а) прикметник + іменник; б) іменник + іменник; в) іменник + прислівник; г) іменник + інфінітив. Уведіть їх у речення.

Вправа 18. У наведеному тексті виділіть сурядні та підрядні словосполучення, зробіть їхній повний синтаксичний розбір за поданими нижче схемами.

Ще з ночі впала рос на кожному стеблинку, на кожний листочок і лежить там холодною окрасою. Застигли в палісаднику повні махрові жоржини. Поплелися вздовж тину кручені паничі. Ось-ось прокинуться вони від сну, розплющать повіки назустріч світанкові і заграють барвами свого цвітіння – синім, рожевим, фіалковим. Їм не поступається ані кольорами, ані ряснотою квіток славнозвісні ружі (А. Шиян).

Послідовність синтаксичного розбору сурядного словосполучення

1. Початкова форма виділеного з речення словосполучення (встановлюється за початковою формою компонентів).
2. Тип словосполучення за будовою (просте, складне).
3. Відкрита чи закрита структура.
4. Морфологічне вираження компонентів.
5. Семантико-синтаксичні відношення між компонентами (єднальні, зіставно-протиставні, розділові, градаційні та ін.).
6. Засоби синтаксичного зв'язку компонентів (сполучники та інтонація; лише інтонація).
7. Синтаксична функція в реченні.

Послідовність синтаксичного розбору підрядного словосполучення

1. Початкова форма виділеного з речення словосполучення (встановлюється за початковою формою головного слова).
2. Структурний тип (просте, складне).
3. Вид словосполучення за ступенем зв'язку компонентів (синтаксично вільне, цілісне).
4. Різновид словосполучення за морфологічним вираженням головного слова: іменне (іменникове, прикметникове, числівникове, займенникове), дієслівне, прислівникове.
5. Форма підрядного зв'язку: узгодження (повне, неповне), кореляція (повна, неповна), керування (сильне, слабке), прилягання (власне прилягання, відмінкове прилягання).
6. Семантико-синтаксичні відношення між компонентами: субстанційні (об'єктні, суб'єктні, адресатні, локативні, інструмен-

тальні), атрибутивні, обставинні (часу, мети, умови, способу дії та ін.).

7. Засоби синтаксичного зв'язку компонентів (з'ясувати, як зв'язані між собою головне й залежне слово: а) за змістом і з допомогою закінчення залежного слова; б) за змістом і з допомогою закінчення залежного слова та прийменника; в) лише за змістом.

8. Синтаксична функція головного і залежного слова в реченні.

Зразки синтаксичного розбору сурядного та підрядного словосполучень

У реченні *Обсипався яблуневий цвіт: і стежки засіяв, і доріжки* (Л. Костенко) виділимо сурядне словосполучення *і стежки, і доріжки* та підрядне *яблуневий цвіт* і зробимо їх синтаксичний аналіз. Словосполучення *і стежки, і доріжки* сурядне; початкова форма – *і стежки, і доріжки*; за будовою – просте; відкритої структури; морфологічне вираження – іменники у знахідному відмінку множини; семантико-синтаксичні відношення між компонентами – єднально-перелічувальні; засоби синтаксичного зв'язку – єднальний повторюваний сполучник *і* та перелічувальна інтонація; синтаксична функція в реченні – однорідні додатки.

Словосполучення *яблуневий цвіт* підрядне; початкова форма – *яблуневий цвіт*; головне слово – *цвіт*, залежне – *яблуневий*; за структурою – просте; за ступенем зв'язку компонентів – синтаксично вільне; за морфологічним вираженням головного слова – іменникове; форма підрядного зв'язку – повне узгодження; семантико-синтаксичні відношення між компонентами – атрибутивні; засоби синтаксичного зв'язку – закінчення залежного слова; синтаксична функція в реченні: головне слово – простий підмет, залежне слово – узгоджене означення.

Рекомендована література: 1–3, 5–13, 15, 21–27, 32, 39, 60, 70–74, 79–82, 110.

§ 2. ГРАМАТИЧНА ОСНОВА ПРОСТОГО ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

1. Поняття про двоскладне речення, вираження предикативності в ньому.
2. Історія вчення про головні члени речення.

3. Диференційні ознаки головних членів речення. Зв'язок підмета з присудком.
4. Простий підмет і способи його вираження.
5. Складений підмет і його структурні типи.
6. Простий присудок, його вираження.
7. Типи складених присудків:
 - а) дієслівний складений присудок;
 - б) іменний складений присудок.
8. Структурно-семантичні особливості складного (подвійного) присудка.

Ключові поняття: простий підмет, складений підмет, простий присудок, складений іменний присудок, складений дієслівний присудок, дієслівна зв'язка, складний (подвійний) присудок, предикативний зв'язок, взаємозалежна координація.

Студент повинен знати: визначення головних членів речення, їх формальні та семантичні диференційні ознаки, різновиди головних членів речення відповідно до їхньої будови.

Студент повинен уміти: виділяти в реченні присудок, характеризувати його відповідно до частиномовної належності, визначати структурно-семантичні особливості головних членів речення, відрізнити складений дієслівний присудок від складного (подвійного) та складений іменний присудок від його ускладненої моделі.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 4

Способи вираження підметів		
Прості підмети	іменники в Н.в.	<i>Світ палає. Мир тріпоче</i> (Г.Чупринка). <i>Без тебе люди не жили б</i> (П. Тичина).
	займенники, зокрема субстантивовані	<i>Я вірші став писать під вечір золотий</i> (В.Сосюра). <i>Бо ще є люди, котрі його знали</i> (Т.Шевченко). <i>Ваші завжди допомагали народам</i> (О. Гончар). <i>Кожен буває великим бодай раз за життя</i> (П.Загребельний).
	субстантивовані прикметники	<i>Старий співав без гриму і гримас</i> (Л. Костенко). <i>Новий метушиться в темряві трюму</i> (Ю. Яновський).
	субстантивовані дієприкметники	<i>Визволені не можуть забути своїх визволителів</i> (О. Гончар).
	субстантивовані порядкові числівники	<i>Сьома всміхнулась крізь сльози і мовила щиро</i> (Леся Українка).

	службові слова, звуконаслідувальні слова, вигуки	<i>І кожне „ні” вогненне чує „так”</i> (М. Рильський). <i>Гучне “ура” підхопило Орлюка</i> (О. Довженко). <i>Твоє журливе “ку-ку” спливало, як сльози на плакучій березі</i> (М. Коцюбинський).
	інфінітиви	<i>Не вірить людям – твій щоденний труд</i> (М.Бажан). <i>Кохати – нові землі відкривати</i> (І.Драч).
	займенникові сполуки	<i>Кожний з нас до труда, як до бою грімливого, звик</i> (В. Сосюра). <i>І всі ми як один підняли вгору руки</i> (І. Франко).
	фразеологізми	<i>Починався бенкет на всю губу</i> (Народна творчість)
	предикативні одиниці	<i>„Той, що греблі рве” – молодий, дуже білявий, синьоокий...</i> (Леся Українка).
	лексичні, метафоричні сполучення	<i>Чорне море омиває Кримський півострів. Плескалось, билось, пливло людських надій ясне крило</i> (А. Малишко). <i>Сміху сиплеться срібна злива</i> (В. Бичко).
Складені кількісні підмети	числівники <i>два, три, чотири</i> + Н.в. мн.	<i>Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись</i> (В. Сосюра). <i>Там, за перелазами, три верби схилилися</i> (Т. Яковенко).
	інші кількісні числівники + Р.в. мн.	<i>Шестеро гребців працювали веслами</i> (М.Трублаїні). <i>Чимало літ перевернулось</i> (Т. Шевченко). <i>Скільки днів пройшло з тих пір</i> (В.Сосюра).
	іменники зі значенням кількості, обсягу, міри, сукупності + Р.в. мн.	<i>П’ятірка сивих плотарів сиділа в тінях яворів</i> (А. Малишко). <i>Половина саду цвіте, половина в’яне</i> (Народна творчість). <i>Табуни коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком вільне повітря степів</i> (П. Мирний).
Складені соціативні підмети	Н.в + з + О.в (присудок у множині)	<i>Остан з Соломією звернули з шляху на поле</i> (М. Коцюбинський). <i>Другого дня рано Корній з матір’ю вернулися додому</i> (Леся Українка). <i>Серпень з вереснем стискають один одному правиці</i> (М. Рильський).

Таблиця 5

Способи вираження присудків			
Прості дієслівні присудки	особові та родові дієслівні форми	теперішній час	<i>Приходить тато з роботи</i> (В.Винниченко)
		минулий час	<i>Карпати потонули в тишині</i> (Д. Павличко).
		майбутній час	<i>Довго ще ясніти буде осінь</i> (В.Ткаченко).
		умовний спосіб	<i>Полетіла б я до тебе</i> (Народна творчість)
	наказовий спосіб	<i>Вийся, жайворонку, вийся над полями</i> (М.Рильський).	
некоорди-	інфінітиви недок. виду	<i>Вони налягли на ноги, давай тікати</i>	

	новані форми	+ частки <i>ну, давай</i>	(П.Мирний).
		усічені вигуково-дієслівні форми	<i>Заридала Катерина та бух йому в ноги</i> (Т.Шевченко).
		інфінітиви при інфінітивних підметах	<i>Кохати – нові землі відкривати</i> (І.Драч).
	сталі звороти	фразеологічні	<i>Він по городу гав ловив та витрішки продавав</i> (І. Котляревський).
		описові дієслівно-іменні	<i>Ворог чинив дедалі упертіший опір</i> (О.Гончар).
Складені дієслівні присудки	інфінітив	+ допоміжні фазові дієслова	<i>Снаряди почали вже падати в річку</i> (О.Довженко).
		+ допоміжні модальні дієслова (прикметники, іменники)	<i>Але серце спинитись не хоче...</i> (В.Сосюра). <i>Про дідуся хлопець щовечора ладен їм розповідати</i> (О.Гончар). <i>Ми нічого спинити не в силі</i> (В.Сосюра).
Складені іменні присудки	дієслівні зв'язки (напів-зв'язки)	+ іменники Н.в, О.в., З.в.	Дід Захарко був коваль (О.Довженко). Восени Віталік буде студентом (О.Гончар). Павло залишався за провідника (Ю.Яновський).
		+ прикметники Н.в, О.в.	Шлях далекий (О.Довженко). Ліс ставав усе густішим (Ю.Смолич).
		+ дісприкметники	<i>І небо невміте</i> (Т.Шевченко).
		+ займенники	<i>Рибалка з нього був ніякий</i> (Ю.Яновський).
		+ числівники	<i>Я був у шерензі четвертий. Два і три буде п'ять.</i>
		+ прислівники	<i>Дивізія була наготові.</i>
Подвійні (складні) присудки	дієслова руху, стану	+ прикметники	<i>Хлопець прийшов невеселий.</i>
		+ дісприкметники	<i>Борець лежав поранений.</i>
		+ порядкові числівники	<i>Я зайшов другий.</i>
		+ займенники	<i>Він повернувся зовсім інший.</i>

Питання для самоперевірки

1. Як виражається предикативність у двоскладному реченні?
2. Які диференційні ознаки характерні для підмета та присудка?
3. Якими відмінками можуть бути представлені прості підмети в українській мові?
4. Схарактеризуйте складені кількісні та соціативні підмети.
5. Вкажіть морфологічні засоби вираження простого присудка.
6. У чому полягає відмінність між складеним іменним присудком та складеним дієслівним?
7. Поясніть роль фазових і модальних компонентів у структурі складеного дієслівного присудка.
8. Простежте, як впливають дієслівні зв'язки на морфологічне (відмінкове) вираження іменної частини складеного присудка.

9. З'ясуйте специфіку подвійного присудка.
10. Визначте критерії розмежування суб'єктного та об'єктного інфінітивів.
11. Яка модель присудка є ускладненою?
12. З'ясуйте особливості взаємозалежної координації як форми зв'язку підмета й присудка.

Вправи

Вправа 1. Вкажіть речення з простим підметом.

1. Пісню калинову я складаю знову (В. Сосюра).
2. Відкрите серце народного співця щедро ввібрало в себе могутній волелюбний дух українського народу (О. Гончар).
3. Тисячі очей дивилися, і тисячі сердець билися, чекаючи великих божих слів, великих божих діл (Г. Хоткевич).
4. Я люблю свою хату поліську. Я люблю свій зажурений ліс (Д. Фальківський).
5. Серпень з вереснем стискають один одному правиці (М. Рильський).

Вправа 2. Знайдіть односкладні та двоскладні речення. Які синтаксичні функції виконує в них інфінітив?

1. Варити сталь – делікатна справа (Ю. Яновський).
2. Як же мені не любити руки твої золоті (В. Сосюра).
3. Я рідним полем вічно буду йти. (Д. Павличко).
4. Я їй розказувати, а вона сміятись та радіти (Марко Вовчок).
5. Зрозуміти культуру далеких предків – значить зрозуміти себе (П. Мовчан).
6. Вам нести мене прийдеться аж до нової оселі (Леся Українка).

Вправа 3. У котрих реченнях є субстантивовані прикметники або дієприкметники у функції підмета?

1. Минуле ніколи не повертається (Р. Іванченко).
2. Визволені не можуть забути своїх визволителів (О. Гончар).
3. Де, ти, милий, чорнобривий? Де ти? – озвися (І. Котляревський).
4. Серед неба горить білолиций (Т. Шевченко).
5. Я на майбутнього вогні минуле проміняв (В. Сосюра).

Вправа 4. Вкажіть підмети, виражені числівником?

1. В нічну розвідку пішло четверо (І. Ле).
2. Їх було п'ятеро (Б. Харчук).
3. Цигарок було всього три, і Костеві не досталось ні одної (В. Винниченко).
4. Було мені років двадцять, коли у нас служив робітник (В. Підмогильний).
5. З усього дівочого намету Зосталось їх у таборі тільки Двоє... (О. Гончар).
6. Сто років будеш жити, і діток Буде п'ять (Л. Костенко).

Вправа 5. Знайдіть займенники у поданих конструкціях. Яку синтаксичну функцію вони виконують?

1. Той в ліс, а той по дрова! Фізик – своє, а художник – своє! (О. Бердник).
2. Та, кажуть, розбійник такий був, поміщиків грабував... (В. Лис).
3. Як це ми тобі ніхто? (Дара Корній).
4. Не такий ти, Васильку... як всі... Важко буде тобі... (О. Бердник).
5. Хто ти така, щоб судити інших? (Дара Корній).
6. Взагалі, весь корабель не той!.. (О. Бердник).
7. Ви не думайте, що він абищо (М. Хвильовий).
8. Сьогодні вітер – а я сам знову (О. Ірванець).
9. Сам собі платиш, Сам собі граєш, Сам собі плачеш, Сам собі сам (О. Ірванець).
10. Хай творять такі рямця, а ми – над ними! (О. Бердник).

Вправа 6. Виділіть складені соціативні підмети у поданих конструкціях. У якій формі (однини чи множини) вжито присудки при них.

1. Світлана з Дашею ходили в сільський клуб – місце побачень (Світлана Талан).
2. А тітка з козою та хлопчик прийшли босі голі... (Ірен Роздобудько).
3. Прокіп із сином повернулись додому (В. Підмогильний).
4. Палажка і Мелашка посвітили свої свічки і впали навколішки (І. Нечуй-Левицький).

5. Ми з Настусею складаємо велетенські пазли на підлозі кухні (Леона Вишневська).
6. Петро з старостами сидів на лаві (М. Коцюбинський).
7. А ми з дідусем тим часом трохи подрімаємо (Марк Лівін).
8. Ми з вами, радосте моя, житимемо в любові, не в гріху (Люко Дашвар)
9. Василь і бабуся вже чекали Ірину (Дара Корній).
10. Серпень з вереснем стискають один одному правиці (В. Сосюра).
11. Вони тоді ховалися з худобою в густих шелюгах на березі Дніпра (П. Загребельний).
12. Хоче мене з дітьми з торбами на старість пустити (Лесь Мартович).

Вправа 7. У поданих реченнях виділіть складені кількісні підмети, визначте їхню структуру.

1. У вічках подекуди ліниво лазило кілька бджіл (П. Мирний).
2. Невеликі три літа марно пролетіли (Т. Шевченко).
3. Багато молодиць приходило до мене (І. Карпенко-Карий).
4. Там, у кутку, чоловік сім завело розмову про теперішнє життя трудне (П. Мирний).
5. П'ятеро засідланих коней проскакало без вершників (О. Довженко).
6. Вже стояли декілька возів з зерном, сіллю, рибою (П. Мирний).
7. Кільканадцять пострілів відбилися у хвилях і полягли по берегах (Ю. Яновський).

Вправа 8. Дайте повну семантико-граматичну характеристику підметам за наведеною нижче схемою. За допомогою яких засобів відбувається їхня координація з присудками?

1. Ваші завжди допомагали народам (О. Гончар).
2. Мільярди вір зариті у чорнозем, мільярди щасть розвіяні у прах (В. Симоненко).
3. У цей момент з кафе вивалила трійка здорованів з дівчиною (Марк Лівін).
4. Ми сиділи з Антіном на лавочці біля мого дому, було вже майже чверть на другу ночі (Леона Вишневська).

5. Коли Варя з Ганнусею підійшли до криниці, вільного місця на колоді вже не було (Світлана Талан).
6. Ми з дружньою нам Німеччиною уклали пакт про ненапад, – жестом підкреслив Проценко, – а відтак можна й без натяків (Мирон Володін).

Вправа 9. Схарактеризуйте морфологічне вираження простих присудків у наведених реченнях.

1. Будуть тебе кликати у сади зелені хлопців чорночубих дивонаречені (В. Симоненко).
2. Отака серйозна тема, а ви хахоньки! (О. Ковінька).
3. Хай він чекає біля криниці (А. Малишко).
4. Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня (Л. Костенко).
5. Зійшло б гаряче сонце, і простяглося би по полю, як струни, бабине літо (М. Коцюбинський).
6. Буду я навчатись мови золотої... (А. Малишко).
7. Цап крутнувся, зіп'явся на дибки і тікати, задривши хвіст (С. Олійник).
8. А ми взяли та й збудували в майбутнє калиновий міст (С. Крижанівський).
9. А мене так і їла очима проповідника (М. Коцюбинський).
10. Громада знов розсипалась на скільки куп (П. Мирний).
11. В його тверезому вже й різкому голосі забриніла колишня ненависть (В. Підмогильний).
12. І вона покрила його обличчя жаркими поцілунками (П. Мирний).

Вправа 10. Чи є у наведених конструкціях складені дієслівні присудки? Вкажіть їхню структуру й морфологічне вираження.

1. Батьківщині віддана і сміла, наша юність вмiла вірно жити (О. Гончар).
2. Взагалі, як розповідають, дід не любив старшувати в сім'ї (Г. Тютюнник).
3. Я печу раків і мовчки стою на одному місці (М. Стельмах).
4. Історія проситься в сни нащадків (Л. Костенко).
5. Сонцем хотів би я стати, щоб вічно світити тобі (В. Сосюра).
6. Добрі діти – потіха, а злі – гризота (Народна творчість).
7. Дід приїхав із села, ходить по столиці (П. Глазовий).

8. Я тільки правду серцем кличу, я нею все життя зігрів (Т. Масенко).
9. Історію не знали чи забули, байдуже вам, чи маєте ви рід (З. Бебешко).
10. Босоніж стежка побіжить левадою в городи (В. Коломієць).
11. Не викарбовуй рідну мову на мертвих брилах порожнечі (О. Яковина).
12. Він бігти, а я давай кричати (А. Головка).

Вправа 11. У котрих реченнях неозначена форма дієслова формує складений присудок.

5. Довго ще ясніти буде осінь... (В. Ткаченко).
6. Все більше сутеніло, почав накрапати дощ (О. Гончар).
7. Сьогодні сніг іти вже поривавсь (Л. Костенко).
8. Ми в злигоднях своїх носів не вішали (Є. Летюк).
9. Очерет наказав команді включити мотор (М. Трублаїні).
10. Друзі домовилися зустрітися завтра у цей же час.
11. Адже кожен нормальний поет може спинити своїми словами будь-яку кровотичу (С. Жадан).
12. Звісно, він так не мав учинити, як вчинив (В. Лис).
13. Твоїм чоловіком має стати лікар, а цей... Дезінфікатор... (Люко Дашвар).
14. І тато заходився виховувати зі своєї первістки суперхлопчика (І. Карпа).
15. Поліно, я ж наказував Оксану Юріївну негайно пропустити, тільки-но з'явиться (Дара Корній).

Вправа 12. З'ясуйте семантику, роль і морфологічне вираження допоміжних слів у структурі складених дієслівних присудків.

1. Ніч буде дзвеніти від музики в перетинках наших пальців, кімната буде наповнюватися світлом із принесених словників (С. Жадан).
2. Тузик перестав гавкати... (В. Лис).
3. Хлопці інколи, коли бракує слів, любляють розпускати руки (Дара Корній).
4. Зося ж розлюченою тигрицею продовжувала дряпатися (В. Лис).
5. Але вони змогли заробити не тільки ім'я, а й статки (Люко Дашвар).

6. Але цей персонаж говорити, видно, не хотів (І. Карпа).
7. Колись ми хотіли мати двійко дітей (Л. Костенко).
8. І хтось же має, хтось же мусить, Боже мій, Нести свій хрест і на хресті вмирати (Н. Гуменюк).
9. Мар'янка не захотіла лишати маму сам на сам з болем та смертю (Дара Корній).
10. В його житті, здавалося, все раптом почало сприяти поїздки (Любко Дереш).
11. Вона навчилася з ним жити, але щоразу це Голгофа (Дара Корній).

Вправа 13. У яких реченнях є складений іменний присудок? Поясніть пунктуацію.

1. Я не вмирав ніколи – я живу З тих пір, як води землю оросили (М. Руденко).
2. Згадую село, в якому тоді ми жили, і в моїй уяві постають літні вечори, і душу мою повиває елегія смеркання (Є. Гуцало).
3. Люд без мови – то глина безлика, Без'язика отара овець (В. Забаштанський).
4. Поставимо на покутті свічу Слова нашого – хай возсіяє! (Л. Голота).
5. Ніч – мов криниця без дна (М. Рильський).
6. У душі Оксен непокоївся: весна видалась засушливою (Г. Тютюнник).
7. Осінь позолоченим свічадом опустилась на сади старі (О. Ющенко).
8. Ранок наступного дня був сповитий шовками небесної блакиті (Є. Гуцало).
9. Весною метелиця цвіту засипле дороги, мости (М. Стельмах).
10. На ясні зорі й тихі води хай не лягає каламуть (О. Підсуха).

Вправа 14. Визначте структурні особливості іменних складених присудків. Поясніть розділові знаки у поданих реченнях.

1. Пісня – це ж саме здоров'я (П. Тичина).
2. Бажаю так скінчити я свій шлях, як починала: з співом на устах (Леся Українка).
3. Еней був парубок моторний (І. Котляревський).
4. Україна – це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці, медовії та молочні ріки (С. Васильченко).

5. Ми повинні вміти добре маневрувати в горах (О. Гончар).
6. Як довго ждали ми своєї волі слова (О. Олесь).
7. Слова ласкаві, та думки лукаві (Народна творчість).
8. Там, на землі, щось падало, цвіло, було рожеве, сине і зелене (Л. Костенко).

Вправа 15. Вкажіть морфологічне вираження іменної частини складених присудків.

1. Хвилину тому був я чародій (М. Вінграновський).
2. Першим був простий чоловік (В. Симоненко).
3. Тепер дійсність дивніша за сни (М. Коцюбинський).
4. Берегова стежка була затоплена; з боку моря село було відірване від світу (М. Коцюбинський).
5. Мій перший вірш написаний в окопі (Л. Костенко).
6. Чубенко там за старшого (Ю. Яновський).
7. Чіпка – сам не свій (П. Мирний).
8. Брови в неї були як п'явки (М. Вовчок).
9. О слово! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань! (О. Олесь).
10. А всі наші вірші, товариші, – Ніщо супроти усмішки Ріші... (О. Ірванець).

Вправа 16. З'ясуйте вплив різнотипних дієслівних зв'язок на морфологічне (відмінкове) вираження іменної частини складеного присудка.

1. Дуб був гіллястий, міцний, поважний, з товстелезним стовбуром (О. Іваненко).
2. Я співець степів широких, краю вільного співець (Г. Чупринка).
3. Поет всюди залишається господарем свого настрою (О. Гончар).
4. Чоловік звався Сашком... (Є. Гуцало).
5. Кажуть, мить чекання здається вічністю (Т. Коломієць).
6. Для віри ще потрібна дія (М. Вороний).
7. Я – ніхто для вас, люди, бо кров моя просто солоня (О. Ірванець).
8. Невже й він такий? (В. Підмогильний).
9. Восени Віталік буде студентом (О. Гончар).
10. Твоя мова – співучий струмок (П. Тичина).
11. Ніщо не здається перебільшеним (О. Довженко).

12. Обличчя героїв спокійні були (В. Сосюра).

Вправа 17. Виділіть двоскладні речення і дайте повну характеристику присудкам у них за наведеною нижче схемою.

1. Але вони змогли заробити не тільки ім'я, а й статки (Люко Дашвар).
2. Дехто збирається голодувати, аж до безстрокового голодування (Л. Костенко).
3. Яшко до нас біжить, а Уляся до вашої хати норовить вирватися (В. Лис).
4. Картина була незвичайна, неначе сон чи казка (О. Довженко).
5. Згадайте – був я вам за тата (Д. Павличко).
6. Отак пройду крізь твій великий подив... (Л. Костенко).
7. Мені б ще гратись в піжмурки і в класи (Л. Костенко).
8. Проходять роки, і цілі віки минають. А світу стояти (Є. Летюк).
9. Прощально зозулі кували у плавнях далеких – колись (М. Рильський).
10. Ліси сповиті духом теплих смол (Н. Кащук).
11. Вечір був. І цвіли під вікнами мальви (Л. Костенко).
12. Ми вирости із рідної землі, з чорноземлі солодкої і гіркої (В. Коломієць).
13. Із днів журби, із днів листків зів'ялих у ночах місячних лунає любий голос (Н. Кащук).

Послідовність синтаксичного розбору підмета

1. Визначити, яке слово чи сполучення слів є підметом.
2. Виділити слово (присудок) з яким підмет утворює граматичну основу речення.
3. Вказати тип і форму синтаксичного зв'язку підмета з присудком.
4. Схарактеризувати семантику підмета (виражає значення діяча, носія процесу або стану, носія якісної чи кількісної ознаки, об'єкта тощо).
5. З'ясувати морфологічне вираження підмета (частина мови, відмінок).
6. Визначити, який підмет за будовою – простий чи складений (кількісний чи соціативний).

7. Вказати лінійну позицію присудка стосовно підмета (постпозиція чи препозиція).
8. Встановити, у якій комунікативній позиції (теми або реми) перебуває підмет.

Послідовність синтаксичного розбору присудка

1. Визначити, яке слово чи сполучення слів є присудком.
2. Виділити слово (підмет), з яким присудок утворює граматичну основу речення.
3. Вказати тип і форму синтаксичного зв'язку присудка з підметом.
4. Охарактеризувати семантику присудка (виражає значення дії, процесу стану, якісної чи кількісної ознаки тощо).
5. З'ясувати морфологічне вираження присудка (частина мови, форма).
6. Визначити, який присудок за будовою – простий дієслівний чи складений (дієслівний, іменний), подвійний, ускладнений.
7. Охарактеризувати дієслівні зв'язки складеного присудка, показати їх вплив на морфологічне вираження основної частини.
8. Вказати лінійну позицію присудка стосовно підмета (постпозиція чи препозиція).
9. Встановити, у якій комунікативній позиції (теми або реми) перебуває присудок.

Рекомендована література: 1–13, 14, 24, 44–45, 54, 56, 65–66, 69–83, 90, 92, 95, 98, 102–104, 107–109, 111, 113.

§ 3. СИСТЕМА І СТРУКТУРА ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

1. Історія та сучасний стан учення про другорядні члени речення. Омонімія і синкретизм у системі другорядних членів речення.

2. Прямі й непрямі додатки, способи їх вираження. Придієслівні та приіменникові додатки. Розмежування приіменникових додатків і неузгоджених означень.

3. Узгоджені й неузгоджені означення, способи їхнього вираження.

4. Прикладка як особлива форма означення.

5. Типи обставин за значенням, засоби їхнього вираження.

6. Нове функційне вчення про другорядні члени речення в українській граматиці. Поняття про прислівні, детермінантні члени речення та дуплективи.

Ключові поняття: другорядні члени речення, обов'язкові члени речення, факультативні члени речення, узгоджені означення, неузгоджені означення, прикладка, прямий додаток, непрямий додаток, придієслівний додаток, приіменний додаток, обставина, синкретичні члени речення, детермінанти, дуплективи.

Студент повинен знати: формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні ознаки другорядних членів речення, їх традиційну та сучасну класифікації; критерії розрізнення обов'язкових і факультативних членів речення, додатків та неузгоджених означень.

Студент повинен уміти: виділяти в тексті другорядні члени речення, аналізувати їх за схемою, відрізнити неузгоджені означення від непрямих додатків та обставин, прикладку від узгодженого та неузгодженого означення, прикладку від опорного слова.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 6

Способи вираження означень		
Узгоджені означення	прикметники	<i>Співали весняні вітри</i> (Є.Маланюк)
	займенники-прикметники	<i>На якусь мить настала тиша</i> (О.Довженко).
	дієприкметники	<i>Гарячий сопух зчавлених плодів спиняє дихання</i> (Д.Павличко)
	порядкові числівники	<i>Вже третій день тривали лови</i> (І.Франко).
	кількісні числівники в непрямих відмінках	<i>Із трьома установами укладено договори про співпрацю.</i>
Неузгоджені означення	іменники в непрямих безприйменникових і прийменникових відмінках	<i>Вітер у берегах ріки свистить, вищить і завиває</i> (І.Франко). <i>Година для праці настала</i> (Леся Українка).
	прислівники	<i>Пізня осінь, дуже пізня, хмари аж додолю</i> (П.Усенко).
	інфінітиви	<i>І сколихнулось в ньому бажання рушити кудись, наздогнати долю</i> (О.Довженко).
	числівники	<i>Морозною сніговою була важка зима сорок першого</i> (О.Гончар).
	займенники 3 ос. Р.в	<i>Його сили були вичерпані</i> (І.Франко).
	лексичні, фразеологічні,	<i>Горять на бульварі Тараса</i>

	метафоричні сполуки	<i>Шевченка біло-рожеві свічки каштанів</i> (О.Донченко).
Приклади	іменники – власні та загальні назви	<i>Підіймає Волинь Світязь-озера келих</i> (П. Воронько). <i>У тумані-молоці плине Рось</i> (С.Юхимчук).

Таблиця 7

Способи вираження додатків			
Прямі додатки	знахідний безприйменниковий відмінок		<i>Глибокий дощ замурував шибки</i> (І.Жиленко).
	родовий безприйменниковий відмінок	при заперечних предикатах	<i>Я не боюся сивини</i> (М.Нагнибіда).
		дія переходить на частину предмета	<i>Тоня діловито наливає з бідона води</i> (О.Гончар).
		при предикатах волевиявлення	<i>Ми хочемо миру. Вони прагнуть щастя.</i>
Непрямі додатки	інші непрямі відмінки і прийменниково-відмінкові форми	іменників	<i>Повітря, дійсно, схоже до вина</i> (М.Рильський)
		займенників	<i>Мені без тебе сумно серед людства</i> (Л.Костенко).
		субстантивованих прикметників, дієприкметників	<i>Він бачив в малому велике, він брався не раз за мале</i> (К.Усенко). <i>Пряди, пряди – ниток багато білих зарученій потрібно на весілля</i> (Леся Українка).
Інфінітивні додатки	інфінітиви	об'єктні	<i>Любить людей мене навчила мати</i> (В.Симоненко).

Таблиця 8

Способи вираження обставин		
місця	прислівники	<i>Зорі тихо тремтять угорі</i> (М.Коцюбинський).
	орудний відмінок	<i>Я з батьком – ще малий у вітряному лісі йшов стежкою</i> (М.Рильський).
	прийменникові відмінки	<i>Ми їхали тепер від села до села</i> (Ю.Смолич).
часу	прислівники	<i>Навесні пташки поверталися до рідного лісу</i> (О.Іваненко).
	прийменникові відмінки	<i>Після дощу гостріше пахнуть квіти</i> (В.Сосюра).
	безприйменникові відмінки	<i>Ураган лютував годину</i> (З.Тулуб).
причини	прислівники	<i>Зопалу я звівся на ноги</i> (Ю.Збанацький).
	прийменникові відмінки	<i>Очі від втоми закрилися</i> (П.Мирний).
мети	прислівники	<i>Він не прийшов навмисне.</i>
	прийменникові відмінки	<i>Ми поставимо на оборону свого народу слово, пісню, картину</i> (О.Довженко).
	суб'єктні інфінітиви	<i>До мене ніч прийшла купати зорі в моїх очах</i> (В.Лучук).
умови	прийменникові відмінки	<i>На випадок загибелі сержанта приймаю</i>

		<i>командування (О.Довженко).</i>
	дієприслівники і дієприслівникові звороти	Не спитавши броду, не лізь у воду (Народна творчість).
<i>допусту</i>	прийменникові відмінки	Всупереч тим віщуванням проходили грози (М.Рильський).
	дієприслівники і дієприслівникові звороти	Не раз зазнавши невдач, він продовжував працювати.
<i>способу дії</i>	прислівники	Навипиньках підійшов вечір (П.Тичина).
	прийменникові та безприйменникові відмінки	Зима крізь вії дивиться на світ (Л.Костенко). Говорить правда голосом набитим (О.Пахльовська).
	дієприслівники і дієприслівникові звороти	Всю дорогу їхали стоячи. Спали у сідлах, не заплющуючи очей (М.Стельмах).
<i>міри і ступеня</i>	прислівники	Любая, милая, – чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям вкрай (П.Тичина).
	прийменникові та безприйменникові відмінки	І я люблю восени по коліна ходити в листі (М.Стельмах).

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення кожному з другорядних членів речення. Вкажіть їхні диференційні ознаки. Яка їхнє значення у формуванні структури простого речення?
2. Порівняйте засоби вираження узгоджених і неузгоджених означень.
3. Як називається синтаксичний зв'язок прикладки з опорним іменником? Вкажіть способи її вираження.
4. Чи завжди додаток репрезентує об'єктну семантику? Які є різновиди додатків?
5. Відповідно до яких критеріїв диференціюють приіменні непрямі додатки, неузгоджені означення та обставини?
6. Яке основне морфологічне вираження обставин і який член речення вони пояснюють?
7. Схарактеризуйте семантичні типи обставин.
8. Що таке синкретизм у системі другорядних членів речення? Чим він зумовлений?
9. Назвіть переваги і слабкі вияви традиційного вчення про другорядні члени речення?
10. Які ви знаєте сучасні класифікації другорядних членів речення?

Вправи

Вправа 1. Яким членом речення виступає підкреслене слово або словосполучення в поданих конструкціях?

1. Житнє поле що безкрає море (М. Рильський).
2. Слова – полова. Але огонь в одежі слова – Безсмертна, чудотворна фея, Правда іскра Прометея (І. Франко).
3. Як сьогодні, пам'ятаю той день в інституті, коли нам, новоспеченим учителям історії, давали призначення (Г. Тютюнник).
4. Де кров текла козацькая, трава зеленіє (Т. Шевченко).
5. А хто грає, того знають і дякують люди (Т. Шевченко).
6. Вишні цвіли так рясно, наче вкрив їх пухнастий сніг (Ю. Яновський).
7. Жартома приголубивши хлопця вдень, вона й не догадувалася, який слід залишила цим у його серці (О. Гончар).
8. Нема гіршого нещастя над те, коли людина починає боятися істини, щоб істина не викрила її (Б. Паскаль).
9. Як добре те, що смерті не боюсь я і не питаю, чи тяжкий мій хрест... (В. Стус).
10. Тато-академік теж починав у звичайній лікарні. І мама... (Люко Дашвар).

Вправа 2. Вкажіть морфологічне вираження неузгоджених означень у наведених конструкціях. Замініть їх (якщо це можливо) на узгоджені означення.

1. І син малює квіточку зорі, як той Маленький принц Екзюпері (Л. Костенко).
2. Але кіт уже мурчав їй колискову, вітер із моря приніс заспокійливі нюхальні солі й ефірні олійки прямо на балкон (Н. Гербіш).
3. Я носила б старі брунатні штани, смішні чоботи, сорочки в клітинку, жилетку, поторсаного капелюха (Н. Гербіш).
4. Він мріяв залишитись і посмакувати і трубочками з кремом, і тортами, і улюбленою молочною ковбасою, і соками різними. (О. Рєпіна).
5. Місяць уповні, як той кишеньковий ліхтар, стрімко розрізує темряву чорну з-за хмар (Н. Мазур).
6. Вона не лякала жаром і вогненною лавою, навпаки – прямовисна скеля праворуч Куниці виблискувала крижаним панциром... (О. Говда).

7. Завжди величніша путь на Голгофу, ніж хід тріумфальний. (Леся Українка).
8. Одні тільки бажання творити добрі діла й zostались при мені на все життя (О. Довженко).
9. Ганька так нікому й не сказала про дивний заповіт батька – ні сестрі, ні братові, ні їхнім дітям (В. Лис).
10. У цих садах, в сонатах солов'їв, він чує тихі кроки бракон'єра (Л. Костенко).

Вправа 3. Порівняйте форми синтаксичних зв'язків узгоджених та неузгоджених означень щодо опорних іменників у наведених реченнях.

1. Це була музика нових поколінь (М. Коцюбинський).
2. І місток через річку брама замикала (С. Руданський).
3. У долині – луки, трава по пояс (А. Тесленко).
4. Вітанням стоячи зустрів клас учителя.
5. Співали весняні вітри (Є. Маланюк).
6. Це була свобода зірватися з катушок чи з ланцюга (І. Роздобудько).
7. У хатинці Карлсона і живе цей довгокосий хлопець, схожий на індіанця (Н. Гербіш).
8. До мене підходить людина середнього віку (О. Довженко).
9. Усе було – і сум, і самота, і горе втрат, і дружба нефальшива (Л. Костенко).

Вправа 4. Виділіть прикладки, дайте їм повну характеристику за морфологічним вираженням, синтаксичною позицією, стилістичними функціями. Поясніть розділові знаки й орфограми у поданих конструкціях.

1. Німецький офіцер-інвалід скаржиться на відсутність пошани до нього з боку німецької молоді (О. Довженко).
2. А Вагман, жид-старовір, грав роль польського патріота (І. Франко).
3. Діти-квіти бувають у злочинців (О. Довженко).
4. Аеропорт Бориспіль вітав мільйонного пасажера (Л. Костенко).
5. Ой паночки-голубчики зажурились (Т. Шевченко).
6. Герой-севастополець і зараз тут, поскрипує перед гуртом чоловіків...(О. Гончар).

7. Сидять брати-запорожці, дожидають кари (Т. Шевченко).
8. Недаремно такий підзаголовок має новела «Полігон»... (О. Гончар).
9. Почервоніли яблука-циганки, високе небо проворонив дах (Л. Костенко).
10. Передом, дорогою, їхав на білім коні страшний велетень, Бурунда-бригадир, а обік нього другий, менший іздець – Тугар Вовк (І. Франко).

Вправа 5. Визначте форму синтаксичного зв'язку й характер семантичних відношень прямих додатків з опорним словом.

1. Ввійшла з кімнати наймичка, поклонилаь та й поставила на столі перед паном Уласовичем на сковороді... печений гарбуз!...(Г. Квітка-Основ'яненко).
2. Кайдаш стругав вісь (І. Нечуй-Левицький).
3. Панок, видно, й сам догадався сього (І. Франко).
4. Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала...(М. Коцюбинський).
5. Умів знаходити помічне зілля...(М. Коцюбинський).
6. Пасатний вітер нам вітрило рве (М. Зеров).
7. Вечірній обрій опустил завісу (Л. Костенко).
8. Узяла муки пшеничної, замісила водою (Г. Квітка-Основ'яненко).
9. Лія навчала учнів початкових класів у селищній школі (Ж. Куява).
10. Згори було добре видно солом'яні стріхи (С. Талан).

Вправа 6. Вкажіть морфологічні засоби вираження прямих додатків. Від перехідних чи неперехідних дієслівних форм вони залежать?

1. Всі вони покинули свою батьківщину ще до початку різанини (Є. Косинський).
2. Разом ночами возили крадькома деревину з колгоспного лісу (В. Лис).
3. Варя зняла з голови чистеньку білу хустинку (С. Талан).
4. А матір Марію діти бачили лише кілька разів (Ж. Куява).
5. Біля печі мати висунула горщик і в миску насипала борщу (А. Головка).

6. Знизу підіймався до Івана і затоплював гори глухий гомін ріки (М. Коцюбинський).
7. Всякі злі духи заповнюють скелі, ліси, провалля, хати й загороди... (М. Коцюбинський).
8. Непримиренністю своєю навіть батька часом дивує (О. Гончар).
9. Треба не губити напрямку, бачити попереду верхів'я гори й іти крізь хащі (Ю. Яновський).
10. І землю таки забрали (В. Лис).
11. Оверко не підвів очей (Ю. Яновський).

Вправа 7. Визначте непрямі додатки у поданих реченнях і семантико-синтаксичні відношення їх з опорними словами.

1. За якусь мить прибігла Тіна з сувоєм марлі і ні сіло ні впало почала обмотувати йому руки – від долонь аж до ліктів (В. Шкляр).
2. Йосько відкопилював язиком нижню губу, і зі своїми настовбурченими вухами скидався на мавпу... (Ю. Винничук).
3. Ярина закохалася в Ярослава, тільки-но побачила (Ж. Куява).
4. Від озера гостро війнуло свіжістю (Н. Гуменюк).
5. Нічим не міг зарадити синові Нічийний (Ж. Куява).
6. Тут вони мали підкріпитися, заpastися харчами (Н. Гуменюк).
7. Варка істерично кричала до свекрухи (В. Лис).
8. Люди старші хитали головами сумовито, бо той знак природа не на добро явила (І. Корсак).
9. Стас хижо всміхнувся, вчепився у кермо і глянув на годинник (Люко Дашвар).
10. Моя спина і весь лівий бік нагадують рельєф Місяця (В. Слапчук).
11. Глянула на зятя холодно, жестом указала на приставний стілець біля стола (Люко Дашвар).

Вправа 8. Які підкреслені слова виступають непрямими додатками? Простежте явища синкретизму й синтаксичної омонімії в межах членів речення.

1. Кожному працівникові бібліотеки видали мапу, згідно з якою і слід було рухатися поміж сталажами (Ю. Винничук).
2. Того разу він скучив за батьками понад міру (Ж. Куява).

3. За конем, як довгий прозорий вельон, тягнеться дражливий аромат весільного короваю (Н. Гуменюк).
4. Чоловік поклав ручку, відсунув теку, нервово тріпнув головою, аж його чуб підскочив і зсунувся з середини лоба до правої брови (Н. Гуменюк).
5. Малий ледве встиг підвести голову, інакше кусаюча блискавка точно б вхопила його за підборіддя (Г. Вдовиченко).
6. Він зайшовся легким істеричним сміхом (В. Лис).
7. Соломійка намагалася пригасити те загальне захоплення жартами (В. Лис).
8. Георгію щиро шкода було перекладача (І. Корсак).
9. Малий кривиться і недбало знизує плечем – зустрічна йому нецікава (В. Слапчук).
10. Я завжди боялася розчарувати його ось такою поведінкою (І. Роздобудько).
11. Геть усе її тіло, наче йодом поцятковане, було всіяне ластовинням (В. Слапчук).

Вправа 9. У яких реченнях є обставина місця? Вкажіть її морфологічне вираження та форму синтаксичного зв'язку з опорним словом.

1. Коли і по селах люди поволеньки потягнулися до книги, до вченого слова, до науки до них із міста приїхав хмаробровий статурний агроном (М. Стельмах).
2. За порогом густою синню курились береги, за порогом непокоїлась осіння вода, підмиваючи зоряні краї неба (М. Стельмах).
3. Десь уже на німецькій території нам трапилася військова колона (С. Жадан).
4. Поночі ми знову опиняємося на дощовій вулиці (С. Жадан).
5. Сиділи колись за залізною завісою, ловили кожну вісточку зі світу, – інформація була нашою здобиччю (Л. Костенко).
6. Нова каста з'явилася у нашій незалежній країні – Ті, кого охороняють (Л. Костенко).
7. Сніжинки попелу чарівливо кружляли над головою, аж так і хотілося висолопити язика і ловити їх, куштувати їх (Маркус Зузак).

8. Лугова стежка в'юнилась до дерев'яного місточка-кладки, а далі завертала до лісу, мимо єдиної по той бік річечки садиби (Н. Гуменюк).
9. Вільнонаймані працівники тіснились у довгих, як північна зима, дерев'яних бараках (Н. Доляк).
10. Майка зупинилась посеред дороги (Люко Дашвар).

Вправа 10. У яких реченнях є обставина мети? З яким членом речення вона синтаксично пов'язана? Вкажіть способи її вираження. Трансформуйте наведені конструкції у синонімічні складнопідрядні.

1. Для радості, для щастя ось для чого приходить людина в життя, ось для чого тільки й варто народжувати її на світ (О. Гончар).
2. Погонич зумисне гнав коні з усієї сили (І. Нечуй-Левицький).
3. Раз жаба вилізла на берег подивитись та й трошечки на сонечку погрітись (О. Вишня).
4. Не все нам бігати по горішки, жартуючи, у тихий гай (О. Вишня).
5. Бурлаки завернули на яр на відпочинок (І. Нечуй-Левицький).
6. Заради світлого майбутнього давайте об'єднаємо зусилля (Н. Шумада).
7. Година для праці настала (Леся Українка).
8. Подався в поле, якимось так, без мети (О. Вишня).
9. З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі (П. Мирний).
10. Заради досягнення мети вони готові на все (Л. Костенко).

Вправа 11. У яких реченнях вжито обставину причини? Вкажіть її морфологічне вираження та форму синтаксичного зв'язку з опорним словом. Перетворіть, де це можливо, прості речення на синонімічні складнопідрядні причинові.

1. Варка заплакала від образи, люті й безсилля (В. Козаченко).
2. Все те в ньому з колиски (Ю. Мушкетик).
3. Ти щире слово – квітку ніжну – подарував мені на біль (А. Малишко).
4. Вже тіло починає дрібно тремтіти з холоду чи з хвилювання (В. Козаченко).

5. Вицвіли в матері очі від чекання (О. Довженко).
6. Так трапалося, що не з кохання, а з жалості одружився Свирид на молодій удовиці (М. Стельмах).
7. Маковейчик мало не крикнув з несподіванки (О. Гончар).
8. Гнат зрадив, побачивши Настю та сина (М. Коцюбинський).
9. Спихату ляпнувши про дівчину, він одразу ж завагався був...(А. Головка).
10. З радощів він мало не збожеволів (М. Коцюбинський).
11. Ревнув з лютості і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди (І. Франко).
12. Дерева ... всі хочуть од страху до землі прилипнути (В. Винниченко).
13. Листя з суму жовтіє, а деяке з туги кривиться (О. Вишня).
14. Прости мене, я згарячу забувся (Т. Шевченко).
15. Двигтять од рухів навісних, лунає голосами все місто в мурах кам'яних, обтягнуте дротами (М. Вороний).
16. Віста з Малушею, натовмившись, загорнулись у шкури й лягли спати (С. Скляренко).

Вправа 12. У яких реченнях є обставини способу дії? Вкажіть їхнє морфологічне вираження і форму синтаксичного зв'язку з пояснюваним словом.

1. Тісно робиться на планеті, людство витісняє саме себе (Л. Костенко).
2. Я щільно причинив двері од свого кабінету (М. Коцюбинський).
3. І не абияк жити, а жити добре, достойно (Л. Костенко).
4. Якось непомітно люди перестали вражатися на звістку... (О. Забужко).
5. Стефка нервово поглядала на годинник і влаштовувалася на самому краєчку дідового ліжка, всім своїм виглядом даючи зрозуміти, що в неї обмаль часу (І. Роздобудько).
6. Такі дні були милі для Івоніки. Тоді він сам до себе усміхався та приязно розглядався (М. Коцюбинський).
7. Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий (О. Довженко).
8. Климко на всяк випадок глибше врився в своє кубло, а солдат незграбно сплигнув з хури, озирнувся на сонце, червоно блиснувши окулярами, і рушив до скирти (Г. Тютюнник).

9. Поїзд вривався в тунелі і скажено просовувався крізь них, як набій крізь люфу гармати, намагаючись зітерти пісню і кривавий слід за собою, та не одставала пісня і не уривалися кроваві жилки (І. Багрянний).
10. Задумався, тяжко замислився. Мазайло схилився на люстро (М. Куліш).

Вправа 13. Яким членом речення виступає неозначена форма дієслова у поданих конструкціях?

1. Писати просто – це найбільша майстерність і якість справжнього таланту (О. Копиленко).
2. Не доїжджаючи Вербової балки, дівчата попросили зупинити машину: звідти їм недалеко до Волошок (І. Цюпа).
3. Курей тим часом із десятків прийшло напитися води (О. Вишня)
4. В Чіпчинім серці вже ворушилось бажання верховодити (П. Мирний).
5. Гриць наготувався стрибнути на допомогу (Л. Костенко).
6. В першу мить його охопило бажання хутко причинити двері і піти назад (А. Хорунжий).
7. Землю хочеться обняти, де живем щасливо (В. Лагода).
8. Надя вийняла зошит і стала записувати мудрі думки пана професора стосовно майбутньої дипломної (Ю. Винничук).
9. Вони так і стояли – обоє по груди у воді, навпроти одне одного, з витягнутими вперед руками, ніби мали намір кинутися одне одному в обійми (М. Матіос).
10. Можна жити дуже сито, Можна просто, можна для (В. Слапчук).

Вправа 14. Визначте спосіб вираження обставин міри і ступеня у поданих конструкціях. Чим вони відрізняються від обставин способу дії?

1. Закопали по саму шию, і земля витягала смерть із нього (М. Матіос).
2. Все більш і більш зникає рідний берег, І пам'ять губить образи, як квітка Пелюстки (О. Олесь).
3. Сотні, а може, й тисячі разів потому задавав собі Яків те прокляте питання... (В. Лис).

4. Захарко з Ладимом двічі обігнули хутір Буду й таки побували біля дуба Залізняка (В. Шкляр).
5. Я завжди вважала Вас надзвичайно розумною людиною (Ю. Іздрик).
6. Ніби хтось там нагорі пильнував, щоб ми тут не вирізнялись задуже (О. Забужко).
7. Її зеленкуваті очі були не тільки заплаканими, але й страшенно стомленими (В. Лис).
8. Надто вже цінували тутешні племена людське життя, особливо дитяче (Н. Гуменюк).
9. Шквал нових почуттів і вражень залив Ліду по маківку (Люко Дашвар).
10. Вони були достатньо заінтриговані (І. Роздобудько).
11. Знайшли вдову через день, обгризену до кісток вовками (М. Матіос).

Вправа 15. Дайте повну характеристику другорядним членам речення у поданих конструкціях за наведеними нижче схемами.

1. Гуртом схвильовані і раді зійшли по сходах інституту в своїм зеленім Київ-граді (П. Воронько).
2. Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина годувать (Т. Шевченко).
3. Однак новина громом впала з ясного неба (М. Коцюбинський).
4. Ніч ласкаво приймала його в свої широкі обійми й любовно посміхалась йому зорями (В. Винниченко).
5. З обох боків височенні гори заросли лісами густо-прегусто, що якби попав туди, то відразу б заблудив, заплутався. (Г. Хоткевич).
6. Біля блакитної гроти море здималось і раз у раз вливало в неї срібло своїх хвиль (М. Коцюбинський).
7. Сіра курява пронизалась свистом куль, упала чорним шаром на обличчя людські... (Г. Косинка).
8. Ніяк я барвами досхочу Своїх очей не напою (О. Олесь).
9. Купуєм втридорога манну і платим дурням за поради... (В. Слапчук).
10. Ганнуся до болю в очах вглядалася в темряву, вслухалася в ніч, поки зрозуміла, що його не буде (В. Шкляр).

11. Вранці тітка Катя насмажила млинців із чорниціями і за сніданком переповідала хлопцю останні сільські новини (Дара Корній).

Послідовність синтаксичного розбору означення

1. Визначити, яке слово чи сполучення слів є означенням.
2. Виділити опорне слово (іменник), з яким воно пов'язане.
3. Вказати тип і форму синтаксичного зв'язку означення з опорним (означуваним) словом.
4. Охарактеризувати семантику означення (виражає якісну чи кількісну ознаку, властивість, порядок предметів при переліку, другу назву тощо).
5. З'ясувати морфологічне вираження означення (частина мови, відмінок).
6. Визначити різновид означення (узгоджене, неузгоджене, прикладка).
7. Поширене чи непоширене означення, відокремлене чи невідокремлене.
8. Вказати лінійну позицію означення стосовно означуваного слова (постпозиція чи препозиція).
9. Встановити, у якій комунікативній позиції (теми або реми) перебуває означення.

Послідовність синтаксичного розбору додатка

1. Визначити, яке слово чи сполучення слів є додатком.
2. Виділити опорне слово, з яким воно пов'язане.
3. Вказати тип і форму синтаксичного зв'язку додатка з опорним словом.
4. Охарактеризувати семантику додатка (виражає значення об'єкта, суб'єкта тощо).
5. З'ясувати морфологічне вираження додатка (частина мови, відмінок).
6. Визначити різновид додатка (прямий чи непрямий).
7. Поширений чи непоширений додаток, відокремлений чи невідокремлений.
8. Вказати лінійну позицію додатка стосовно опорного слова (постпозиція чи препозиція).
9. Встановити, у якій комунікативній позиції (теми або реми) перебуває додаток.

Послідовність синтаксичного розбору обставини

1. Визначити, яке слово чи сполучення слів є обставиною.
2. Виділити опорне слово, з яким воно пов'язане.
3. Вказати тип і форму синтаксичного зв'язку обставини з опорним словом.
4. Охарактеризувати різновид обставини за значенням (виражає значення місця, часу, причини, мети, умови, допустовості тощо).
5. З'ясувати морфологічне вираження обставини (частина мови, відмінок).
6. Поширена чи непоширена обставина, відокремлена чи невідокремлена.
7. Вказати лінійну позицію обставини стосовно опорного слова (постпозиція чи препозиція).
8. Встановити, у якій комунікативній позиції (теми або реми) перебуває обставина.

Рекомендована література: 1–13, 21, 25–28, 32, 39, 47, 50–58, 65–66, 70–83, 88–92, 94–98, 102–103, 106, 118–119.

§ 4. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

1. Розвиток учення про односкладні речення.
2. Поняття про односкладне речення. Типи односкладних речень.
3. Особливості означено-особових, неозначено-особових та узагальнено-особових односкладних речень, кваліфікація їх у сучасній лінгвістиці.
4. Безособові речення. Способи вираження головного члена в них.
5. Інфінітивні речення з часткою *би* (*б*) та без частки *би* (*б*).
6. Номінативні речення, їхні семантичні різновиди.
7. Специфіка вокативних речень. Питання про слова-речення в лінгвістичній літературі.
8. Генітивні речення, кваліфікація їх у традиційній та сучасних синтаксичних теоріях.

Ключові поняття: односкладні речення, означено-особові односкладні речення, неозначено-особові односкладні речення,

узагальнено-особові односкладні речення, безособові односкладні речення, інфінітивні односкладні речення, номінативні (називні) односкладні речення, вокативні речення, поширені односкладні речення, непоширені односкладні речення, повні односкладні речення, неповні односкладні речення.

Студент повинен знати: визначення односкладного речення, типи односкладних структур та особливості їх репрезентації в мові.

Студент повинен уміти: виділяти в тексті односкладні речення, визначати їхній тип, аналізувати за схемою, правильно й доцільно вживати в різних стилях мовлення.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 9

Структурно-семантичні типи односкладних речень			
Назва	Способи вираження головного члена	Семантика	Приклади
Означено-особові	дієслова I, II особи теперішнього чи майбутнього часу або наказового способу	чітка вказівка на особу	<i>Я чую тишу</i> (Л.Костенко). <i>Під хатою заночуєм, Сину мій Іване!</i> (Т.Шевченко). <i>Сміло сядьмо в човни швидкокрилі</i> (П.Грабовський). <i>Збуди його, Заграй ти з ним, Спитай синє море</i> (Т.Шевченко). <i>Не спокушайте мене гласністю</i> (Л.Костенко).
Неозначено-особові	дієслова III особи множини або минулого часу множини	неозначеність суб'єкта дії	<i>У нас проханих не люблять</i> (М.Стельмах). <i>Зігнали людей, кого постріляли, інших забрали в город. Трясуть, в'яжуть і б'ють</i> (М.Коцюбинський). <i>Про циганську ніч мені розповіли недавно</i> (І.Ле).
Узагальнено-особові	дієслова II особи однини, рідше – II, III чи I особи множини теперішнього та майбутнього часу або наказового способу	дія може стосуватися будь-кого (узагальненої особи)	<i>Ложки за вухо не занесеш</i> (М.Номис). <i>Курчат восени лічать</i> (Народна творчість). <i>Решетом воду не носять</i> (Народна творчість). <i>Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем</i> (Народна творчість). <i>Підеши тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиши зелене, зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки</i> (І.Нечуй-Левицький). <i>Ох, не повчайте молодих!</i> (Л.Костенко). <i>Не бий на сполох в невідлтий дзвін</i> (Л.Костенко). <i>Дивиться лисицею, а думає вовком.</i> (Народна творчість).
			<i>Світало по-березневному рано</i>

Безособові	безособові дієслова	стан довкілля, емоційні й фізичні відчуття людини, бажання, успіх, достатність	(З. Тулуб). <i>В хаті сутеніло, і було чути, як били громи за громами</i> (С. Васильченко). <i>Звечоріло, зірки проступили на небі</i> (О.Гончар). <i>Надворі смеркалося, мороз дужчав</i> (П. Мирний). <i>Тим часом розвиднялося, світало</i> (М. Рильський). <i>Не щастить йому...</i> (О. Копиленко). <i>Однак мене морозить</i> (М. Коцюбинський). <i>Перед ним панів лихоманило</i> (П. Качура). <i>Не спиться щось моєму парубкові</i> (М.Вовчок). <i>Хліб на столі лежить – кортить його</i> (П.Мирний). <i>Бракує арфі струн, Співцеві слів</i> (Леся Українка).
	особові дієслова, вжиті в безособовому значенні	стихійні, атмосферні явища природи, процеси; різні вияви фізичної та психічної сфери в організмі людини, її відчуття, сприймання, настрої, переживання; процеси сприймання чого-небудь, мислення й мовлення	<i>Похмурніло навколо в ці дні</i> (М. Стельмах). <i>Надворі забіліло</i> (А. Головка). <i>Потім знову потепліло</i> (О. Маковей). / <i>занесе піском, снігом Курінь мою хату</i> (Т. Шевченко). <i>У садку поміж деревами понасипало кучугури»</i> (П. Мирний). <i>Давида аж смикнуло</i> (А. Головка). <i>Цілісінський день мене і терло, і м'яло, і ходити не давало»</i> (П. Мирний). <i>А ти хто такий і звідки? – враз почувлося в печері</i> (П. Тичина). <i>Нагадалось вражій бабі молодого бути</i> (Народна творчість). / <i>що снилось-говорилось, не забуду я</i> (Т.Шевченко).
	слова категорії стану (предикативні прислівники)	стани навколишнього середовища; фізичні або психічні відчуття людини	<i>Стало зовсім видно</i> (І. Ле). <i>І стало тихо скрізь</i> (П. Тичина). <i>Зоряно, тихо в просторі</i> (О.Гончар). <i>Так мені зробилось... і жалко, й досадна</i> (А. Тесленко). <i>Й так же стало журно та боляче!</i> (П. Тичина). <i>І так весело було</i> (П. Тичина). <i>Жаль стало батька</i> (М.Коцюбинський). <i>Василині було чогось сором</i> (І. Нечуй-Левицький).
	предикативні форми на <i>-но, -то</i>	стан як результат природно-фізичних явищ та дій, які не залежать від людської волі	<i>Багато побудовано в Києві будинків для житла</i> (Ю.Яновський). <i>Враз було вбито всі хлоп'ячі мрії</i> (О.Донченко). <i>Всі взолочено віконця</i> (П.Тичина). <i>Хай слово мовлено інакше – та суть в нім наша зостається</i> (П. Тичина).
		необхідність, неминучість, невідворотність, неможливість дії чи стану;	<i>Не забути ті вихорі бою, крики в тьму, стрілянину застав</i> (В. Сосюра). <i>Але як вирвати ті спогади з пам'яті?</i> (А. Головка). <i>Не вбити нас</i>

Інфінітивні	інфінітиви без частки <i>б (би)</i>	спонукання – наказ, просьба, порада, побажання чи заклик; недоцільність, недоречність дії	(В. Бровченко). <i>Патрони березти! Стріляти</i> лише по цілі і напевне! (І. Підсуха). <i>Стояти тут! Нема шляхів назад</i> (М. Бажан). <i>Чим же було тут захоплюватись</i> (І. Вільде).
	інфінітиви з часткою <i>б (би)</i>	дія, стан,, що є бажаними для мовця або ж не є бажаними; побоювання або застереження з приводу здійснення чи нездійснення дії; оцінка здатностей співрозмовника; постійна або часта схильність до певної дії	<i>От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежать у траві</i> (М. Коцюбинський). <i>Відпочити б трохи, дух перевести</i> (М. Стельмах). <i>Тобі б не говорити, мені б не слухати</i> (Народна творчість). <i>Поїхати нам потрібно, та тільки не програти б змагання</i> (З журналу). <i>Тобі б не бригадою командувати, а банно-пральним загоном</i> (О. Довженко). <i>Сидіть би</i> вам на печі та жувать калачі (Т. Шевченко). <i>Вам тільки б сміятись</i> (М. Стельмах).
Номінативні	називний відмінок іменника	буттєві	<i>Зима. Криниця. Стук обмерзлого відра. Жіночі голоси і перегук дитячий</i> (М.Рильський)
		вказівні	<i>Ось місяць, зорі, солов'ї</i> (П. Тичина). <i>Ось і той шлях</i> (М. Стельмах). <i>І от Чернігів. Ранком він ще не спав</i> (П. Тичина).
		спонукальні	<i>Документи!</i> - різко зупинив сержант, старший на КПП (В. Собко). <i>Місячна ніч над Владивостоком. Тиша. І раптом: – Повітря! Повітря!</i> (М. Нечай).
		оцінні	<i>Справді славна дівчина</i> (М. Стельмах). <i>Золоті руки у дівчини</i> (М. Стельмах). <i>Яка висока і густа трава!</i> (Ю. Смолич). <i>Прокляті! Прокляті! Я все одно втечу</i> (П. Автомонов). <i>Бачив, яка там у Ягора племінниця город поливає? Красуня ж!</i> (О. Гончар).
		власне називні	<i>Верховна Рада України. Волинський національний університет імені Лесі Українки. „Диво”.</i>
		„називний уявлення”	<i>Сковорода!</i> Людина і символ! Син України і син планети... (П. Тичина). <i>Роки, роки!</i> Сивіє голова, підрастають внуки (І. Нехода). <i>Студентські вечори...</i> Танцюють чи не всі там і чардаш, і мазурку, і танці всіх племен (Л. Костенко). <i>Щастя!</i> Воно прийшло, як завжди, неждано-негадано (О.Гончар).

			<i>Червоні маки! Скільки сягало око, жевріли жевріли вони по широкому трав'янистому руслу (О.Гончар). Золота осінь... Ах, як не хочеться листу з дерева падати... (О. Вишня).</i>
Вокативні	кличний відмінок іменника	заклик, спонукання, запитання, докір, жаль, співчуття, незадоволення	<i>Ей! Курсанте! Духнович! Тату! Що ви балакаєте! Елько! Що ти надумала! - Богданчику... Серденько... -Хлопці! Братики! Браточки!... Ех, дочко... Ех, сорочко, моя сорочко! Мамо... Мамо! Мамо! Я говорю!!! Микольцю... Як гарно тут... Мамо! Колись за жєницину точилися війни. (Із творів О.Гончара)</i>
Генітивні	родовий відмінок іменника	надмірна кількість предметів, явищ, осіб (кількісно-іменні моделі)	<i>А каміння, диму й полум'я! Німців! Німців!!! Народу! Народу! (з творів О.Гончара) Гостей же до вас, гостей! (М.Вовчок) А всякого зілля, квіток! (М.Вовчок)</i>
	родовий відмінок іменника + заперечний предикат	заперечення, відсутність предметів, явищ, осіб (заперечні моделі)	<i>Нема в мене дому (А.Тесленко). Краю плавням не було (М.Коцюбинський). І на оновленій землі врага не буде, супостата (Т.Шевченко). Нема дощу. Крихти в роті не було. Ні гайочка, ні лісочка. Ні хатинки, ні людинки. Ні сліз, ні слів.</i>

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає специфіка вираження предикативності в односкладному реченні?
2. Як відрізнити односкладне речення від неповного?
3. Назвіть принципи класифікації односкладних речень.
4. У чому полягає відмінність між означено-особовими, неозначено-особовими та узагальнено-особовими реченнями? Чи всі мовознавці кваліфікують їх як односкладні структури?
5. Чому слід розмежовувати безособові та інфінітивні конструкції в системі односкладних речень?
6. Схарактеризуйте морфологічні способи вираження головного члена в безособових конструкціях.
7. Яку семантику можуть виражати інфінітивні конструкції з часткою *би(б)* і без частки *би(б)*?
8. Чим відрізняються номінативні речення від вокативних і генітивних?

9. Охарактеризуйте різновиди номінативних речень.
10. Проаналізуйте семантико-синтаксичну структуру вокативних речень.
11. Як кваліфікують генітивні речення в синтаксичній традиції?

Вправи

Вправа 1. Знайдіть односкладні речення. Визначте їхні структурно-семантичні типи й морфологічне вираження головного члена.

1. Сьогодні чогось не спалося хлопцеві (М. Стельмах).
2. Чи, може, це приснилось нам купання в річці Геракліта? (Л. Костенко).
3. Ось уже міський парк (І. Багряний).
4. Утрачено останні сподівання... (В. Стус).
5. Не забувайте про минуле, воно вже інесем взялось... (Л. Костенко).
6. Кулями косило нас... (Б. Олійник).
7. Не маю зла до жодного народу (М. Вінграновський).
8. На телефонних дротах не зіграєш свій плач гітари (Л. Костенко).
9. Проса покошено (М. Рильський).
10. Спустило тихе поле (М. Рильський).
11. Можна все на світі вибирати, сину... (В. Симоненко).
12. Вітер віє-повіває, по полю гуляє (Т. Шевченко).
13. Учітесь, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь (Т. Шевченко).

Вправа 2. Перетворіть подані односкладні речення на синонімічні двоскладні. Порівняйте спосіб вираження предикативності в них. Зробіть висновок про доцільність уживання односкладних конструкцій у мові.

1. Пахне м'ятою (М. Хвильовий).
2. І стережеш добро своє, І дожидаєш того світу (Т. Шевченко).
3. До жодного народу в світі зла не маю (М. Вінграновський).
4. Вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко).
5. Ох, не повчайте молодих (Л. Костенко).

6. Ще з пелюшок дитину привчали любити й шанувати хліб (В. Скуратівський).
7. І дощ, і сніг, і віхола, і вітер (Л. Костенко).
8. Отож у темінь зореви на в'ялу скошену траву його поклали у стодолі (А. Малишко).
9. Прісною прохолодою повіяло з лісу (М. Стельмах).
10. Прожекторами небо пописано (П. Тичина).
11. Собори душ своїх бережіть, друзі (О. Гончар).

Вправа 3. Випишіть особові односкладні речення, визначте їхні різновиди за стосунком до особи.

1. Збиралося на дощ (В. Земляк).
2. Погано виходимо на фініш століття (Л. Костенко).
3. Спускаюся до причалу старими вуличками (Н. Гербіш).
4. Пізнайте істину і істина звільнить Вас (Є. Сверстюк).
5. Згаяного часу і конем не доженеш (Народна творчість).
6. Киян хрестили в ній, а не в Дніпрі... (Л. Костенко).
7. Ой понесли конвалію у високу залу (Леся Українка).
8. Стріляють серце, стріляють душу – нічого їм не жаль... (П. Тичина).
9. Бережіть собори душ своїх (О. Гончар).
10. І хочеться, і колеться, і болить (Народна творчість).

Вправа 4. Вкажіть морфологічне вираження головного члена в неозначено-особових односкладних реченнях.

1. У піснях тебе називали зіркою (Г. Латник).
2. На Аскольдовій могилі поховали їх (П. Тичина).
3. Чи сприймуть сенс новітньої краси? (Л. Костенко).
4. Будуть стояти до загину в непохитній боротьбі (Т. Масенко).
5. Нас зустрічають хлібом-сіллю (В. Скляренко).
6. Людей як підмінили (М. Потупейко).
7. Усяка пора року по-своєму хороша (В. Пархоменко).
8. Вночі згадали про вогонь... (Ю. Яновський).
9. Висунули мене кандидатом у депутати (Ю. Яновський).
10. Ми не забули нічого, але багато чому навчилися (О. Гончар).

Вправа 5. Знайдіть односкладні речення з частковою узагальненістю, вкажіть спосіб вираження головного члена в них, особливості семантики і стилістичного використання. Чи є

підстави зараховувати їх до узагальнено-особових односкладних речень?

1. В озерах лежиш під водою, в роті тримаєш очеретину й дихаєш крізь очеретину... (Ю. Яновський).
2. Біля собору звернеш через майдан на свою заповітну веселу, і вже ти досяг мети (О. Гончар).
3. Трапляється так, що сидиш поміж інших, наче й друзі, але нічого спільного з ними не маєш (Я. Мельник).
4. Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне (М. Коцюбинський).
5. Проходиш повз дерева, мов повз батькові пам'ятники (О. Сизоненко)
6. Коли зважуєшся на вирішальний крок у житті, тут без батьківської поради не обійтись (О. Гончар).
7. Плутаєшся у темряві, падаєш, знову встаєш, знову простуєш, знову падаєш (П. Мирний).
8. Уже собі нічого не пробачиш. Уже не йдеш наосліп, навмання (Л. Костенко).
9. Оглядаєшся по боках, намагаєшся запримітити щось (М. Кідрук).
10. Чим довше дивишся на зорі, то більше набираєш певності (Є. Гуцало).
11. Куди не глянеш в даль оцю окреслю – тут споконвіку скрізь лилася кров (Л. Костенко).

Вправа 6. Визначте безособові односкладні речення, трансформуйте їх (де це можливо) у синонімічні двоскладні.

У чому полягає відмінність цих структур?

1. В хаті все темнішало та темнішало (М. Вовчок).
2. У хаті не сиділося. (П. Мирний).
3. Пахне гіркотою осені (А. Малишко).
4. Топчи мужицьку біду панськими чобітьми (В. Гей).
5. Пахне морем – і озоном Від притихлої землі (М. Рильський).
6. Бо мене хоч били, Добре били, а багато дечому навчили (Т. Шевченко).
7. Уже світлішає над гаєм (М. Стельмах).
8. Решетом воду не носять (Народна творчість).

9. Зранку захмарило і довго сіяло на землю холодну, дрібну мжу...(Леся Українка).
10. Похмурніло навколо в ці дні (М. Стельмах).
11. Мені без тебе сумно серед людства (Л. Костенко).
12. Бракує арфі струн, співцеві слів (Леся Українка).

Вправа 7. Трансформуйте безособові односкладні речення з предикативами на *-но*, *-то* у неозначено-особові конструкції. Порівняйте їхню семантику.

1. Недарма мене перевезено сюди чотири роки тому (Н. Гуменюк).
2. І скільки хмільної тривоги налито В дзвінку прохолоду ночей (І. Муратов).
3. Вас буде розстріляно (В. Шкляр).
4. Дивне місто проти сонця. Всі взолочено віконця (П. Тичина).
5. Скільки тут побачень було призначено, скільки цвіту з каштанів осипалося на нас (Л. Костенко).
6. А в грудях у парубка немов теж струну натягнуто самоту (А. Головка).
7. Кактуси напоєно, кіно переойкано і переплакано (Н. Гуменюк).
8. Хай слово мовлено інакше – та суть в нім наша застається (П. Тичина).
9. Серію засновано у 2003 році (В. Слапчук).
10. Таємницю давно вже розкрито (А. Дімаров).

Вправа 8. Визначте семантику та стилістичні функції односкладних безособових речень із предикативними прислівниками. Яка роль дієслівних зв'язок?

1. Чутно плескіт у струмочку (Леся Українка).
2. Далеко видно простори лісів, ланів, лук (К. Гордієнко).
3. Варта спить, на вулицях безлюдно (Леся Українка).
4. Стало зовсім видно (І. Ле).
5. І стало тихо скрізь (П. Тичина).
6. Було затишно і пахло вогкістю (А. Головка).
7. Зоряно, тихо в просторі (О. Гончар).
8. Так мені зробилось... і жалко, й досадно (А. Тесленко).
9. Й так же стало журно та боляче! (П. Тичина).
10. І так весело було (П. Тичина).

11. Невже і йому трішки-трішки лячно, тривожно? (О. Гончар).
12. Жаль стало батька (М. Коцюбинський).
13. Васишині було чогось сором (І. Нечуй-Левицький).
14. Аж шкода стало Ліні батька в його покірності та передчасній раптовій зістареності (О. Гончар).

Вправа 9. До якого структурно-семантичного типу доцільніше віднести наведені односкладні речення зі сполукою безособового предиката та інфінітива (безособового, інфінітивного, безособово-інфінітивного)? Погляди яких мовознавців ви поділяєте?

1. Чи вже людям не можна жити правдою? (П. Мирний).
2. За це варто приліпити мені двадцять п'ять років (І. Багрянний).
3. Може таки треба було плигати за борт і кинутись вплав за човном уздогін (О. Гончар).
4. Можна буде поки що тихенько собі любитися (А. Головка).
5. Ой, як хочеться учитись, щоб вести його самій (П. Тичина).
6. Завтра треба йти в Богуслав на ярмарок (І. Нечуй-Левицький).
7. Не хочеться йому чогось ні роздягатись, ні розташовуватись (А. Головка).
8. Та й взагалі слід кинути цю літературу (В. Підмогильний).
9. Необхідно було трохи постояти (А. Головка).
10. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах (П. Мирний).

Вправа 10. Визначте головний член у поданих реченнях. Якого відмінка він вимагає? Як кваліфікують такі структури в лінгвістичних працях?

1. Тут обелісків ціла рота (Л. Костенко).
2. Причин – без ліку. Кричати легше, ніж мовчати. І набагато простіше (П. Загребельний).
3. Однак краю плавням не було (М. Коцюбинський).
4. В очах ні крику, ні скорботи. Таким ходив мабуть і в бій (А. Малишко).
5. У мене не було пристрасті до чогось одного певного (О. Довженко).
6. Ніякого струмка і ніякої води поблизу (І. Багрянний).
7. В тій книжці не було ні назви, ні початку – курії скурили (І. Ле).

8. Дров ні хворостини, ваші жінки, ваші діти від студені гинуть (Ю. Федькович).
9. Був у неї Андрій – цілий вік гризлась з ним, тепер нема вже й Андрія (М. Коцюбинський).
10. Жодного вогника, жодної людської постаті! (В. Малик).
11. У гаю, гаю Вітру немає (Т. Шевченко).
12. Звичайно, закону такого нема (І. Вільде).

Вправа 11. Схарактеризуйте подані інфінітивні речення без частки *би (б)* за семантикою і характером модальності.

1. Ні, краще замовкнути, краще серцем переболіти їй, як розпочинати колотнечу з дітьми! (Г. Косинка).
2. Звертати було вже ніяк (І. Вільде).
3. Ні полежати тобі, ні бриля спокійно поплести, ні в холодочку посидіти (В. Винниченко).
4. Чим же було тут захоплюватись (І. Вільде).
5. Жити так: іти далі, далі... Не сидіти. Так треба жити (В. Підмогильний).
6. Чого тих злиднів боятися? (Г. Косинка).
7. Тікати? Просити? Як тікати? Як просити? Як пояснити? (О. Гончар).
8. Хіба піти самому в хату? (І. Тобілевич).
9. Готувати вам мандата? (В. Домонтович).
10. А куди ж падати?..(Ю. Смолич).
11. У жодній енциклопедії світу не знайти вам цієї Зачіплянки (О. Гончар).
12. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміяться (М. Коцюбинський).
13. Прапор зняти! Ми бились за Україну... Знять!..(Г. Косинка).
14. Бігти Миколі до саги мимо Ягорової хати, мимо солом'яної дідової фортеці (О. Гончар).
15. Де ж його найти людину для пошани? (О. Довженко).

Вправа 12. Диференціюйте подані інфінітивні речення з часткою *би (б)* за семантикою і характером модальності.

1. Полагодити б моста... (Б. Антоненко-Давидович).
2. Вам тільки б сміятись (М. Стельмах).
3. Дотримати б миру... (Ю. Яновський).

4. От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежать у траві (М. Коцюбинський).
5. Скоріше б Макса побачити (Люко Дашвар).
6. Добридень рідні! Вже давно в нас не було розмови, а розпитать би, як воно ведеться (М. Рильський).
7. Чи не припинити б, Михайле Кіндратовичу, часом, діточок? (О. Вишня).
8. Коли б хоча з чоловіком словечко промовити (М. Вовчок).
9. То хоча б спробувати покохати мене (Ірен Роздобудько).
10. Тобі б не говорити, мені б не слухати (Народна творчість).
11. Лише б робити щось (Т. Прохасько).
12. Де б сказати їй... (М. Куліш).
13. Поїхати нам потрібно, та тільки не програти б змагання (З журналу).
14. Краще б ту брукву сапати (Б. Жолдак).
15. Для порядку дещо зауважити би підрядчикові (Б. Антоненко-Давидович).
16. Чого б не поїхати (Ю. Яновський).

Вправа 13. З'ясуйте, які синтаксичні конструкції може утворювати нагромадження номінативів в одному контексті (однорідні члени речення, безсполучникові складні речення, складне синтаксичне ціле тощо)?

1. Зоря... Цвіти... І гай, і поле... Над ставом верби золоті... (В. Сосюра).
2. Туман... Вози... Автомобілі... Пожарів спалахи німі... Ряди тополь позеленілі... – невідоме щось у тьмі (М. Рильський).
3. Зима. Криниця. Стук обмерзлого відра. Жіночі голоси і перегук дитячий (М. Рильський).
4. Ніч. Чорна, застужавіла осіння ніч з першим приморозком (І. Ле).
5. Тиха Одеса. Сонце у хмарі. Осінь – не осінь. І день як не день (П. Тичина).
6. Ніч. Безсилі метелики. Лампа і сніжний папір. Курява срібна стелиться од міриадів зір (М. Рильський).
7. І дощ, і сніг, і віхола, і вітер (Л. Костенко).
8. Бувало, ранок, очерет, затока... (М. Рильський).
9. Рубіжне... знову путь... Кабанне... Нарешті Сватове... (В. Сосюра).

10. Постріли... кроки... гудок... (В. Сосюра).

Вправа 14. Розподіліть вказівні номінативні речення на дві групи: 1) що вказують на предмет або явище за його наявності; 2) які вказують на очікуваний або ж на раніше згадуваний предмет чи явище за його появи. Які частки допомагають виразити ці значення?

1. Ось і Остап, – сказала мати (А. Головка).
2. Ось де сиріжки! (П. Тичина).
3. Ось вони – горожани! (Г. Косинка).
4. Ось і наш турбаївець, що звертає верблюдів під Софіїні вікна (О. Гончар).
5. Та ось уже й ліс! (І. Багряний).
6. А от і ти, доню (П. Тичина).
7. Ось і Сумська вулиця в горішній її частині (О. Левада).
8. А ось і будинок-замок (В. Лис).
9. Он сумирна оселя (О. Пчілка).
10. От і школа... (О. Вишня).
11. Ось і справжня правда (М. Стельмах).
12. Ось місяць, зорі, солов'ї (П. Тичина).
13. А онде Труханів острів (В. Нестайко).
14. Ось старий, ще не згорблений старістю дід (В. Собко).
15. А он і місто (В. Степаненко).
16. Ось і президія (О. Вишня).
17. Ось воно, його довгождане щастя (М. Стельмах).
18. Осьде де хліб, а осьде сало. То присуньтесь до трави (П. Тичина).
19. І ось мала-мала душа! (Є. Плужник).
20. От премудрий Соломон (І. Франко).

Вправа 15. Розмежуйте оцінно-стверджувальні та оцінно-окличні номінативні речення. Які засоби їх розрізнення?

1. Справді славна дівчина (М. Стельмах).
2. Золоті руки у дівчини (М. Стельмах).
3. Неспокійний час, – загомоніли люди (М. Стельмах).
4. Що за консерватизм! – вихопилося у доктора Безбородька (І. Вільде).
5. Справні вуха маєш. Молодець! (П. Ляшенко).

6. Бачив, яка там у Ягора племінниця город поливає? Красуня ж!
(О. Гончар).
7. Прокляті! Прокляті! Я все одно втечу (П. Автомонов).
8. Дуже порядна людина, кивнула головою Югина
(М. Стельмах).
9. Яка висока і густа трава! (Ю. Смолич).
10. Ах, які красені – ахкали приїжджі цінительки. – Які гіганти!
(О. Гончар).
11. Ох, краса! Сад увесь убрався в іній (П. Тичина).
12. Які милі хлопчики! – вигукнула вона (О. Гончар).
13. Ой яка краса! – не втрималася Ірина (М. Стельмах).
14. Такий нещасливий випадок! Така трагічна помилка! Така
несподівана-негадана смерть у розквіті віку! – бідкались
приїжджі родичі (І. Вільде).
15. Що за антигуманістична етика! (І. Вільде).

Вправа 16. Виділіть у поданих конструкціях «називний уявлення», вкажіть його стилістичні функції.

1. Роки, роки! Сивіє голова, підростають внуки (І. Нехода).
2. Мої літа... Перебігли вони рейками, мов паротяг без
машиніста, і відлетіли далеко, далеко від моєї залізниці
(Б. Антоненко-Давидович).
3. Студентські вечори... Танцюють чи не всі там і чардаш, і
мазурку, і танці всіх племен (Л. Костенко).
4. Село! І серце одпочине. Село на нашій Україні – Неначе
писанка село... (Т. Шевченко).
5. Щастя! Воно прийшло, як завжди, неждано-негадано
(О. Гончар).
6. Жнива! Де підсумок цілорічної напруженої праці сотень і
тисяч людей, які створюють достаток країні (І. Рябокляч).
7. Правда... Тільки вона, правда, була проводирем у моєму
житті. Я ніколи не зрадив правди... (Остап Вишня).
8. Червоні маки! Скільки сягало око, жевріли жевріли вони по
широкому трав'янистому руслу (О. Гончар).
9. Дивна дівчина! Дивиться своїми величезними очима, і аж
страшно стає – такі вони глибокі і десь у глибині навіть
жорстокі, готові боротися за своє (В. Собко).

10. Золота осінь... Ах, як не хочеться листу з дерева падати...
(О. Вишня).

Вправа 17. Знайдіть вокативні речення, вкажіть їхню семантику і стилістичні функції. Якого граматичного статусу їм надають в лінгвістичній науці?

1. Таня теж підхопилась, розгублена, поблідла. – Богданчику... Серденько... Мамо... Мамо! Мамо! Мамо! Я говорю!!!
2. Мар'яно! Степура перший окликнув її, інакше вона могла б так і пробігти...
3. Володимире Зотовичу! До нас!
4. Ей! Курсанте! Духнович!
5. Тату! Що ви балакаєте!
6. Єлька! Що ти надумала! Люди сходяться вже!..
7. Іване Артемовичу! Що ви... Та як ви можете?
8. Жаннусю! Вітю! Таратуто! На пляж! Купатись!

(Із творів О. Гончара).

Вправа 18. Запишіть 10 номінативно-називних речень. З якою метою вони використовуються в мові. Доберіть з художніх текстів 10 номінативних спонукальних речень, вкажіть їхні стилістичні функції.

Вправа 19. Схарактеризуйте синтаксичні та семантико-стилістичні особливості поданих генітивних односкладних речень

1. І ножиків, і олівців отих автоматичних. І шкарпеток (О. Вишня).
2. Ні щастя, ні волі, ні чуда, ні часу, хоч би про запас (Л. Костенко).
3. Що вже плачу материнського, що вже голосіння! (О. Вишня).
4. А тут у кімнаті панів, паній! (Марко Вовчок).
5. Жита! Винограду! І пшениці! А на морі – вірні кораблі. (П. Тичина).
6. Гвалту! Гвалту! Розбійник (І. Франко).
7. Реготу, захоплення. Господи! (У. Самчук).
8. Молока того, молока! (О. Вишня).
9. А тюрм! А люду! Що й лічить! (Т. Шевченко)
10. А сльоз, а крові! Напоїть всіх імператорів би стало (Т. Шевченко).

Вправа 20. Зробіть повний синтаксичний розбір односкладних речень за наведеною нижче схемою.

1. Утрачено останні сподівання... (В. Стус).
2. Можна все на світі вибирати, сину... (В. Симоненко).
3. Пахне м'ятою (М. Хвильовий).
4. До жодного народу в світі зла не маю (М. Вінграновський).
5. Ще з пелюшок дитину привчали любити й шанувати хліб (В. Скуратівський).
6. Пройшло, проглянуло, майнуло На сонці білим рукавом... (М. Рильський).
7. І дивним подихом війнуло Над неостуженим чолом (М. Рильський).
8. Лекції про літературу змішуємо з розмовами про натхнення (Н. Гербіш).
9. Перегляньмо спогади про Шевченка (Є. Сверстюк).
10. Сніги, сніги... Сліди ще тільки вовчі (Л. Костенко).
11. Журбою біді не пособиш, плачем лиха не збудешся, і голови втрачати не треба (М. Стельмах).

Послідовність синтаксичного розбору односкладного простого речення

1. Визначити граматичну основу речення і довести, що воно просте.
2. Установити вид речення за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне.
3. Схарактеризувати тип речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. Вказати на особливості будови простого речення:
 - а) за характером граматичної основи: односкладне (означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, інфінітивне, номінативне та ін.);
 - б) за наявністю чи відсутністю другорядних членів речення: поширене, непоширене;
 - в) за наявністю необхідних для розуміння змісту членів речення: повне, неповне (контекстуальне, ситуативне, еліптичне, приєднувальне);
 - г) за наявністю чи відсутністю ускладнювальних засобів: неускладнене, ускладнене (однорідними членами; звертаннями;

вставними або вставленими словами, словосполученнями, реченнями; відокремленими компонентами тощо);

г) за характером предикативних відношень (стверджувальне, заперечне).

5. Розібрати речення за його членами, вказати їх морфологічне вираження:

а) встановити тип головного члена односкладного речення:

— дієслівний чи іменний (за частиномовним вираженням);

— простий чи складений (за структурою);

б) визначити другорядні члени речення (спочатку групу підмета, потім групу присудка):

— означення (неузгоджене, узгоджене, прикладка);

— додаток (прямий, непрямий);

— обставина (місця, часу, причини, умови, мети та ін.).

6. Окреслити семантико-синтаксичну структуру речення (предикат, суб'єкт, об'єкт та ін.).

7. Схарактеризувати комунікативну будову речення (тему, рему).

8. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–13, 16, 18, 20–21, 39, 41–42, 48, 61–62, 65–66, 68–76, 79–82, 92, 94–98, 102–105, 115–119.

§ 5. НЕПОВНІ КОНСТРУКЦІЇ. СЛОВА-РЕЧЕННЯ

1. Основні питання теорії неповних речень. Принципи класифікації неповних речень.

2. Контекстуальні та ситуативні неповні речення.

3. Неповні речення в структурі діалогу.

4. Еліптичні речення.

5. Приєднувальні неповні речення. Парцеляція.

6. Проблеми граматичного статусу слів-речень.

7. Синтаксичні особливості нечленованих речень.

8. Принципи класифікації слів-речень.

9. Семантичні групи нечленованих конструкцій.

10. Нечленовані речення, виражені частками.

11. Нечленовані модальні речення.

12. Нечленовані вигуківі речення.

Ключові поняття: повне речення, неповне речення, еліптичне речення, ситуативне речення, контекстуальне речення, приєднувальна (парцельована) конструкція; нечленоване речення, слово-речення.

Студент повинен знати: визначення повних і неповних речень, критерії їх розмежування, різновиди неповних речень; визначальні формальні та семантичні ознаки нечленованих речень, критерії розрізнення речень і слів-речень, основні типи синтаксично нечленованих конструкцій, їхні специфічні особливості в граматичному оформленні, семантиці, функціонально-стилістичному застосуванні.

Студент повинен уміти: розрізняти повні й неповні речення, розмежовувати двоскладні неповні речення та односкладні конструкції, неповні контекстуальні й неповні ситуативні структури; вирізняти нечленовані речення, визначати їхні типи, правильно вживати розділові знаки, доцільно використовувати у мовленні.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 10

Види неповних речень			
Контекстуальні	Ситуативні	Еліптичні	Парцельовані
Пропущені члени визначаються з попереднього речення (контексту)	Пропущені члени зрозумілі з ситуації	Пропущені члени зумовлюються структурою та семантикою самого речення	Мають форму членів речення, які виділилися з попереднього повного речення
<i>Тиша й темрява навкруги зненацька розкололися й спалахнули. Тоді ще раз</i> (Ю.Смолич)	– <i>Скоро?</i> – <i>Недалеко вже...</i> – <i>Женіть же!</i> <i>Женіть! Не шкодуйте!</i> (І.Микитенко)	<i>А тут і Чипка в хату</i> (П.Мирний). <i>А москалі їй назустріч, як один верхами</i> (Т.Шевченко).	<i>І слухає мій сум природа. Люба. Щира. Крізь плач. Крізь сміх</i> (П.Тичина)

Таблиця 11

Формальні різновиди слів-речень	
Речення, виражені частками	<i>Так; Еге; Еге ж; Та еге ж; Атож; Авжеж; Аякже; Ні; Невже? Хіба? Та ну? Так? Еге? Ні? Ну?</i>
Речення, виражені модальними	<i>добре, гаразд, правильно, звичайно</i>
	— <i>Чи ви не з села?</i> — Еге... (О.Вишня); — <i>У Києві живеш?</i> — Так! (О.Вишня); — <i>Дмитре, ти нічого не чув?</i> — <i>озивається невидюча темінь.</i> — Ні (М. Стельмах); — <i>На дівчат він дуже ласий.</i> — Невже? <i>А з вигляду такий непоказний...</i> (Г. Тютюнник); — <i>А курей на буряки вивозила?</i> — Ні. — Ні? (Остап Вишня); — <i>Оксене...</i> — Ну? — <i>У Сергійка чобітки зовсім порвалися</i> (Г. Тютюнник).
	— <i>Товаришу! Я ще вам приніс. Ось... і ось... і ось...</i> — Добре (О.Вишня); — <i>Отож і там зажжинки?</i> — Напевне (В. Земляк); <i>Доря почув холодок в тілі.</i>

словами	<i>навпаки, ніскільки, аніскільки, неправильно, неправда</i>	— Неправда.. ти все жартуєш... (М. Коцюбинський); — <i>Будьте ласка, вперед! Дуже прошу!</i> — Ні, нізащо... (О. Вишня).
Речення, виражені вигуками	<i>А/ Ох! Ех! Ой! Е! Ого! Ова! Хм! Тьху! Пхе! Геть! Годі! Гей! Ура! Гайда! Ша! Тсс!</i>	— <i>Даєш змія? — А це твій змії? — Одніму та й буде мій. — Ова! Задавака!</i> (В. Винниченко); — <i>Я льотчиком буду... Як Петро ваш... — Ага! — хихикає Корній</i> (О. Гончар); — <i>Хм! Куди загнув! — сердито і насмішкувато чмихнув Свирид Яковлевич</i> (М. Стельмах); — <i>Геть! Геть! Не давайте йому слова</i> (О. Довженко).

Таблиця 12

Семантичні різновиди слів-речень	
Стверджувальні	<i>Так, Аякже, Та воно так!, Гаразд, Єсть, Мабуть, Правда</i>
Заперечні	<i>Ні, Ні-ні, Та ні, Ніскільки, Навпаки, Неправда, Та де там!</i>
Питальні	<i>Хіба?, Невже?, Ага?, Добре?.. Що?, Та ти що?</i>
Спонукальні	<i>Геть! Годі!, Цить!, Ну!, Ну-ну-ну!, Гайда!, Шабаши!, Ш-ш-ш!</i>
Емоційно-оцінні	<i>О!, Ох!, О-о!, Пхе!, Тьху!, Ось воно що!, О лишенько!, Ай-я-яй!, Гидота!, Ура!, Гм!, Цур тобі!</i>
У функції структур мовного етикету	<i>Добривдень!, До побачення!, Привіт!</i>

Питання для самоперевірки

1. Чи можна вважати неповні речення неповноцінними структурами? Яке їхнє значення в мовленні?
2. Чим відрізняються контекстуальні та ситуативні неповні речення?
3. Які синтаксичні та стилістичні функції еліпсису? Охарактеризуйте різновиди еліптичних речень.
4. У чому полягає роль парцеляції в художній літературі? Чи тільки неповні речення можуть бути приєднувальними?
5. Проаналізуйте погляди вчених на неповні структури.
6. Як трактують слова-речення в традиційній і сучасній граматичній науці?
7. Доведіть, що слова-речення є синтаксично нечленованими.
8. Вкажіть морфологічні способи репрезентації слів-речень.
9. На які групи поділяють нечленовані речення за семантичними ознаками?
10. Як відрізнити неповні речення та незакінчені (обірвані) структури?

Вправи

Вправа 1. У яких реченнях пропущений підмет? Що допомагає відновити його? Які конструкції не потребують підмета для розкриття свого змісту і чому? Визначте структурно-семантичні типи поданих речень.

1. Шахай подивився в вічі селянинові. Потім рушив до хати. (Ю. Яновський).
2. Бесараби здригнулися. Покаменіли (В. Стефаник).
3. Борис у нас був найсильніший у класі. Жартуючи, міг схопити когось із нас і перекинути через паркан (В. Шевчук).
4. Нас розлучали з рідними, з життям... (Б. Олійник).
5. Цілий день Ганна поралася з коровою. Виводила пасти (Б. Харчук).
6. Ранком вивели їх з казарми на двір (П. Мирний).
7. А жінка вже наздоганяла загін. Рвала на собі волосся й голосила, як над покійником (Б. Антоненко-Давидович).
8. Проїхали козаки. Зникли за обрієм (Н. Рибак).
9. Лановий аж отетерів. Потім схаменувся, закричав, навіть трохи побіг... (В. Винниченко).
10. Пливу по хвилі споминів (П. Воронько).
11. Німці розгублено дивляться... Незрозуміло тупцюють на місці (О. Гончар).
12. Найменшого Остапом нарекли (О. Підсуха).

Вправа 2. Розподіліть подані неповні речення на три групи: 1) контекстуальні, 2) ситуативні та 3) еліптичні. У чому їхня відмінність? Перетворіть їх на повні. Поясніть пунктуацію.

1. Слідом за поетами на пушкінську землю, віриться, прийдуть дерева з найсвятіших для нас місць. З України – Шевченкова верба, і Франкові яблуні, і Довженкові тополі (Р. Лубківський).
2. –А куди це ви так причепурились? – запитав у неї письменник Яків Баш... – Додому... (А. Шиян).
3. Щастя, воно у всьому, і через те – важке (Л. Талалай).
4. Стали будні звичними, і багато справдилось. Обростаю звичками, друзями і справами, як минуле – відстанню, як земля

- дорогами, місто – передмістями, як любов – тривогами (Л. Талалай).
- 5. Що – пустелі? Їх орошу я! Що – болото? Його осушу я! (В. Лучук).
- 6. В єдності – наше завзяття... (М. Подолян).
- 7. – Де ж ті книжки? – Та ось, у кошику. – А в кого ж він їх дістає? – У робітників (А. Шиян).
- 8. Але краса над всім. Вона живе, бо не залежить ні від кого в світі (В. Коротич).
- 9. Вимірюємо життя роками, степові простори – кілометрами, поле й посаджений ліс – гектарами, воду – літрами, кубометрами й відрами, небо й криниці – метрами. А чим вимірюється щастя? (М.Зарудний).
- 10. Дівчата в жарти: – Катерина його із сонцем вигляда (І. Гончаренко).
- 11. Ти зорею. А я – кленом. Ах, коли б так і лишилось у віках! (Б. Олійник).
- 12. Хто у кого навчився дітей захищати – Чи люди у птахів? Чи птахи у людей? (С. Пушик).

Вправа 3. Виділіть ситуативні неповні речення, визначте синтаксичну роль наявних членів речення та вкажіть, які члени речення відсутні. Що допомагає відновити пропущені компоненти?

1. Люди живуть на річці часу, один берег якої – почуття, а другий – розум (А. Севастьянова).
2. – Володю, до війни ти вчився в школі? – П'ять класів скінчив (А. Шиян).
3. – Звідки ж ти, Богдане? Звідки? – З нашого горя. – З оточення? – З нього ж. – Скільки у ньому людей гибіє! Дома вже був? – Де там. – І нічого не чув про своїх? – Нічого... (М. Стельмах).
4. – Діду, а чиє це багатство? – Моє. – Усе? – дивується він. – Усе, – дивується й пасічник. – А що? – Чи не забагато на цей час маєте книг? – Мені до цього часу думалось, що мало, – і ледь помітна посмішка наметала павутиння на мудрі очі старого (М.Стельмах).
5. – Мені запропонували посаду в селі... – Посаду? В селі? Чи не голови колгоспу? – Так (О. Довженко).

6. – Хто такий? Документи! – чую безапеляційне і грізне (Ю. Збанацький).
7. – А коли ж ми зустрінемося? – Ну, коли-небудь... (П. Загребельний).
8. Додому... Тут на нього завжди чекають, завжди йому раді (Р. Іванченко).
9. Де твоє небо, вічна потреба людського великого щастя?! (Л. Талалай).
10. Потрібно рук? Беріть мої ви руки. Плеча? Підставляю другові в ряду. А треба пісні – Я правдиві звуки і почуття гарячі віднайду (М. Карпенко).

Вправа 4. Проаналізуйте подані речення, дібрані з усної народної творчості. Визначте в них граматичні основи і структурний тип. Встановіть пропущені члени речення з контексту, визначте їх синтаксичну роль. Чому необхідний пропуск членів речення в таких конструкціях? Доберіть аналогічні прислів'я, приказки та загадки. Поясніть розділові знаки.

1. Щастя має ноги, а біда – роги.
2. По якій дорозі півроку їздять на коні, а півроку – без коня?
3. Розумного на покуті саджають для честі, а дурня – для сміху.
4. Щастя скоро покидає, а надія – ніколи.
5. Сталь гартується в огні, а людина – у труді.
6. Щастя розум одбирає, а нещастя повертає.

Вправа 5. Серед поданих речень знайдіть еліптичні. Схарактеризуйте їхню структуру та вкажіть дієслівну семантику неназваного члена (значення перебування, руху, наявності, існування, сприймання, спонукання, запитання, буття, мовлення тощо).

1. Іскра до іскри – вогонь. Серце до серця – світло, сяйвом якого повен наш дім (М. Подолян).
2. Життю – ні кінця ні начала (Б. Олійник).
3. До нас часто приїжджають гості. – Покажіть гори, – просять вони. – А скільки у вас часу? – День-два... (С. Пушик).
4. За хмарами – небо, не видно зорі (С. Пушик).
5. А хтось казав, Що грози – лиш в маю! (Т. Севернюк).
6. Двері – навстіж! Вікнам – світло! (Т. Севернюк).
7. Хто на коні, а хто – весь вік в обозі (В. Базилевський).

8. Усі – за одного. І всі як один – за всіх (Б. Олійник).
9. – Ні з місця! – гукнув Василь (П. Мирний).
10. А сам – рюкзак на плечі, ціпок у руки та й – від села до села (А. Головка).
11. А тут і Чіпка в хату (П. Мирний).
12. – Ану, музики, коломийки (І. Франко).
13. А Залізник попереду... Іде собі, люльку курить, нікому ні слова (Т. Шевченко).
14. Приходжу ближче – се мій батенько старенький (Ю. Яновський).

Вправа 6. Виділіть приєднувальні (парцельовані) конструкції. Які структурно-семантичні типи речень вони становлять?

1. Які в нього очі! Великі, чорні, безмежно добрі. І повні нерозрадної туги (М. Олійник).
2. Квіти прив'ялі – видно, давно зірвані. І білі-білі... Як сніг... (М. Олійник).
3. Ось і містечко... Вологе й потемніле від морського вітру, червоно-цегляне, давнє... (О. Гончар).
4. Крізь листя дерев і контури хат виднілися далекі обриси поля. Зеленого, соковитого (Ю. Смолич).
5. І, стискаючи слово зі словом, Споглядаю, як час висіка перші іскри – сивини зі скронь. Бо при всій тимчасовості нас справжній вірш не стає тимчасовим. Бо поезія – то вічний підпал, то вічний крик про цілющий вогонь (В. Коротич).
6. Зайвих людей у нашому суспільстві немає, не повинно бути. Важлива й дорога кожна людина. Кожна доля, в тому числі й невдала (А. Лиханов).
7. Воду з криниці пили. Пригорщами. Холодну. Добру, солодку воду, Що гамувала спрагу І сил додавала в путі (Н. Кашук).
8. Нема мені листів чужих. Нема. Я адресатка їх. Не листоноша (Т. Севернюк).
9. Солодко пахнуть квіти. Знайомо, як недавно. Як давно (Т. Севернюк).
10. Дивлюсь... Це заповідане збулось. Все нині тут. При ньому. Все із ним. І цей Дніпро, немов його Безсмертя. І ця гора, мов Слава Кобзаря, І над усім – орлиця в круговерті (Г. Світлична).

Вправа 7. Знайдіть нечленовані речення. Порівняйте їх із граматичними особливостями двоскладних та односкладних речень. З'ясуйте специфіку слів-речень у передачі предикативності та модальності.

1. – Гаразд, вмовкаю. Але ти, Митю, повинен усе знати (П. Загребельний).
2. – Годі! – гримнув батько. – Я не дозволю себе ображати навіть рідному синові (В.Собко).
3. Геть! Бути тут несила! (Леся Українка).
4. – Ви чимсь схвильовані? – Ні (О. Корнійчук).
5. – Спасибі. Будемо ж знайомі, Григор'єв, – й руку подає (Є. Доломан).
6. – Черницю Мар'яну чи чували? – Ні, не чули (Т. Шевченко).
7. – Здорові були, діду Матвію! – Здрастуйте! – Як живете? – Нічого собі! (В. Козаченко).
8. – Правильно, – ще раз прогримів голова комісії (П. Загребельний).
9. – Отож і там зажинки? – Напевне (В. Земляк).
10. – Бувай здоров, Орлюче! Кланяйся від нас своєму дому і всій фамілії. До побачення (О. Довженко).
11. Щорс під'їхав до Дениса, – Молодець! – сказав йому (С. Скляренко)
12. – Здорові були, Петровичу! І ви на ярмарок? – Атож! Здрастуйте! (О. Вишня).
13. – Як же тебе хоч звати? – Ільком. А тебе? – Давид Мотузка. – Ну от. Будемо знати (А. Головка).
14. Так, нас мільйони, але ми єдині, народ єдиний ми і незборимий (З журналу).
15. Так, армія тоді непереможна, Коли любов зове її на бій! (Б. Олійник).
16. О ні! “Боротися – це значить жить!” – такий девіз крилатий Галана.
17. – Що ж, сьогодні мирно працюєте? (О. Корнійчук).
18. – Гаразд! Спасибі! – знову я кивав (В. Базилевський).
19. Ах, як це здорово – не думати, не ждати, А друг уже на ганок твій збіга (Г. Світлична).

Вправа 8. Схарактеризуйте семантичні типи слів-речень (стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні, слова, що виражають привітання, подяку, ввічливість).

1. – На добраніч! Я прийду завтра (Ю. Збанацький).
2. Гм... Ти ще маленький (Є. Божик).
3. – А вона щодня може грати й співати? – Авжеж. – Я б щоденно слухав (Ю. Збанацький).
4. – Я писав про вас, що ви перший підняли в атаку всю роту... – Хто? Я? – Так (О. Довженко).
5. – Ах, он як! Розумію (О. Довженко).
6. Так! Не хвилює ваша мова тих, що зросли в крові, в огні (В. Сосюра).
7. – Ого! – підхопив Савка (Ю. Бедзик).
8. – Доброго ранку, бабусю! – вітався він (Олег)... (Ю. Бедзик).
9. – Аякже! – кажу. – Опишу. Напишу і про нашу природу!.. (О. Ковінька).
10. – Та ж Шевченків день! – одважилася Оксана. – Ну? – Що, ну? Шевченків, кажу, день... (І. Ле).
11. – Ах, мовчи! – вирвалось у Ольги... (Н. Рибак).
12. – Це твоє остаточне рішення? – Так. Це наше рішення (Ю. Мокрієв).
13. – Ти не боїшся темряви, Андрію? – Ні. – А смерті? – Смерті боюся. Мені ж тільки двадцять років. – Так, тобі лише двадцять років...(П. Загребельний).
14. Одна дорога нам в майбутнє прослана. – Добро пожаловать! – Ласкаво просимо! (Є. Летюк).
15. – Так, так, я згоден (В. Базилевський).
16. – Ах, батечку! Та ти б хоча поснідав (В. Базилевський).
17. – Привіт! Привіт! – Хто це? – Не впізнав?
18. – Добри вечір! Смачного! – сказала жінка, зайшовши у кімнату (О. Вишня).
19. Спасибі вам, що вірили мені. Я вас люблю. Спасибі вам. Люблю (В. Коротич).
20. – А хіба не можна самому вистругати скриньку, а потім струни натягнути? – Та де там... (Є. Божик).

Вправа 9. Введіть (усно) в діалогічне мовлення стверджувальні та заперечні слова-речення. Зробіть їхній синтаксичний розбір за наведеною нижче схемою.

1. Так. Атож. Авжеж. Аякже. Добре. Правильно. 2. Ні. Ні в якому разі. Неправда. О ні! Так ні. Ні-ні.

Вправа 10. Які з наведених речень є односкладними номінативними, а які двоскладними неповними? Якими другорядними членами речення можуть бути поширені номінативи? Чи характерні обставини для номінативних конструкцій? Поясніть пунктуацію.

1. Вночі і ожеледь, і мряка, і сніг, і холод (Т. Шевченко)
2. Перед образами – непогасна лампада (Ю. Мушкетик).
3. Вгорі – ліси сріблясто-сині, внизу – розлив молочних нив (М. Бажан).
4. Піски, піски... І синій плин Дніпра... (Л. Костенко).
5. На деревах – срібен іній,
Тіні казки – на деревах. (Й. Струцюк).
6. Після дощів смарагдова діброва,
на білій ріні річка говірка (Л. Костенко).
7. Зелений ліс, і май, і сонце,
І солов'ї в куцах,
А в нас, в нас сльози на очах...
О сонце!..(О. Олесь).
8. Вечірній сон закоханого літа
і руки, магнетичні уночі (Л. Костенко).
9. А ось і річка (О. Довженко).
10. Вранці – автомати,
ввечері – обріз...(Й. Струцюк).

Вправа 11. Напишіть твір-розповідь із використанням різнотипних неповних та нечленованих речень.

Вправа 12. Зробіть синтаксичний розбір неповних речень за поданою нижче схемою.

1. Я всесвіту боржник! Але комусь одному – Не був. Не є. Й не буду. І на тім стою (Б. Олійник).

2. Проводжаю. Душа щемить. Біль ховаю у жартів одяг. Бачу усміх сумний. Ще мить. Ще півмиті – і рушиться потяг. Рушив. Тяжко. Мов знехотя. І все далі від мене плине Половина мого життя, Щастя й горя мого половина (П. Скунць).

3. Виховує все: люди, речі, явища, але насамперед І найбільше – люди. З них на першому місці – батьки і педагоги (А. Макаренко).

4. Не віримо марності суєти, Не віримо пустопорожнім фразам, Лиш голос серця чуємо одразу, Як астронавти – радіосвіти (Н. Кашук).

Послідовність синтаксичного розбору неповного речення

1. Визначити граматичну основу речення і довести, що воно просте.

2. Указати вид речення за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне.

5. Встановити тип речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.

6. Вказати на особливості будови простого речення:

а) за характером граматичної основи: двоскладне чи односкладне (означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, інфінітивне, номінативне та ін.);

б) за наявністю чи відсутністю другорядних членів речення: поширене, непоширене;

в) за наявністю необхідних для розуміння змісту членів речення: неповне (контекстуальне, ситуативне, еліптичне, приєднувальне); назвати члени речення, які пропущено.

г) за наявністю чи відсутністю ускладнювальних засобів: неускладнене, ускладнене (однорідними членами; звертаннями; вставними або вставленими словами, словосполученнями, реченнями; відокремленими компонентами тощо);

г) за характером предикативних відношень (стверджувальне, заперечне).

5. Розібрати речення за його членами, вказати їх морфологічне вираження:

а) указати тип головного члена речення:

— дієслівний чи іменний (за частиномовним вираженням);

— простий чи складений (за структурою);

б) визначити другорядні члени речення (спочатку групу підмета, потім групу присудка):

— означення (неузгоджене, узгоджене, прикладка);

— додаток (прямий, непрямий);

— обставина (місця, часу, причини, умови, мети та ін.).

6. Окреслити семантико-синтаксичну структуру речення (предикат, суб'єкт, об'єкт та ін.).

7. Схарактеризувати комунікативну будову речення (виділити тему й рему).

8. Пояснити розділові знаки.

Послідовність синтаксичного розбору нечленованого речення

1. Визначити, що речення не членується.

2. Вказати вид речення за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне.

3. Визначити тип речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.

4. З'ясувати: стверджувальне чи заперечне речення.

5. Встановити морфологічне вираження (вигук, модальне слово, частка).

6. Охарактеризувати семантику речення.

Рекомендована література: 1–13, 21, 31, 61, 64–66, 69–75, 79–82, 92, 101, 103, 114–119.

§6. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ

I КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

1. Семантика речення як об'єкт синтаксису.

2. Об'єктивні та суб'єктивні значення в семантико-синтаксичній структурі речення.

3. Способи опису об'єктивного змісту речення в сучасній теорії синтаксису.

4. Поняття пропозиції.

5. Семантична валентність предиката і семантико-синтаксична структура простого речення.

6. Класи семантично елементарних простих речень.

7. Семантично неелементарні прості речення.

8. Типи синтаксем у структурі простого речення.

9. Предикат як центральна синтаксема простого елементарного речення.

10. Субстанційні синтаксеми простого елементарного речення.
11. Вторинні предикатні й субстанційні синтаксеми.
12. Речення як комунікативна одиниця, його зумовленість конситуацією.
13. Поняття про актуальне членування речення, засоби його вираження.
14. Співвідношення актуального, формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного членування речення.
15. Речення і висловлення. Типи висловлень.

Ключові поняття: семантико-синтаксичні відношення, пропозиція, семантико-синтаксична валентність, синтаксема, предикат, суб'єкт, об'єкт, локатив, інструменталь, адресат, семантично елементарне просте речення, семантично неелементарне просте речення; актуальне членування речення, висловлення, тема, рема.

Студент повинен знати: визначення семантично елементарних та семантично неелементарних простих речень, класи семантично елементарних конструкцій, типи синтаксем у простому реченні, засоби та способи ускладнення неелементарних конструкцій; визначення теми й реми, засоби вираження актуального членування речення, типи висловлень.

Студент повинен уміти: вирізняти елементарні речення, аналізувати їх відповідно до синтаксемної будови та валентності предиката, трансформувати ускладнені конструкції в елементарні й навпаки, перетворювати вторинні предикатні та субстанціальні синтаксеми на вихідні елементарні реченнєві структури; розрізняти компоненти формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та комунікативної організації речення; виділяти тему й рему, розмежовувати висловлення часткового та загального характеру, з-поміж останніх вирізняти розчленовані й нерозчленовані конструкції.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 13

Синтаксеми в структурі простого речення				
Типи	Семантичні варіанти	Морфологічні варіанти	Позиційні варіанти	Приклади
<i>Предикатні</i>	предикат дії	дієслівні форми, предикативні прикметники, прислівники, числівники	присудок, рема	<i>Земля кружляє у космічній вальсі (Л.Костенко).</i>
	предикат процесу			
	предикат стану			
	предикат якості			

	предикат кількості			
<i>Суб'єктні</i>	суб'єкт дії	Н.в. Д.в. З.в. О.в. Р.в. Кл.в. М.в.	підмет, додаток, тема	<i>Антон</i> <i>молотив жито</i> (Б.Харчук).
	суб'єкт процесу			
	суб'єкт стану			
	суб'єкт якісної ознаки			
	суб'єкт кількісної ознаки			
<i>Об'єктні</i>	об'єкт дії	З.в. Р.в. Д.в. О.в. Н.в. М.в.	додаток, підмет, рема	<i>Люди садять картоплю</i> (П. Мах).
	об'єкт процесу			
	об'єкт стану			
	об'єкт якісної ознаки			
	об'єкт кількісної ознаки			
<i>Адресатні</i>	адресат дії	Д.в. Р.в.	додаток, рема	<i>Про це я вам скажу відверто.</i>
<i>Інструментальні</i>	знаряддя дії	О.в. М.в.	додаток, обставина, рема	<i>Батько затарабанив ножем по столу</i> (Тарнавський).
	засіб дії			
<i>Локативні</i>	місце	М.в. Р.в. О.в.	обставина, рема	<i>Юнак все ще стояв коло воріт</i> (А.Дімаров).
	напря́м руху			
	шля́х руху			
<i>Адвербіальні</i>	час	прислівники та прийменниково-відмінкові форми іменників	обставинний детермінант, тема або рема	<i>Вдень я знову зустрічаю друзів</i> (І.Нехода).
	причина			
	умова			
	мета			
	допустовість			
<i>Атрибутивні</i>	власне ознака,	прикметники, прислівники, відмінкові форми іменників	означення, у складі теми або реми	<i>Сосновим</i> <i>потом пахне пряно</i> (Л.Костенко).
	властивість			
	приналежність			
<i>Модальні</i>	впевненість	модальні слова	вставні слова і сполуки, у складі теми або реми	<i>Ні, з такою людиною, напевне, добре буде працювати</i> (М.Стельмах).
	можливість			
	джерело повідомлення			
	оцінка			
	активізація уваги			

Таблиця 14

Класи семантично елементарних простих речень	
<i>Однокомпонентні</i>	<i>Сад. Тиша. Ранок. Світає.</i>
<i>Двокомпонентні</i>	<i>Дідусь відпочиває. Мати сумна. Дітям весело.</i>
<i>Трикомпонентні</i>	<i>Ми стояли біля школи. Молодь споруджує міст.</i>
<i>Чотирикомпонентні</i>	<i>Батько обтесував деревину сокирою.</i>
<i>П'ятикомпонентні</i>	<i>Геолог відбив від скелі уламок молотком.</i>
<i>Шестикомпонентні</i>	<i>Діти їхали зі Львова до Ужгорода через гори автобусом.</i>
<i>Семикомпонентні</i>	<i>Іванко ніс квіти мамі через двір із саду в кімнату.</i>
<i>Восьмикомпонентні</i>	<i>Внук везе бабусі подарунок автобусом з Луцька до села через ліс.</i>

Таблиця 15

Засоби вираження актуального членування речення (реми)	
<i>Фонетичні (логічний наголос, паузи)</i>	<i>І друзі / там є (Л. Костенко). А в лісопарку / – солов'ї (І. Муратов).</i>
<i>Синтаксичні (порядок слів, частки, специфічні конструкції – відокремлені, парцельовані)</i>	<i>Навколо буяла / весняна зелень (О. Іваненко). В наших селах жили / не тільки українці (П. Загребельний). Крізь листя дерев і контури хат виднілися далекі обриси поля. / Зеленого, соковитого (Ю. Смолич).</i>
<i>Лексико-граматичні (повтор слова)</i>	<i>Прекрасна / людина в бою за Батьківщину. Прекрасна / вона в стражданнях і в смерті за неї (О. Довженко).</i>

Питання для самоперевірки

1. Назвіть здобутки й суперечності традиційного вчення про члени речення.
2. У чому переваги сучасної функційної класифікації членів речення?
3. Хто ввів у граматичну науку термін «валентність»? Дайте визначення цьому поняттю.
4. Які частини мови мають валентність? Яким з них властивий найбільший валентний потенціал, а яким найменший?
5. Які прості речення називають семантично елементарними? Назвіть субстанційні синтаксеми у них і їхні семантичні різновиди.
6. Скільки семантичних типів предикатів виділяють у сучасній лінгвістиці? Які критерії при цьому беруть за основу?
7. Схарактеризуйте морфологічні варіанти субстанційних і предикатних синтаксем у сучасній українській мові.
8. З'ясуйте дериваційні особливості, семантичну структуру й морфологічне вираження вторинних предикатних синтаксем.
9. Назвіть усі синтаксичні категорії речення.
10. Схарактеризуйте семантико-синтаксичні категорії речення.
11. За яким принципом у реченні виділяють тему й рему? Вкажіть засоби вираження актуального членування речення.
12. Що таке висловлення? Чим воно відрізняється від речення? Які є типи висловлень?

13. Простежте співвідношення компонентів семантико-синтаксичного, формально-синтаксичного і актуального членування простого речення.
14. Назвіть дослідників семантичного і комунікативного аспектів речення.

Вправи

Вправа 1. З'ясуйте співвідношення семантико-синтаксичної, формально-синтаксичної та комунікативної структури поданих конструкцій, виділивши відповідні компоненти.

Заглядав я в синяву очей твоїх (М. Рильський); Сосновий ліс перебирає струни над берегами вічної ріки (Л.Костенко); А літо йде полями і гаями... (А. Малишко); Ой, не солодко мандрівникові в ніч таку іти через поля! (М. Рильський); Учора ж до цієї хати я попросився на нічліг (Д. Павличко).

Вправа 2. У поданих конструкціях визначте тему і рему. Вкажіть засоби вираження актуального членування речень.

Із-під крил журавлиних мені під вікно листопад стелиться (Б. Олійник); Слухаю першого грому удари, наче найкращу симфонію в світі... (П. Сингаївський); В далечінь холодну без жалю за літом синьоока осінь їде навмання (В. Сосюра); Опадав черемхи цвіт (В. Сосюра); Хто наложив на мене обов'язок будити мертвих, тішити живих калейдоскопом радощів і горя (Леся Українка); А хата через дорогу стояла пустою (Є. Гуцало); А за садом луг у росах (П. Сингаївський); І степ – степ аж за обрій (А. Головка); Дівчина в рожевому намисті дивиться на сонце з-під руки (М. Гірник); – Ну, а бажання читати книги у вас є? – запитав Василь Олександрович (І. Цюпа); Слова – полова, але огонь в одежі слова – безсмертна чудотворна фея...(І. Франко).

Вправа 3. Визначте типи субстанційних синтаксем у наведених реченнях, їхні семантичні варіанти. Вкажіть семантичні і валентні класи предикатів.

Мені холодно тут (Л. Костенко); Гнат був щасливий (М. Коцюбинський); Садочки зацвіли (Т. Шевченко); Мати все ще надсилала йому до Москви гроші (Б. Антоненко-Давидович); Гетьман

урочисто вручив Богуну полковницький пірнач (Я. Качура); Мені почулося, неначе край прибою Поєму моря юнакам чита...(О. Довженко); Троянд найбільше серед квітів; Він сікачем одрубуює стигліші голови соняшників (М. Стельмах); Наперед воїнства ... виїхали вершники на конях (С. Скляренко); О. Гончару притаманний особливий, неповторний стиль (З журналу).

Вправа 4. Вкажіть морфологічні варіанти іменникових синтаксем у поданих реченнях.

Людина знівельована юрбою (Л. Костенко); Іде стежиною до річки Данило Підпригора (М. Стельмах); Я йду, і одуд стежкою іде (Л. Костенко); А мені приснилася Волинь (В. Лазарук); Вам нести мене прийдеться аж до нової оселі (Леся Українка); Ух, і шпурляло нас хвилями в тому Тихому океані! (З. Тулуб); Землю над Тасьмином подарував батькові ще Чигиринський староста Данилович (П. Загребельний); Галерницькі рубцями биті руки вистругують нам човники з кори (Л. Костенко); А татари гнали вслід за ханом (Р. Іваничук).

Вправа 5. У наведених реченнях назвіть вторинні предикатні синтаксеми, визначте їхню семантику і морфологічні варіанти. Доведіть, використовуючи трансформаційну методика, їхній похідний характер.

З вечора тривожного аж до ранку вишивала дівчина вишиванку (М. Сом); Що йому, зрештою, треба від Долі? (Б. Олійник); А ключі від щастя у наших руках (М. Стельмах); На випадок загибелі сержанта приймаю командування (О. Довженко); Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно (Г. Тютюнник); Досі не писала через брак часу (Леся Українка); Того дня мрячило (Є. Гуцало); Ні, ради честолюбності він ніколи не згодився б ризикувати життям (О. Гончар); Та хіба за тим шумом що розбереш? (А. Головка); Не знайшовши броду, не лізть у воду (Народна творчість); Гудків вечірні звуки...(В. Сосюра).

Вправа 6. У поданих реченнях визначте формально-синтаксичні та комунікативні позиційні варіанти синтаксем.

Сюди приходять навесні із України липи (В. Стус); О Боже, тиші дай! (В. Стус); Шипшина важко віддає плоди (Л. Костенко); Спересердя він кинув наполовину недокурену сигарету на підлогу

(П. Загребельний); І вдень, і ввечері там соловей співав (Л. Глібов);
А згадають дівчата у січні Тепле літо, пахучий лужок (М. Нагнибіда);
Через тиждень молодиці Коровай місили На хуторі (Т. Шевченко).

Вправа 7. Дайте повну характеристику семантико-синтаксичної та комунікативної організації наведених речень.

Обніміте ж, брати мої, Найменшого брата...(Т. Шевченко);
Україні, її люду хочу я служити (П. Тичина); Цвіт жоржини – то любові цвіт (Р. Братунь); Поезія повинна бути чиста (Ю. Збанацький);
Тільки хто ж то погасить зуміє перші мрії, перші поривання?
(Д. Павличко); Людина повинна вчитися берегти таємницю
(М. Чабанівський); Світ став інший, І ми стали інші (Ю. Смолич).

Вправа 8. Визначте в поданих реченнях семантико-синтаксичні відношення між компонентами.

Безпощадний блиск твоєї вроди Лагідно в душі моїй сія
(Д. Павличко); Стоять мости над мертвими річками (Л. Костенко);
В очах твоїх тремтять гарячих слів перлини (В. Сосюра); Вже десь
мене ліси ті виглядають на поцілунку неба і полів (Л. Костенко);
Посилаю надію щодня опівночі (А. Малишко); І сьогодні, в цей вечір
іскристий, не забудь мені слів тих твоїх (В. Сосюра); Люди стояли
похмурі й сумні (Я. Баш); Професор сказав Богданові йти за ним
(О. Гончар); Катерина йшла близько, поруч Данила (О. Копиленко);
Солдати мали завдання вийти до набережної (О. Гончар); Над
доріжкою з асфальту дві берізки обнялись (В. Сосюра); Осокори в
сорочках з вибіленого полотна позавмирили (Є. Гуцало).

Вправа 9. У наведених реченнях визначте семантико-синтаксичні функції відмінкових словоформ.

Дарунки всім несе вона (Леся Українка); Віталій приїхав,
примчав мотоциклом уже надвечір (О. Гончар); Єлька опинилася в
парку (О. Гончар); В мені надія оживає; Командир командував
полком; Хтось вистрелив із револьвера; Музикант грає на скрипці;
Ми знайшли бійця пораненим; Поет присвятив вірш матері; Туристи
захоплювалися чудовими кримськими краєвидами.

Вправа 10. Вкажіть граматичні засоби вираження суб'єктної, об'єктної та предикатної синтаксем у наведених конструкціях.

Він – просто один із перших (Б. Олійник); Йому я стану за дитину (Т. Шевченко); Їх було двоє, а він – один (М. Чабанівський); А Катюша приїхала жива і здорова (М. Чабанівський); Кравчина додержав свого слова (О. Довженко); Виховати з нього людину – справа моєї честі (Ю. Збанацький); Край неба жеврів рожевим вогнем (П. Мирний); Василько з батьком підійшли до ялинки (М. Коцюбинський); Три тополі у мене стоять під вікном (П. Воронько); Ніхто з них не хитнувся, не відступив (М. Бажан); Щось нове ожило в мені (Ю. Збанацький).

Вправа 11. Погрупуйте подані предикати за їхньою валентністю.

Будувати, варити, виготовляти, випилювати, везти, вести, водити, возити, думати, роздумувати, задумуватись, міркувати, казати, говорити, розповідати, заявити, повідомляти, випаровуватися, висихати, гаснути, горіти, втомлюватися, знемагати, гоїтися, линяти, лисіти, одужувати, бігати, бігти, брести, відчалувати, втікати, іти, їздити, бачити, дивитися, відчувати, нюхати, оглядати, сидіти, лежати, стояти, висіти, важко, весело, відрадно, жалко, кривдно, легко, кохати, любити, ненавидіти.

Вправа 12. Зробіть синтаксемний аналіз поданих речень. Ускладнені структури трансформуйте у вихідні елементарні.

Через мить уже по хвилях На той берег він пливе (О. Олесь); Спросоння птах крилами затріпоче (В. Сосюра); Наші предки колись задля краю свого Труд важкий підіймали на плечі (В. Самійленко); Через мить уже по хвилях На той берег він пливе (О. Олесь); Наші предки колись задля краю свого Труд важкий підіймали на плечі (В. Самійленко); І в поля від батьківської хати в'ється слід маленької ноги (М. Рильський); По городах ... рубають ножом капусту (У. Самчук); Начальство ... їхало попереду саньми (І. Багряний); Перед брамою звичайно стояли в ряд підводи (У. Самчук); Дарунки везу для хана Батия від мого воєводи (П. Загребельний).

Вправа 13. Визначте комунікативні позиції суб'єктної та предикатної синтаксем у поданих реченнях.

Через мить уже по хвилях На той берег він пливе (О. Олесь); Спросоння птах крилами затріпоче (В. Сосюра); Наші предки колись задля краю свого Труд важкий підіймали на плечі (В. Самійленко); І в поля від батьківської хати в'ється слід маленької ноги

(М. Рильський); По городах... рубають ножом капусту (У. Самчук); Начальство... їхало попереду саньми (І. Багряний); Перед брамою звичайно стояли в ряд підводи (У. Самчук); Дарунки везу для хана Батия від мого воєводи (П. Загребельний).

Вправа 14. Назвіть засоби виділення теми й реми у поданих реченнях.

Лише попіл / на порозі залишиться (І. Муратов); Він поза ставом, я / – поза ним, він / – у ліщинку і зник (С. Васильченко); А де ж / мій сад божественних пісень? (Л. Костенко); Ніч / підходила з гуркотіннями. Ніч / несла божевілля й жах... Ніч / кричала мені, розтерзана, оперезана громом навхрест (В. Симоненко); Саме цей факт / мені хвилює кров (Ю. Яновський); Навіть баба Майориха / не сиділа на лавочці під двором... (В. Дрозд).

Вправа 15. Наведіть приклади висловлень, яким не властиве актуальне членування.

Вправа 16. Доберіть із різностильових текстів прості речення з невідповідністю семантико-синтаксичного та актуального членування. Продемонструйте таку асиметрію схематично.

Вправа 17. Доберіть із художніх текстів приклади семантично ускладнених простих речень. Побудуйте їхні семантико-граматичні моделі. Визначте в них усі синтаксеми.

Вправа 18. Складіть семантично елементарні прості речення до кожної з наведених моделей:

- а) С – П ; б) С – П – О ; в) С – П – О – А ; г) С – П – О – І ;
г) С – П – О – А – Л ; д) С – П – О – А – І ; е) С – П – І – Л ; є) П.

Вправа 19. Наведіть приклади речень із локативними синтаксемами в різних відмінкових формах. Побудуйте їхні семантико-граматичні моделі.

Вправа 20. Доведіть на конкретних прикладах, що валентність предикатів в українській мові сягає від однієї до семи позицій.

Вправа 21. Покажіть на конкретних прикладах, застосовуючи трансформаційну методику, похідний характер вторинних предикатних та вторинних субстанційних синтаксем.

Вправа 22. Доберіть з публіцистичних текстів різні комунікативні типи речень (розповідні, питальні, спонукальні, окличні та ін.). Яка їхня стилістична роль? Виділіть у них тему й рему.

Рекомендована література: 2, 9, 13, 21, 28–32, 36–46, 52, 61–62, 64 69–76, 79–82, 85–89, 92, 94–109, 113–119.

Розділ 2. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

§7. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Історія та сучасний стан учення про однорідність.
2. Диференційні ознаки однорідних членів речення.
3. Засоби вираження однорідності. Характер семантико-синтаксичних відношень у межах однорідних членів речення.
4. Прийменники при однорідних членах речення.
5. Узагальнювальні слова при однорідних членах речення.
6. Питання про речення з однорідними присудками в лінгвістичній літературі.
7. Принципи розмежування простих ускладнених речень з однорідними присудками та складних поліпредикативних конструкцій.
8. Однорідність головних членів односкладних речень як лінгвістична проблема.
9. Однорідність підметів. Координація присудка з однорідними підметами.
10. Розмежування однорідних та неоднорідних означень.
11. Однорідні прикладки.
12. Однорідність додатків та обставин.

Ключові поняття: однорідні члени речення, узагальнювальні слова, однорідні присудки, однорідні підмети, однорідні головні члени односкладних речень, однорідні та неоднорідні означення, однорідні додатки, однорідні обставини, координація присудка з однорідними підметами.

Студент повинен знати: принципи розмежування простих ускладнених речень з однорідними присудками та складних поліпредикативних конструкцій, однорідних та неоднорідних означень, додатків, обставин, їхні специфічні особливості в граматичному оформленні, семантиці, у функціонально-стилістичному застосуванні.

Студент повинен уміти: розмежовувати прості ускладнені речення з однорідними присудками та складні синтаксичні конструкції; виявляти однорідність головних членів простих односкладних речень з-поміж складносурядних і безсполучникових складних речень; правильно координувати присудки з однорідними підметами; вирізняти однорідні та неоднорідні означення, обставини,

додатки, визначати їх типи, правильно розставляти розділові знаки, нормативно й доцільно вживати у різних стилях і жанрах мовлення.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 16

Диференційні ознаки однорідності членів речення:
1) тотожність формально-синтаксичної позиції;
2) однаковий синтаксичний зв'язок з опорним для них словом;
3) спільність семантико-синтаксичної функції;
4) однотипність морфологічного вираження;
5) оформлення сурядного зв'язку за допомогою сполучників та інтонації або тільки інтонації;
6) лексико-семантична (логічна) однотипність.

Таблиця 17

Критерії розмежування однорідних та неоднорідних означень	
<i>Однорідні означення</i>	<i>Неоднорідні означення</i>
кожне з однорідних означень перебуває в прямому, безпосередньому зв'язку з пояснюваним іменником, водночас вступаючи в сурядний зв'язок з іншими означеннями й утворюючи разом з ними сурядне словосполучення	неоднорідному ряду означень властива послідовна, ступенева підрядна залежність: найближче до іменника означення виражає найхарактернішу його ознаку і прямо пов'язане з ним, друге означення уже пояснює іменник разом з його найближчим означенням, а третє – словосполучення іменника разом з найближчим і другим
виражають видові ознаки якогось предмета, характеризують його з одного боку	характеризують предмет з різних сторін
виражаються звичайно прикметниками тієї самої значеннєвої групи – якісними, відносними або присвійними, зрідка – прикметником і дієприкметником	можуть виражатися прикметниками різних семантичних груп (якісний і відносний; якісний і присвійний) або різними частинами мови (займенник і прикметник, порядковий числівник і прикметник)
означення, кожне наступне з яких уточнює перше як його текстовий синонім	відсутні уточнювальні відношення
ряд однорідних означень найчастіше відкритий: їх буває нерідко три, чотири, а то й більше	ряд неоднорідних означень обмежений, звичайно він закінчується другим, рідше – третім означенням
між ними можна вставити сполучник <i>і</i>	не можна вставити сполучник <i>і</i>
<i>Приклади</i>	
<i>Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць</i> (І.Нечуй-Левицький).	<i>Кругом хати росли старі велетенські волоські горіхи</i> (І.Нечуй-Левицький).

Таблиця 18

Критерії розмежування простих ускладнених речень з однорідними присудками та складних речень	
Однорідні присудки простого речення	Предикативні основи складного речення
стосуються одного підмета	стосуються різних підметів
однотипні за структурою і частиномовним вираженням	різномовні за структурою і частиномовним вираженням
одного виду, часу і способу	різного виду, часу і способу
малопоширені другорядними компонентами	значно поширені другорядними компонентами
Приклади	
<i>Все хоче народитися і жити</i> (О.Пахльовська). <i>Ніч осяяна цвітом яблуні, затуманена, мов роса</i> (Д.Павличко). <i>Хай він жде біля криниці, хай сумує до зірниць</i> (А.Малишко).	<i>Але серце спинитись не хоче, все у грудях моїх стугонить</i> (В.Сосюра); <i>Моя поезія змінилась, стала інша</i> (В.Коротич). <i>Ото вони йдуть собі, прийшли додому</i> (Т.Шевченко).

Таблиця 19

Різновиди сполучників і семантико-синтаксичних відношень між однорідними компонентами	
єднально-перелічувальні <i>і, та (і), ні...ні</i>	<i>Ти бачиш гори, степ і шлях...</i> (М.Вінграновський).
зіставно-протиставні <i>а, але, зате, проте, однак, та</i> (у значенні <i>але</i>)	<i>Тече вода в синє море, <u>та</u> не витікає</i> (Т.Шевченко).
розділові <i>або, чи, чи то, або...або, чи...чи, не то... не то, чи то... чи то, то...то</i>	<i><u>Чи то сором, чи то гнів</u> опанували його серце</i> (П.Мирний).
градаційні <i>не тільки..., а й...; не лише..., але й</i>	<i>Йй гадалося думати <u>не тільки про роботу, а й про себе</u></i> (Є.Гуцало).
приєднувальні <i>і (й, та), та й, ще й, та ще й, і також</i>	<i>Схопила лиска півника <u>та й</u> зникла в гущину</i> (Н.Забіла).

Питання для самоперевірки

1. Які існують три основні погляди лінгвістів на речення з однорідними присудками?
2. За яких умов речення з кількома присудками слід вважати складними?
3. У яких випадках головні члени односкладних речень становлять однорідний ряд?
4. Від чого залежить координація присудка з однорідними підметами?

5. Який аспект є основним у розмежуванні однорідних і неоднорідних означень? Охарактеризуйте його.
6. Яку роль відіграють морфологічні та синтаксичні критерії у розрізненні однорідних і неоднорідних означень.
7. Які семантико-синтаксичні відношення найчастіше виникають між однорідними додатками?
8. За яких умов обставини не вступають в однорідний зв'язок?
9. Чи можуть однорідні обставини виражатися словами різних частин мови?
10. Назвіть диференційні ознаки однорідних членів речення. Які стилістичні фігури та прийоми пов'язані з однорідністю?

Вправи

Вправа 1. У яких реченнях вжито однорідні підмети? Визначте засоби їхнього зв'язку та особливості координації з присудками. Як відрізнити однорідні підмети від однорідних додатків, якщо форма називного відмінка збігається з формою знахідного?

1. Квітчає парк падучим листям карнизи, ліхтарі, дроти, встеляє килимом барвистим бульвари, вулиці, мости (В. Лазарук).
2. Ми не бачилися понад два роки, тому під час зустрічі були і сльози, і радощі, і сміх (В. Гей).
3. Вийшли з хати батько й мати... (Т. Шевченко).
4. Привітна ласкава і горда природа, нам любі Полісся, і гори, і степ (В. Гей).
5. Часом буває на чужині мені присняться гори сині, ліси зелені, ниви срібні, і люди щирі, непохлібні, прихильні серцем і свої – присняться іноді мені (Л. Костенко).
6. Як пам'ять і врода, журба і свобода, калини сузір'я над нами цвіте (В. Гей).
7. Над дорогою часом попадалася уся в цвіту дика груша або кущ черемхи (В. Стефаник).
8. Співають дзвінко сонячного дня птахи і листя, вітер і хмарини (В. Бичко).
9. Нехай тендітні пальці торкнуться вам серце і уста (Л. Костенко).
10. Шосейний шлях пролягав полями через ліски і зарослі, бори і непролазні хащі (П. Загребельний).

Вправа 2. У яких реченнях вжито однорідні присудки? Вкажіть способи їх поєднання. Поясніть розділові знаки.

1. Незвана гостя після того то засинала, то прокидалася, хрипала, й просила ще укола (В. Лис).
2. Місто шуміло й хвилювалося, кипіло й реготало (В. Підмогильний).
3. Зоряна частенько їздила до тітки, помагала тій по господарству, а у Львів привозила домашні продукти (Дара Корній).
4. Я любила свою бабуню з цілої душі, любила наді все, а проте люблю майже так само і свою матір, хоч її майже не знаю (О. Кобилянська).
5. Море все тремтить і переливається, грає тисячами барв (Х. Алчевська).
6. Стефко вже не від сьогодні знав про цю дивну єдність братів, але, всупереч цьому спробував ще раз намовити їх, щоб вони цього разу розділилися (І. Франко).
7. Гримить завод, гуде, вирує, немов летіти хоче він (В. Сосюра).
8. Перше почуття я висловив, а друге спробував заховати навіть від себе (Ю. Яновський).
9. Дід робив людям чи воза, чи сани, чи колеса, чи січкарню (М. Стельмах).
10. Прийшов її чоловік та й почав просити та перепрошувати (Леся Українка).
11. Земля не може жити без сонця, а людина – без щастя (М. Стельмах).

Вправа 3. Розмежуйте речення з однорідними присудками і складні конструкції. Які критерії ви застосували?

1. Степанида Львівна готовила самовар і теж була сама не своя, і навіть бліді щоки порожевіли їй (М. Хвильовий).
2. Бринить-співає наша мова, Чарує, тішить і п'янить (О. Олесь).
3. Я тихо й спокійно летів над лісами, ланами й пустелями і міг би приземлитися там, де на мене справді чекали (І. Роздобудько).
4. Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою (Т. Шевченко).
5. А поет усе то грає, то щось пише на папері (Леся Українка).

6. Боря виглядав мажористо, був худий і підстрижений, носив контактні лінзи й навіть, здається, робив манікюр (С. Жадан).
7. Неначе човен в синім морі то виринав, то потопав (Т. Шевченко).
8. Сергій разом із Арсеном змайстрували ліхтарик із викинутих на смітник дротиків та старого акумулятора і тихцем під ковдрою ночами могли читати книги, які Арсен приносив із домашньої бібліотеки (Дара Корній).
9. Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди (Б. Олійник).
10. Директор розчаровано розвів руками і хотів щось додати, та Сергій похапцем потиснув йому руку та кинувся бігцем у вказане Олесею місце шукати Зоряну (Дара Корній).
11. У нас тепер вишні й черешні цвітуть, а далі й мак красуватиметься (М. Вовчок).
12. Дівчина троянди поливала, і кудись котилась трав навала, і сміялась осінь за вікном (В. Сосюра).

Вправа 4. Розподіліть подані конструкції на три групи 1) з однорідними присудками двоскладних речень; 2) з однорідними головними членами односкладних речень; 3) однорідними підметами; 4) складні речення.

1. Читаю по-італьянськи багато, а говорю мало, бо нема з ким... (Леся Українка).
2. Таки матеріальна незалежність єсть одна з поважних підвалин моральної незалежності (Леся Українка).
3. Я людина еластично-уперта, скептична розумом, фанатична почуттям (Леся Українка).
4. Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмере, не здобувши нового добра (Леся Українка).
5. Ти житимеш красою серед квітів, Я житиму сльозою серед співів (Леся Українка).
6. Все прокотилось, змінилось, розцвілось (М. Рильський).
7. І все поволі зникає: море, скелі, земля (М. Коцюбинський).
8. Кругом бори та болота, туман, туман і пустота (Т. Шевченко).
9. Надворі смеркало і сутеніло (І. Нечуй-Левицький).
10. Так само кипіло, дзвеніло, гуло і виспівувало в Максимовій душі (В.Козаченко).

Вправа 5. У яких реченнях із пропущеними розділовими знаками є однорідні означення, а в яких неоднорідні? Вкажіть критерії їх розрізнення. Розставте розділові знаки.

1. Широкі, безкраї простори. Легке і м'яке повітря, все пройняте й облите сонячним промінням (Б. Грінченко).
2. І падають земні хвилини в глибіню мов краплі срібляні в дзвінкий зелений глечик (М. Рильський).
3. Сей поклик гіркий, безнадійний, вразливий Співцеві у серці віддався...(Леся Українка).
4. І по обидва боки тих левад на крутих косогорах скрізь видно було залиті сонцем старі садки (І. Нечуй-Левицький).
5. І нехай в'януть білі й рожеві, червоні й блакитні троянди (Леся Українка).
6. Сад шепотів пошерхлими губами якісь прощальні золоті слова (Л. Костенко).
7. Високо серед неба стояв ясний, повний місяць (Люко Дашвар).
8. Заглядає в шибу казка сивими очима, материнська добра ласка в неї за плечима (В. Симоненко).
9. Ніч. Глибоке, безкрає небо погідне й оживлене (О. Кобилянська).
10. Немов ласкаві вересневі феї спинили час, – і весь світ не тече (Є. Плужник).
11. Усе буде, як кажеш, – промовила вірна, віддана дружина (М. Вовчок).

Вправа 6. Виділіть у поданих реченнях однорідні додатки і обставини, вкажіть їхнє морфологічне вираження та засоби синтаксичного зв'язку. Відкриті чи закриті структури вони утворюють? Яка роль узагальнювальних слів при однорідності? Поясніть розділові знаки.

1. І волошкам синім в полі серед трав я казки чудесні і легенди склав (О. Олесь).
2. Скрізь: і на подвір'ї, і в саду, і на городі – все тяглося до сонця (С. Васильченко).
3. Колодязь, тин і два вікна сумні, що тліють у вечірньому вогні (В. Стус).
4. Сняться мені ешелони і доли, грізні загопи (В. Сосюра).
5. В ній є висоти незміримі і святі глибини (М. Рильський).

6. І так повільно, так розмірно безплідні попеліють дні (Є. Маланюк).
7. Мерехтіли грона очей і летіли десь у темряву чорну, у прірву (І.Багряний).
8. В кімнаті було тихо й темнувато (В. Винниченко).
9. Човен пливе то посередині ріки, то попід берегом у тіні дерев (О. Бойченко).
10. Ми їхали тепер від села до села (Ю. Смолич).
11. Раптом над самою головою небо заграло (О. Гончар).
12. Щасливиця, я маю трохи неба і дві сосни в туманному вікні (Л. Костенко).

Вправа 7. Замініть (де можливо) один розділовий сполучник іншим. Чи вплине це на зміст речення і на пунктуацію?

1. Які неповторні шерехи випрядає нива: вона то стрепене дужими і м'якими крилами і до самого обр'ю летить, то враз відкинеться назад, стихне, як пісня (М. Стельмах).
2. Стебла пшениці перехилились до землі, били по ногах, і хлопець то відгортав їх рукою з-перед себе, то гладив долонею, і йому був приємний дражливо підбадьорливий їхній гоструватий дотик (М. Стельмах).
3. Силуети гір то випливали, то ховалися за сіткою весняного дощу (Ю. Яновський).
4. Немов шалені, то припадали до хвиль, то шугали вгору прудкі буревісники (Ю. Збанацький).
5. Вогнище то згасало, то знову спалахувало яскравим полум'ям (О. Вишня).
6. Грім то затихав, то знов озивався десь здалеку (І. Ле).
7. Маяк навперемін кладе на море то червону, то зелену смугу (Ю. Яновський).

Вправа 8. Опустіть перший єднальний сполучник. Поясніть зміни в пунктуації.

1. І батько, і дочка так-то вже дожидалися тих свят! (Б. Грінченко).
2. Вже на Волзі змерзались крижини, Грізний холод вилазив з п'тьми, Та не мали ні хвильки спочину Ні гармати, ні коні, ні ми (М. Гірник).

3. Вічні і цей ліс, і річка, і густі трави, з вкрапленням блондинок-ромашок та синьооких волошок, а ми – прийдешні (Ж. Куява).
4. Ти працюєш, ти певний мети, любиш край свій, і сонце, і квіти (В. Сосюра).
5. З боку острова долинає тихий спів, і музика, і невгамовний гуркіт земснаряда (О. Довженко).
7. Ось налетіла хвиля червона, вдарила й залила – і волошки, і колоски, і його (А. Головка).
8. Царям, всесвітнім шинкарям, І дукачі, і таляри, І пута кутії пошли (Т. Шевченко).
9. Я люблю твоє майво зелене, і Донбас, і Каховку ясну (А. Малишко).
10. Розбійники, людоїди Правду побороти, Осміяли твою славу, І силу, і волю (Т. Шевченко)
12. Так, як вона, ховаєш ти в кришталі І подих вод, і трав завмерлих жалі, І все, від чого міняться серця (М. Рильський).
13. Лише гуртом і пуші і пустині З піснями, з гуком можна перейти (М. Рильський).
14. І бачу я на рижій шкірі І заморожені ліси, І кіновар засохлих ран, І холод згаслої пожежі На тлі розтерзаних полян (М. Рильський).

Вправа 9. Додайте до однорідного члена речення розділовий сполучник. Чи зміниться пунктуація?

1. То праця задавила молоду силу чи то нудьга невсипуща (Т. Шевченко).
2. Хто ти, мрія чи сон? (Леся Українка).
3. Над тією дібровою стояла ніби дуже ясна місячна ніч або ясний вечір (І. Нечуй-Левицький).
4. Спинився – волошка чи не волошка вистромила голівку з-поміж колосочків (С. Васильченко).
5. В його голосі забринів усміх чи прихована іронія (В. Бабляк).
6. Добудь нові слова, новії струни або мовчи (Леся Українка).

Вправа 10. Спишіть речення, однорідні означення підкресліть однією хвилястою лінією, неоднорідні – двома. Визначте умови, за яких означення слід віднести до однорідних чи неоднорідних. Розставте, де потрібно, розділові знаки.

Перевірте: 1. Перелічувані ознаки предмета характеризують його з якогось одного боку чи з різних сторін? 2. Якщо ознаки характеризують предмет з різних боків, то чи можуть вони бути об'єднані в умовах контексту якоюсь спільною ознакою? 3. Це художні означення (епітети)? 4. Друге й дальші означення пояснюють перше, підсилюють його? 5. Означення виражені прикметником і дієприкметниковим зворотом, що стоїть безпосередньо після цього прикметника? 6. Означення виражені прикметниками одного розряду і стоять після означуваного слова? 7. Кожне з означень відноситься безпосередньо до означуваного іменника і між ними можна вставити сполучник сурядності чи кожне попереднє означення відноситься до сполучення прикметника з іменником і між ними не можна поставити сполучник і.

I. Люблю цю тишу мрійну, вечорову, коли виходить місяць у діброву (І. Нехода). Всі дерева навкруги тепер стояли біло-рожеві, м'які, святкові (О. Гончар). Тихі, ніжні зорі спадали з неба – білі, непрозорі – І клалися в намет (Леся Українка). І скрізь пливуть широкі звуки гучної, світлої землі (М. Бажан). На схилах Дніпра височить міцна споруда, що стала окрасою нового придніпровського села (Ю. Збанацький).

II. Чарами віє від того необмеженого синього простору (М. Коцюбинський). Ранковий легесенький вітер розганяв залишки туману (В. Собко). Між листом зашелестів густий рівний дощ (С. Васильченко). Степ утікав кудись у долину, пустельний сумовитий (Леся Українка). Урочиста й заворожена, проходила за високими вікнами синя лісова ніч (О. Донченко).

III. Під ногами стелиться зелений трав'яний килим (І. Нечуй-Левицький). Настала ніч, довга, беззоряна, глуха (О. Гончар). Темний осінній вечір стоїть за вікнами... (В. Козаченко). Над озером пливла м'яка й тендітна тиша (Ю. Смолич). Вікна й двері його були облямовані різьбленим, полірованим деревом зеленого, блакитного та цинамонового кольору (З. Тулуб).

Вправа 11. У наведених реченнях підкресліть узагальнювальні слова при однорідних членах речення. Поясніть, якими частинами мови вони виражені та якими членами речення є однорідні члени й узагальнювальні слова. Поставте пропущені

розділові знаки. Потім пропустіть узагальнювальні слова й поясніть, як це вплинуло на структуру та розділові знаки.

1. Все зберегла моя уява ті ночі зоряні, ті дні (В. Сосюра).
2. Навіть великі птахи – чи сичі, чи мартини, чи гайвороння, сполохані людськими кроками, злітали з тих заростів важко, з гучним лопотанням крил, борсаючись у плетиві гілля і хмелю (О.Турянський).
3. Ах, як усього багато неба, сонця, веселої зелені (М. Коцюбинський).
Тут до нас ніхто не прийде: ні дитина, ні жінка, ні батько, ні мати...(В. Шкляр).
4. Це стосується нас усіх хлібороба, вченого, геолога, гірника (О. Гончар).
5. А наше – все круг нас і води, й дерева, і переплески хвиль, і вогкість лісова, і хмари з синьої прозорчастої криги (М. Рильський).
6. Так, страчений та незломлений світ Русалій згодом відомстить темним за все: і за власну смерть, і за твою теж... (Дара Корній).
7. Найменший шерхит, луск гіллячки, шум пташиного рила, цокіт копит все резонувало тут надзвичайно лунко, чисто і повноголосно (О. Гончар).
8. Капітан і матроси саме вносили до зали приладдя для малювання: мольберти, папір, чорнила, пензлі (І. Роздобудько).
9. Усе і дзвінке повітря і дзвінкі гори, ліси починало, здавалось, від кожного слова бриніти, як грандіозна мембрана (О. Гончар).
Владністю над речами, своїм буденним, трудівницьким умінням ось чим вражають тут Ліну робітники (О. Гончар).

Вправа 12. Перепишучи речення, розкрийте дужки й доберіть відповідну дієслівну форму в однині чи множині. Аргументуйте свій вибір.

1. Зелена земля і синє небо (дрімало, дримали) в легеньких сутінках. І небо, і земля, і Дніпро (здавався, здавались) велетенською картиною, де на темному полі (була намальована, були намальовані) ясна пишна місячна ніч і,

рядом з нею, ранній ранок з зорею та делікатними вранішніми сутінками на небі і на землі (І. Нечуй-Левицький).

2. З моря (долітав, долітали) то рев прибою, то завивання сирени. І вже вітер назустріч такий, як дівоча ласка, і вже не один, а безліч жайворонків (оспіває, оспівують) небо... (О. Гончар).

3. Добро і зло (зійшлося, зійшлися) в двобою (А. Малишко).

4. Хай разом розум і рука (живе, живуть) у нашім домі (М. Рильський).

5. Ні, не вагання – рівновага (стала, стали) уділом митця (Є. Плужник).

6. (Береже, бережуть) життя народу наша сила молода, крила правди і свободи, крила миру і труда (Д. Павличко).

Вправа 13. Напишіть твір-опис із використанням однорідних членів речення та узагальнювальних слів.

Вправа 14. Дайте повну характеристику однорідним членам речення за наведеною нижче схемою.

1. Не вибухами дикими нехай земля красується, А квітом яблуневим, а зеленню умитою... (Л. Забашта).

2. А ти, життя – рясне, широковіте, все вверх берись, до сонця, вгору, ввись! (П. Тичина).

3. Сини набираються краси й сил. Вони дерзають і мріють (Ю. Збанацький).

4. Ми люди мирні, але перешкод не любимо й не терпим (І. Ле).

5. Я люблю тебе, незрадлива мудросте книг, твої сонця чи світильники, і скорботу твою, і радість твою (М. Стельмах).

6. Я і він і ти творим цю весну, щоб з піснями йти в щастя далину (В. Сосюра).

7. І хліб і першу радість і сльозу – ми все по-братськи порівну ділили ішли на фронт в палаючу грозу і кров'ю нашу дружбу окропили (Д. Луценко).

8. І знову поспішав у поле, щоб нам подарувати добрий сплав землі і сонця розуму і праці (Д. Луценко).

Послідовність синтаксичного розбору однорідних членів речення

1. Виділити в реченні однорідні члени.

2. Знайти опорне слово, визначити його синтаксичну роль і морфологічне вираження.
3. Встановити тип і форму синтаксичного зв'язку опорного слова з однорідними компонентами та характер семантико-синтаксичних відношень між ними.
4. Вказати синтаксичну функцію і морфологічне вираження однорідних членів.
5. Визначити засоби синтаксичного зв'язку однорідних компонентів (сполучники та інтонація чи тільки інтонація) і семантико-синтаксичні відношення між ними (єднально-перелічувальні, зіставно-протиставні, розділові, градаційні тощо).
6. Охарактеризувати узагальнювальне слово (якщо воно є) з погляду його морфологічного вираження, синтаксичної ролі та позиції стосовно однорідного ряду (постпозитивне чи препозитивне).
7. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–13, 19, 33, 39, 69–70, 72–75, 79–82, 89, 93, 98, 103, 114–115.

§8. ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Розвиток учення про відокремлені члени речення у вітчизняній лінгвістиці.
2. Відокремлення як багатоаспектне синтаксичне і значеннєво-стилістичне явище.
3. Напівпредикативні відношення при відокремленні.
4. Причини та умови відокремлення другорядних членів речення.
5. Синтаксичні особливості речень із відокремленими дієприкметниковими означеннями.
6. Семантико-граматична характеристика речень із відокремленими прикметниковими означеннями.
7. Умови відокремлення узгоджених означень.
8. Правила відокремлення неузгоджених означень.
9. Відокремлені прикладки.
10. Синтаксичні ознаки відокремлених обставин, виражених дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами.
11. Умови відокремлення обставин.
12. Питання про речення з відокремленими додатками в лінгвістичній літературі. Особливості відокремлення додатків.

13. Розвиток граматичного вчення про уточнення членів речення. Сучасні погляди на уточнення.
14. Розмежування уточнювальних членів речення і напівпредикативних зворотів.
15. Уточнення другорядних членів речення.
16. Уточнення підмета і присудка.

Ключові слова: відокремлення, напівпредикативність, відокремлене узгоджене означення, відокремлене неузгоджене означення, дієприкметниковий зворот, прикметниковий зворот, відокремлена обставина, дієприслівниковий зворот, одиничний дієприслівник, відокремлена прикладка, відокремлений додаток, уточнювальні звороти.

Студент повинен знати: умови відокремлення дієприкметникових та прикметникових означень, неузгоджених означень та прикладок; синтаксичні особливості відокремлених дієприслівникових обставин, загальні правила відокремлення обставин, особливості відокремлення додатків; критерії розмежування уточнювальних членів речення і напівпредикативних зворотів, їхні особливості в граматичному оформленні, семантиці, функціонально-стилістичному використанні.

Студент повинен уміти: виділяти відокремлені означення в реченні, визначати їхні типи, правильно відокремлювати в усному і писемному мовленні узгоджені, неузгоджені означення та прикладки; виділяти в реченні дієприслівникові обставини, відокремлені додатки, визначати їх типи, правильно відокремлювати; вирізняти уточнювальні члени речення з-поміж напівпредикативних зворотів, правильно відокремлювати уточнювальні члени речення; доцільно й нормативно вживати всі види відокремлення в різних стилях мови.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 20

Можуть відокремлюватися в реченні			
Члени речення	Їхні різновиди	Способи вираження	Приклади
Означення	узгоджені поширені	дієприкметниковий або прикметниковий звороти	<i>Пекли вуста, потріскані від спраги</i> (І.Гнатюк). <i>Ось моя рука, у щедрості надійна й незрадлива</i> (Б.Олійник).
	узгоджені непоширені	одиничний дієприкметник або прикметник	<i>Пересохлі, колоски відламувалися. Був вечір, свіжий, запашний</i> (З.Тулуб).

	неузгоджені поширені	прийменниково-відмінкова форма + прикметник	<i>Вони походжали між тими руйновищами, в розхристаних білих сорочках, з позсоеуваними набік галстуками (П.Загребельний)</i>
	неузгоджені непоширені	прийменниково-відмінкова форма	<i>Вона, в слъзах і печалі, не могла дочекатись синів</i>
	прикладки поширені	іменник із залежними словами	<i>Твій син – горджуся, Земле, я тобою (П.Тичина).</i>
	прикладки непоширені	іменник	<i>Як творець, Шевченко може бути для нас взірцем у всьому (О.Гончар).</i>
Обставини	поширені	дієприслівниковий зворот	<i>Хустину кинувши на плечі, надівши плаття весняне, Берізка вибігла надвечір І жде чи вітру, чи мене (С.Будний).</i>
		прийменниково-відмінкова форма	<i>Сергієві, незважаючи на веселий вечір, стало журно (В.Козаченко).</i>
	непоширені	одиничний дієприслівник	<i>І Зайцев, підвівшись, закрив амбразуру І тілом, і серцем нетлінним своїм... (М.Стельмах).</i>
		прийменниково-відмінкова форма	<i>У зв'язку з морозами, відмінено навчання в школах</i>
Додатки	поширені	прийменниково-відмінкова форма	<i>Замість виснаженої, смертельно втомленої колони, пролітали перед ним зараз лави інших, мовби окрилених людей (О.Гончар).</i>
	непоширені		<i>Крім щастя, в житті людському є горе, біда, страждання, розпач, тривога, біль душі (В.Сухомлинський).</i>
Уточнювальні обставини, означення, додатки, підмети та присудки	поширені та непоширені	прислівник, прийменниковий відмінок, прикметник, іменник, дієслово	<i>Там, далеко, на Вкраїні, сяє сонечко ясне (П. Грабовський).</i> <i>І мене в сім'ї великій, сім'ї вольній, новій, не забудьте пом'янути незлим тихим словом (Т.Шевченко).</i> <i>Обидва, Діденко і Чумак, прислухались до шереху в передпокої (А.Головка).</i> <i>Шестірний переминвся в лиці, поблід (П.Мирний).</i>

Таблиця 21

Загальні умови відокремлення	Приклади
Порядок слів (постпозиція чи препозиція), від якого залежить відокремлення означень, прикладок,	<i>Кінь іржав над Либіддю, закутою в кригу (О.Гончар).</i> <i>А де ж твої думи, рожеві квіти, Доглядані, смілі, викохані діти (Т.Шевченко).</i> <i>На війні солдат ховається в землі від смерті і робить це охоче, з надією та</i>

обставин	<i>вдячністю</i> (П.Загребельний).
Обтяженість другорядного члена залежними словами, зворотами, що зумовлює відокремлення означень, прикладок, обставин, додатків	<i>Непорушино стоять дерева, загорнені в сутінь</i> (М.Коцюбинський). <i>Встає над землею людина – господар своєї землі</i> (М.Бажан). <i>Ібрагім слухав Сулеймана, не виявляючи ніякого здивування</i> (П.Загребельний). <i>Ні птиць, ані людей, Опріч ясної зірки в високості</i> (В.Малик).
Уточнювальна функція членів речення, яка спричинює відокремлення обставин, додатків, прикладок, означень	<i>Рано, за холоду, з росою добре жати</i> (І. Франко). <i>Людина розкладає розумом на найпростіші елементи все довкола, навіть саму себе</i> (Ю. Мушкетик). <i>Нема без кореня рослини, А нас, людей, без батьківщини</i> (М.Чернявський). <i>Під синім склепінням високого неба розкинувся широкий, аж до самого обрію, степ</i> (Ю. Бедзик).
Додаткове смислове навантаження другорядного члена речення, що впливає на відокремлення означень, прикладок, обставин	<i>Осяяні місяцем, гори блищать</i> (О. Олесь). <i>Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став найглибшим виразником народних дум і надій</i> (О.Гончар). <i>Поснідавши, генеральний писар виїхав у табір до хана</i> (Н.Рибак) – додаткове значення причини або часу
Часткові умови відокремлення	Приклади
Поєднання неоднакових за синтаксичною функцією членів речення	<i>І я, заплакавши, поїхав знову на чужину</i> (Т.Шевченко).
Неможливість деяких пов'язаних за змістом слів вступати в синтаксичні зв'язки (наприклад, особових займенників із прикладками й означеннями).	<i>Нехай мене, Кармелюка, в світі споминають</i> (М.Вовчок). <i>І втопився я, самотній, на самій дорозі</i> (Т.Шевченко).

Таблиця 22

Критерії розрізнення відокремлених напівпредикативних і уточнювальних членів речення	
<i>Напівпредикативні</i>	<i>Уточнювальні</i>
містять додаткове повідомлення	конкретизують компоненти висловлювання
тільки другорядні члени речення	будь-які члени речення – і головні, і другорядні
можуть займати будь-яку позицію в реченні	майже завжди постпозитивні щодо пояснюваного слова
приєднуються особливим напівпредикативним зв'язком	приєднуються особливим пояснювальним зв'язком

Питання для самоперевірки

1. Які синтаксичні одиниці зараховують до речень з відокремленими означеннями?
2. Вкажіть умови відокремлення узгоджених поширених означень.
3. У чому специфіка непоширених відокремлених означень?

4. Що спільного в умовах відокремлення неузгоджених означень і прикладок.
5. Схарактеризуйте синтаксичні особливості відокремлених дієприслівникових зворотів.
6. Які обставини завжди відокремлюються, а які можуть не відокремлюватися?
7. За яких умов не відокремлюються одиничні дієприслівники?
8. Чому не всі граматисти визнають наявність відокремлених додатків? Що вони собою являють?
9. Чому потрібно розмежовувати речення з напівпредикативними зворотами і конструкції з уточнювальними компонентами?
10. Хто запровадив поняття про уточнення в граматичній теорії?
11. Вкажіть специфіку опосередкованого синтаксичного зв'язку.
12. Чи всі члени речення можуть бути уточнювальними?

Вправи

Вправа 1. Які різновиди відокремлених членів є у поданих реченнях? У які синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення вони вступають з опорним компонентом? Поширені вони чи непоширені, постпозитивні чи препозитивні? Як це впливає на пунктуацію?

1. Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою рососою (М.Коцюбинський).
2. Чапля поблизу, розгонисте змахнувши крилами, злетіла над сонцем, над очеретами (О. Гончар).
3. Мати сиділа, мов з хреста знята, заметавшись своїм материним серцем і не можучи щось тут порадити, лиш відчуваючи жах перед чимсь (І. Багрянний).
4. Ошелешений несподіваним ударом, противник кинувся до апаратів, але зв'язок уже був перерізаний (О. Гончар).
5. Миттю зім'яло в клубок і, перекинувши, потягло наниз, ніби в коловороті горючої ріки (В. Барка).
6. Вели коней, нав'ючених мінометами, боєприпасами, великими термосами з водою (О. Гончар).

7. За горами гори, хмарою повиті, засіяні горем, кровію політі (Т. Шевченко).
8. Міна, викинута під потрібним кутом, з однаковим успіхом може збити ворожий кулемет на високім гребені і дістати ворога на дні найглибшої складки, закритої від усіх інших видів вогню (О. Гончар).
9. Це був один з найкоротших і найблискучіших боїв, проведених полком у гірських умовах (О. Гончар).
10. Де ти в смутку ходила, в зажурі – Ми вітаєм тебе гаряче І встаємо, гартовані в бурі, Біля тебе плече-о-плече (Я. Шпорта).
11. Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі, наче іскри (В. Симоненко).
12. Сахається розгублена душа, почувши раптом тихі кроки щастя (Л. Костенко).

Вправа 2. У поданих реченнях визначте відокремлені узгоджені означення, їхнє морфологічне вираження. Поясніть умови відокремлення.

1. Нарешті сніг закружляв, лапатий і сріблястий (П. Мирний).
2. До перукарні увійшла печальна жінка одних з Лідою років – кістлява, висока (Люко Дашвар).
3. І кохання, легке й крилате, я запрагну змінить у вічність (О. Теліга).
4. Осяяні місяцем, гори блищать, осріблені місяцем, сосни шумлять (О. Олесь).
5. Вісімнадцятирічний Стьопа від досади кусав тонкі, посірілі від нервової напруги губи (Макс Кідрук).
6. Ти згадала мене, бездольного (Леся Українка).
7. Слабкий і беззвучний, неначе розчинений у повітрі дощ припинився ще день тому (Макс Кідрук).
8. А думки мої, натхненні та квітчасті, опадають вересневим, жовтим листям (О. Теліга).
9. Я спробував уявити собі широчезну, залиту сонцем дорогу (В. Шкляр).
10. Йде сніг, меланхолійний і лапатий, вибілює дерева у дворі (В. Лазарук).

Вправа 3. Виділіть узгоджені відокремлені означення й означувані слова. Правильно розставте розділові знаки. Які речення можна перебудувати так, щоб відокремлене означення стало невідокремленим?

1. Погожий вітер іще не погасив самородків золота розкиданих над обрієм, а вже небо розливалось (М. Стельмах).
2. І настав довгожданий ранок теплий, прозорий, щедро обсипаний позолотою сонця (Я. Баш).
3. Налітав ласкавий вітрець покірний, ніжний, неначе подих дитини (О. Копиленко).
4. Сизуватий колос затиснутий з двох боків списами остюків перегойдує на тонких білих ниточках жовто-зеленаві палички квіту (М. Стельмах).
5. Жайворонки в небесній глибині дзвенять, сонце розгойдується в небі тепле й принадне (С. Скляренко).
6. Налита сонцем і вітрами Хлюпоче веслами весна, і піднімає буйні трави Земля хмільна і запашна (М. Стельмах).
7. Будуть славити землю цю милу в нові весни багаті, квітучі (Т. Масенко).
8. Ми йдемо молоді прославляти в труді Батьківщину кохану, край сонячний свій (О. Ющенко).
9. За щастя народу – ідеї свої – Батьки наші славні в кайдани закуті На каторгу йшли у сибірські краї... (І. Нехода).
10. Я іду з народом теплим світом Радісний і вічно молодий (А. Малишко).
11. В грозові ночі і в погожі ранки ідемо ми, і наша путь ясна, як голуба дніпрова широчінь звеселена вітрилом білосніжним (М. Рильський)
12. Слова про перо прирівняне до багнета стали девізом доби (В. Коротич).
13. Як пахнуть землі свіжі, соковиті, пронизані стрільчатим сходом трав (М. Бажан).

Вправа 4. Виразно прочитайте текст. Замініть, де це можливо, підрядні означальні речення дієприкметниковими зворотами.

Але на самому краю чагарів Михайло несподівано натрапив на непролазний лісовий залом. Одного погляду було досить, щоб збагнути трагедію, яка різралася тут під час бурі. Величезний віковий дуб, що колись самотно здіймав над лісом свою круглу

кучеряву шапку, підточений часом, продуплявілий біля кореневища, був зламаний бурею і впав просто на своїх молодих сусідів, що ховалися під ним від подувів злої негоди. Михайло уявив те падіння. Дуб не хилився, не тріщав, не скрипів. Він сміливо зустрів своїми широкими зеленими грудьми божевільний шквал, що налетів здалеку, з голих рівнин, зустрів його так само несхитно й відважно, як зустрічав уже тисячі шалених вихорів за своє довге життя. Але надто багато своїх молодих сил по-розтрачував він на оте цупке листя, що шумувало на його почорнілих гілках і лежало мертвим шаром унизу на землі, перетліваючи на порох; надто щедро він родив тверді опецькуваті жолуді й розсівав їх навколо, утворюючи отой ліс. І вже не лишилося в старого дуба сили, щоб вистояти проти вітру, і він зломився біля самої землі і впав, тяжко зітхнувши. Гук пішов по землі. Задвигтіла вона аж до самих глибин, вражена смертю лісового велетня. А дуб падав не сам. За одним замахом він скопив десятки дерев, що росли поблизу, – молодих, ще не зміцнілих дубків, крихких вільх, гнучких білокорих беріз і колючих гінких сосен. І вони вилягли поруч з дубом, покірні й нещасні, як бідні діти біля злого вітчима.

Це було, може, рік, може, два тому. Дуб уже вмер, засох, вільхи спорохнявіли, кора на березах зжовкла. Тільки молоді дубки ще пускали буйне галуззя, яке пообплітало увесь завал, та біля кореневища старого дуба поросла памолодь, що врунилася лискучим твердим листом. Його товстелезний дуплистий стовбур височів над повергнутими деревами, як гранітний бескид (П. Загребельний).

Вправа 5. Перепишучи речення, підкресліть неузгоджені означення разом з пояснюваними словами. Простежте наявність чи відсутність відокремлення цих означень і умови, що сприяють відокремленню. Поставте пропущені розділові знаки.

І. Довір'я і чесність, прозорі, без найменшої тіні, панували в сім'ї.

На тракторі сиділа дівчина, кругловида, закіптюжена, у засмальцьованому комбінезоні, у червоній, як шмат полум'я, косинці

Серед командирів батальйонів уже давно виробився зухвалий гвардійський звичай – заздалегідь обирати пункти, не зайняті ворогом, під свої майбутні КП.

Взагалі він має дивну властивість – зникати при очах...

На високому березі, з обшитою каменем набережною, стояло село, незруйноване, мирне.

Прибували з моря рибалки, стали виходити на берег, у своїх зюйдвестках, у важких рибальських чоботах.

Стоять в шинелях, забрьохані, без шапок.

Взагалі він має дивну властивість – зникати при очах, ставати зовсім непомітним.

Яке більше багатство може бути для чабана, ніж цей колодязь, круглий, просторий, з віконцем жовтого ніздрюватого каменю, щільно складеного, злеглого так ніби від природи.

Автоматники, на веломашинах, на мотоциклах, неслися вперед при самій землі (Із творів О. Гончара).

II. Хіба ж не дивна – ця їхня планета Земля, на якій є десь і міста мільйоннолюдні з університетами, з хмарочосами, з підземними палацами метро і спортивними аренами, де шаленіють зараз десятки тисяч болільників, і водночас є таке тихе узбережжя, де дримає собі під козирком черепиці одна рибальська хатина, та первісне простори моря синіють, та чайка сидить, куняє коло води, біла, непорушна мов з алебастру (О. Гончар).

III. По однім боці хвилювалося жито, по другім – жовтіла глиняна круча з чубом червоних маків (М. Коцюбинський). Біля кринички дорога розходитьсь двома чорними рукавами, що охоплюють велике з непересохлими плесами болото (М. Стельмах). Це трапилось того сухого літа з короткими грозами, з росяними, прибризканими сивиною світанками, з молочним коливанням у старих садах, з далиною у полях – перемитою в небесній синьці, продмуханою вітром, заюшеною злегка соком лугових вишень... (В. Кучер). Була весна, сніг давно вже не падав з неба, але буря неначе волокла морем сніговий замет із піни і бризок (Ю. Смолич).

Вправа 6. Виділіть у поданих реченнях відокремлені прикладки. З'ясуйте їхнє морфологічне вираження, структуру, позицію в реченні стосовно пояснюваного слова, умови відокремлення та стилістичну роль.

1. І живемо ми, українці, і живуть з нами руські, німці, поляки, болгари, греки, молдавани (О. Вишня).
2. Ви на мене, Кармалюка, всю надію майте (Народна творчість).
3. Може, десь там і моя сестра, кришнаїтка, а може, й ні, я ж не знаю, які ритуали у кришнаїтів (Л. Костенко).

4. Все шукатиму зірку провідну, ясну владарку темних ночей (Леся Українка).
5. У тумані-молоці плине Рось (С. Юхимчук).
6. Ти живеш у Києві – прекрасному й чарівному місті (Ю. Смолич).
7. Нема без кореня людини, а нас, людей, без Батьківщини (М. Чернявський).
8. Яків Брус, на прізвище Ява, за тридцять повоєнних літ обіймав навперемінно кілька посад (Г. Тютюнник).
9. До сонних хлопчаків, всміхаючись, підходив їхній гість, хороший дядько Клим... (М. Бажан).
10. Любить її, думу правди, Козацькую славу, Любить її! (Т. Шевченко).
11. Вони стрічали клекоти і грози, ті посивілі в леті журавлі (М. Томенко).
12. Стояло небо, дивне і сумне (Л. Костенко).
13. За шофера ми поставили тракториста Серьогу, на прізвище Півень (Ю. Яновський).
14. Це мати капітана Зажури, сільська вчителька, згорьована вдова, перед добротою й мужністю якої в пошані схилялося все село (Ю. Бедзик).
15. Ми, юні волі оборонці, Ступили на громовий шлях (В.Сосюра).

Вправа 7. Розмежуйте прикладки й означувані слова в наведених конструкціях. За яких умов відокремлюються прикладки? Поясніть пунктуацію.

1. Нащадок їхній, молочно-білий блондин, горболобий, архітектор з молодих, саме вибрався з води і, недбало кинувши свої жаб'ячі ласти та однооку маску на траву, підсів у плавках до килимка (О. Гончар).
2. Я тобі ось що скажу: м'ясо – найбільший ворог сучасної людини і ти, як лікар, мушиш це знати... (А. Хома).
3. Замість музиканта прийшла дружина його, Наталка, неабияк напахчена одеколоном (О. Гончар).
4. І отця сестра, себто його тітка, раптом зажадала повернення боргу (А. Хома).

5. 17-літній мешканець Прилісся, учень однієї з обласних шкіл, Андрій Маковей зміг розв'язати задачу, яка протягом століття була не по зубах навіть найвидатнішим науковцям (І. Тимочко).
6. Умираючи, старий Чумак, старий коваль, наказав був усіх синів своїх до себе мерщій згукати, телеграму вдарити, щоб мерщій поспішали, поки ще він живий (І. Багрянний).
7. А сам я лікар, працюю в одній з львівських лікарень, ваш земляк. По дорозі в рідне (І. Гушак).
8. Зазвичай такі особи, як вона, бояться усього на світі, особливо мишей, ковзанів і роликів, тоді як найвищим своїм досягненням вважають хіба що приборкання велосипеда (І. Тимочко).
9. Іван Бондаренко, ватаг їхній, стріляв у мене безневинного... (В. Кулаковський).
10. Син старого Варгули – двадцятирічний парубок – чудом уцілів на фронті (І. Гушак).
11. Отже, як батько сім'ї, особисто я був би навіть зацікавлений, щоб дати тобі вічну командировку... (О. Гончар).
12. Старші підгірці перешіптуються: гімназійний професор, родом з Майдану (І. Гушак).

Вправа 8. Визначте відокремлені додатки у наведених конструкціях та їхні семантико-синтаксичні функції (включення, доповнення, винятку, заміщення, виділення). З'ясуйте умови їхнього відокремлення. Розставте пропущені розділові знаки.

1. І трудова підготовка до життя, яку ми мусимо дати нашим дітям, складається з трьох елементів: крім знання і вміння потрібно ще й хотіння (Н. Забіла).
2. Обов'язково треба крім спеціальної науки винести з школи чесні погляди на свій народ (І. Тобілевич).
3. Нам щастя іншого крім щастя всім не треба, не по дорозі з тими нам, хто у болоті вгруз... (В. Сосюра).
4. Крім праці в чому ствердитися можемо На тім шляху, де з'єднано ідем? (В. Коротич).
5. Крім нас зрозумійте, – нікому! Коли ми цього не зробимо, – для чого ж тоді нам жить! (Б. Олійник).
6. Артилерія швидко пристрілялася до будівництва, та замість одного смільчака з'являлося зразу десятеро інших, замість розтрощеного прольоту виростало два нових (Ю. Смолич).

7. Замість виснаженої, смертельно втомленої колони пролітали перед ним зараз лави інших, мовби окрилених людей (О. Гончар).
8. Замість робитися майстрами часу ми стали його бранцями (С. Пінчук).
9. Анікого-нікогісінького не було в бабусі крім Івасика (О. Вишня).
10. А молода бариня, замість старого, виписала з свого села нового прикажчика – Карпа Дровиченка (П. Мирний).
11. Титул всім сподобався за винятком хіба самого Григорія, але його не питали... (І. Багрянний).

Вправа 9. Чим виражені відокремлені обставини в поданих конструкціях? Який член речення пояснюють? Доведіть за допомогою відповідних трансформацій, що вони передають напівпредикативну функцію.

1. Внаслідок обговорення справи в комісії виникло кілька конкретних пропозицій (Василь Еллан).
2. Наспівавшись колядок за столом, ми виходили з барака колядувати сусідам і всім добрим людям – як казала в дитинстві бабуся – всім, «хто в лісі і поза лісом» (І. Світличний).
3. Наперекір суховіям та чорним бурям повсюди йде вона [біла акація] за людиною, заходячи аж сюди, до самого мертвого моря, де, крім солі, вже ніщо не росте... (О. Гончар).
4. В дивані візири ляялися, здирали один з одного чалми, великий візир, не стерпівши глузувань Рустема-паші, кинувся на нього з кулаками (П. Загребельний).
5. Незважаючи на погану погоду, біля освітленого під'їзду театру панувало пожвавлення (В. Собко).
6. Володимир поспішив, накульгуючи, далі, бо йому аж у голові запаморочилося – від незнайомки наче золотими хвилями заструмувало (В. Шевчук).
7. Попри всі вигадки про Низ, Вишневецький хоче показати по селах свою міць і силу (П. Панч).
8. «Цавет танем!» – як кажуть, прощаючись, вірмени (Л. Костенко).
9. Донька Яцубина, всупереч волі батька, влаштувалася працювати на каналі (О. Гончар).

10. Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці (О. Гончар).

11. Незважаючи на важкий цілоденний перехід, майже всюди помітно було добрий лад (О. Соколовський).

10. Знайдіть одиничні дієприслівники, визначте їхню семантику і позицію стосовно пояснюваного слова. Поясніть, у яких випадках вони відокремлюються, а в яких – ні. Поставте пропущені розділові знаки.

1. На світанку Сергеев насупився, позіхаючи, викликав вартового, і, не глядя Андрієві в обличчя, відправив його «додому», до камери (І. Багряний).

2. Теплий вітер голубить, цілує багряний шовк прапора, що за ним милуючись стежать тисячі очей (А. Шиян).

3. Гуркіт канонади ревів не перестаючи (В. Сосюра).

4. І ось на палубі, розпластані безсило, Царі небес, тепер незграбні і бридкі, Волочать, ходячи, свої широкі крила, Як весла, непотрібні і важкі (І. Світличний).

5. Бійці сиділи деякий час задумавшись (О. Гончар).

6. Сиділи обнявшись гріючи одне одного бойові друзі, що мріяли про майбутнє своєї Батьківщини (О. Бойченко).

7. Тікаючи, хор з переляку взяв на октаву вище – у Чепіжного залящало в вухах (М. Вінграновський).

8. Нерчин знав, що й упавши він підведеться і вдруге не впаде (Н. Рибак).

9. Деякі присіли на буреломі, деякі слухали стоячи (О. Гончар).

10. Він говорив не поспішаючи з крижаним спокоєм (А. Головка).

11. Далеко не кожному вдавалося вижити, та вмираючи вони перемагали (Ю. Збанацький).

Вправа 11. У яких реченнях з відокремленими обставинами порушені сучасні літературні норми? Правильно побудуйте речення.

1. Жовтий метелик, то знижуючись, то підіймаючись, повільно летів уздовж вулиці (Н. Околітенко).

2. Косивши дядько на узліссі жито, Об жовтий череп косу зазубив... (Є. Плужник).

3. Один снаряд, шугонувши крізь купол, вибухнув у пишній приймальній залі (О. Гончар).
4. Під'їхавши гості під браму, почали грюкати шаблею в цвяхи (П. Куліш).
5. Одчинивши дідусь у пасіку хвірточку, і повів Шрама попід деревом (П. Куліш).

Вправа 12. Визначте синтаксичні функції та морфологічне вираження уточнювальних відокремлених членів речення? Які компоненти вони уточнюють, пояснюють, конкретизують?

1. Але здається навіть тут, на цвинтарі, не вмирали хліборобські сподівання на землю (М. Стельмах).
2. Друга хустка, більша, надійно огортала жінці плечі та груди, сходилась в міцному вузлі на животі (Ю. Збанацький).
3. Підгоївши виразки сорому і помолившись за спасіння душі в самій крайній, дев'ятій, церкві Запорозької Січі, він одразу ж з її порога поніс люту злобу свою до можновладства (М. Стельмах).
4. На зупинці, внизу, стояли двоє чоловіків, мабуть, чекали свого автобуса (Н. Гербіш).
5. Дядько Софрон і Василь лежали вже другий тиждень на сьому невеличкому подвір'ї, за станцією (В. Винниченко).
6. І тут, на третьому поверсі, завжди експонують картини місцевих художників (Х. Лукашук).
7. Ввечері, вже смерком, я прибрела назад до табору, мої ноги виписували «мисліте»... (О. Забужко).
8. Влада розбилась якраз на тому самому місці, на Бориспільській трасі, де 1999-го року розбився Чорновіл (О. Забужко).
9. Однієї ночі, годині об одинадцятій, вони прокинулись від кінського тупотіння (А. Дімаров).
10. З роботи повертався він пізно – о десятій, а то й о дванадцятій ночі (А. Шиян).

Вправа 13. Перепишуючи речення, поставте пропущені розділові знаки. Визначте, яким членом речення виступає уточнювальне слово чи словосполучення.

1. Колись давно під гул гарматний я чув малого скрипаля (В. Сосюра).

2. Дуже часто зовсім несподівано в думках зринає спогад про зимову ніч (В. Козаченко).
3. Тоді ж у квітневу ніч із цуповської хати пішов іще один останній син Андрій (М. Бажан).
4. Стрілою лягає магістральний канал на південь в сухі споконвіку спрагли степи (О. Гончар).
5. Повновода аж ніби трохи опукла ріка рясно мигтіла, енергійно сяjala в далечінь (О. Гончар).
6. Сережки на берізках із темних поробились зеленаво-жовтими цвіли (В. Гжицький).
7. Ніжне найтонших мелодій і відтінків тисячоголосе бриніння хвилювало слух (В. Бабляк).
8. Я тримаю в руці тугі колоски і немов відчуваю, як вони з кожною хвилиною стають ще повнішими і ще тугішими зріють (Д. Ткач).
9. Далеко аж до самого небосхилу хвилювались ниви на вітрі (М. Коцюбинський).
10. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів із насінням – великих і малих – і раз у раз щось сушилося на вікнах (М. Коцюбинський).

Вправа 14. Розмежуйте у поданому тексті відокремлені напівпредикативні і відокремлені уточнювальні члени речення. Якими критеріями ви керувалися? Поставте пропущені розділові знаки.

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримувати жевріючу під попелом іскру. Старше покоління свідок іншого життя показувало ще на долонях мозолі від шаблі піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі споегизованої, може, в дні лихоліття чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів скованих на людей людьми. На широкі бессарабські степи вільні без пана й панщини рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі... Ярами, коритами висохлих річок, лісовими нетрями прикриваючись нічною темрявою, ховаючись, мов од дикого звіра, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллям та вилами... Віковична боротьба двох станів панського й мужичого боротьба

хронічна що часом приймала гострі форми і бурею проносились над нещасним краєм, – ніколи не кінчалась, ба й не могла скінчитися, хоч пан переміг. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано, мов худобу, або з оголеною навпіл головою, збитого, збасаманеного одсилано в кайданах назад до пана знов у неволю на панщину... Чого він міг сподіватися вдома від пана? А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні – то полягти кістками на вічний спочинок (М. Коцюбинський).

Вправа 15. Напишіть твір публіцистичного характеру з використанням різних видів відокремлення.

Вправа 16. З текстів художнього стилю випишіть 10 речень з різними видами відокремлення. Дайте їм повну характеристику за наведеною нижче схемою.

Послідовність синтаксичного розбору відокремлених членів речення

1. Виділити в реченні відокремлений компонент; з'ясувати його функцію (напівпредикативна чи уточнювальна).
2. Знайти опорне слово, визначити його синтаксичну роль і морфологічне вираження.
3. Вказати синтаксичну роль, тип і морфологічне вираження відокремленого компонента, поширений він чи непоширений (наприклад, *відокремлене поширене узгоджене означення, виражене дієприкметниковим зворотом*).
4. Встановити позицію відокремленого члена речення стосовно опорного слова (препозиція чи постпозиція).
5. З'ясувати умови відокремлення.
6. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–13, 19, 24, 33–34, 39, 59, 64–67, 69–70, 72–75, 81–82, 89, 98, 103, 115–119.

§9. ВСТАВНІ ТА ВСТАВЛЕНІ КОМПОНЕНТИ. ЗВЕРТАННЯ

1. Виникнення і розвиток учення про вставні та вставлені компоненти речення у вітчизняній граматиці.
2. Поняття про вставні одиниці (слова, сполучення слів, речення).
3. Морфологічні засоби вираження вставних слів і сполучень.
4. Синтаксичні особливості вставних одиниць. Розмежування вставних речень, словосполучень та вставних слів.
5. Семантичні групи вставних компонентів.
6. Принципи розмежування категорій вставності і вставленості.
7. Синтаксична будова вставлених одиниць. Поняття про вставлений текст.
8. Історія і сучасний стан вчення про звертання.
9. Способи вираження звертань.
10. Місце і функції звертання у структурі простого ускладненого речення.
11. Вокативні речення (кличні комунікати) та їхні модифікації.

Ключові слова: вставні слова, словосполучення, речення; суб'єктивна модальність, об'єктивна модальність; вставлені речення, словосполучення, слова; вставлений текст; звертання, вокатив, кличний відмінок.

Студент повинен знати: синтаксичні особливості вставних компонентів, їхнє граматичне оформлення, семантику, функціонально-стилістичне застосування; визначення вставлених одиниць, їхні особливості в граматичному оформленні, семантиці, у функціонально-стилістичному застосуванні; визначення звертань, їхні особливості в граматичному оформленні, семантиці, у функціонально-стилістичному застосуванні.

Студент повинен уміти: розрізняти вставні слова, словосполучення та речення; визначати семантичні групи вставних одиниць, їх морфологічне походження, правильно інтонувати вставні компоненти і розставляти розділові знаки при них; розмежовувати вставні та вставлені компоненти, визначати їх синтаксичну будову, правильно інтонувати й розставляти розділові знаки; виділяти звертання в реченні, визначати способи їх вираження, правильно інтонувати й розставляти розділові знаки; доцільно й нормативно вживати вставні, вставлені одиниці та звертання в різних стилях мовлення.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 23

Морфологічні засоби вираження вставних одиниць		
Морфологічне походження	Вставні одиниці	Приклади
<i>дієслівне</i>	<i>гадаю, знаєш, бачите, пробач, дивись, скажімо, кажуть, говорять, гадають, здається, розуміється, знати, сказати, признатися.</i>	<i>Гадаю, і над його творами плакатимуть читачі, тільки сльози ті, можливо, будуть інакші (Р. Іваничук). Пісня, здавалось, бриніла вже в ньому (М. Коцюбинський).</i>
<i>прислівникове</i>	<i>безумовно, безсумнівно, достеменно, звичайно, дійсно, буквально, очевидно, певно</i>	<i>Ти, звичайно, і те і те поєднуєш, щоб триматися середини (Р. Іваничук). Тож, певно, мовчала всі ці роки тільки тому, що бачила його любов (Р. Іваничук).</i>
<i>іменникове</i>	<i>на щастя, до речі, словом, правда, щоправда, зрештою, на жаль, приміром</i>	<i>Та, на щастя, спливла в султановій пам'яті стара приказка, і він випалив її (Р. Іваничук). Отаман, щоправда, зваживши за і проти, відправив посла під конвоем до київського губернатора Воєйкова (Р. Іваничук).</i>
<i>прикметникове</i>	<i>власне, головне, найменше, щонайменше</i>	<i>Власне, Бронька нічого такого й не намагався згадати (Ю. Смолич).</i>
<i>числівникове</i>	<i>по-перше, по-друге...</i>	<i>По-перше, ви цього не зробите. По-друге, цього аж ніяк не можна робити: нині не час для демократії (Р. Іваничук).</i>
<i>займенникове</i>	<i>втім, проте, до того, крім того, між іншим, по мені, поза всім тим, про мене, по-моєму, по-твоєму, по-вашому</i>	<i>А втім, Мальві не було так погано біля Юсуфа, як здавалося спочатку Князь Таврійський, проте, живе в землянці (Р. Іваничук). Окрім того, по-справжньому хвилює ота висока відповідальність (П. Загребельний). Між іншим, ви помічали, з кого виходить найбільше героїв у бою? (О. Гончар). То Бонаротті, по-вашому, робив задля забави? (Л. Українка).</i>

Таблиця 24

Синтаксичне походження вставних одиниць	
<i>від двоскладних речень</i>	<i>Роби розумно, кажуть люди, не так, як робить Яловець (Л. Глібов). І сили не стане, ми знаєм про це, його інтервентам зірвати (В. Сосюра)</i>
<i>від особових односкладних речень</i>	<i>Та от, уяви собі, і не довелось (А. Головка). Трава у полі, як там кажуть, аж шумить, лізучи з землі</i>

	(Г. К.-Основ'яненко). <i>А, знаєш</i> , мені набридло вже сидіти й тебе чекати (Ю. Яновський). Вдовиного, <i>бачиш</i> , сина в прийом громада повезла (Т. Шевченко).
<i>від безособових односкладних речень</i>	Журба почув густий і, <i>як йому здавалося</i> , схвильований голос (Д. Ткач). В гурті, <i>мовиться</i> , й батька легше бити (І. Ле). <i>Пам'ятається</i> , ще на першому курсі вони читали з Марком про зоряні дощі (О. Гончар). Переживання Тасі були, <i>розуміється</i> , набагато складнішими (Л. Дмитерко). Мар'я дивилася з печі на неї і – <i>по очах видно</i> – сумувала (П. Мирний). Ну, <i>вже відомо</i> , ти його товариш, то будеш заступатися (Леся Українка).
<i>від інфінітивних односкладних речень</i>	Цікавого, <i>сказати по правді</i> , не так уже й багато (М. Стельмах). Бо, <i>можже, нігде правди діть</i> , було таке, що й женихались (Т. Шевченко). <i>Можна сказати</i> , дочекалися свого свята (М. Стельмах.). У всякому ділі є свої майстри і своє, <i>так би мовити</i> , натхнення (О. Гончар). Тоню захоплює оця таємничість, оця, <i>сказати б</i> , поезія таємничості (А. Головка).
<i>від словосполучень</i>	<i>На превелике наше щастя</i> , про нас турбувалися на волі (Ю. Яновський). Операція, <i>на їх думку</i> , минула напрочуд удаю (Ю. Смолич). <i>На її погляд</i> , він був гарний (М. Коцюбинський). <i>На мій превеликий смуток</i> , він поставився до мого задуму досить холодно. <i>За його словами</i> , мені на роду написано втопитись (Ю. Яновський). <i>Слово честі</i> , не розумію (Леся Українка). <i>Ясна річ</i> , він хоче застукати злодіїв на гарячому (Г. Косинка).
<i>від словоформ</i>	Добра такого таки зроду у мене, <i>правда</i> , не було (Т. Шевченко). Але, <i>щоправда</i> , я таки вподобав породу вашу лісову (Леся Українка). <i>Шкода</i> , каже, і не проси! (Т. Шевченко). <i>Окрім того</i> , по-справжньому хвилює ота висока відповідальність (П. Загребельний). <i>Між іншим</i> , ви помічали, з кого виходить найбільше героїв у бою? (О. Гончар). <i>Про мене</i> , хай думає, що його зверху (А. Головка). Карпо, <i>однак</i> , виліз (П. Мирний). <i>Між тим</i> , солдат поволі підійшов до груші (О. Довженко).

Таблиця 25

Семантична класифікація вставних одиниць		
Значення вірогідності, достовірності	<i>безсумнівно, без сумніву, немає сумніву, безумовно, безперечно, дійсно, напевно, зрозуміло, розуміється, звичайно, правда, щоправда, справді, природно, само собою, певна річ, певне діло, видима річ, видиме діло, мусить бути</i>	<i>Але між ними усіма, безсумнівно, є суперечності</i> (Ю. Смолич). <i>Ні, з такою людиною, напевне, добре буде працювати</i> (М. Стельмах). <i>Серед бідних ще, правда, зустрінеш співчуття</i> (О. Гончар). <i>Адже човен був, певна річ, моторний</i> (Ю. Смолич).
Значення гаданості, недостовірності, непевності	<i>видимо, видно, здається, мабуть, може, може бути, можливо, очевидно, певно, либонь, ймовірно, видається,</i>	Іван Тимофійович, <i>видно</i> , вагався (О. Гончар). <i>Спочатку вся вулиця, здається йому, злилась в єдиний коловорот насмішки</i> (М. Стель-

	<i>можна сказати, треба гадати, як видно, є надія, як здається</i>	мах). Уже й народ, увесь, мабуť , зійшовся (А. Головка). Хоча, може , комусь вона буде здаватися самою звичайною жінкою (М. Стельмах). Боярин, очевидно , завагувався, але лиш на хвилю (І. Франко).
Значення емоційних оцінок повідомлення – радості, задоволення, прикрості, жалю, здивування, обурення	<i>на жаль, на радість, на щастя, на сором, дивна річ, чого доброго, як на біду, як навмисне, на лихо, як на лихо, як на гріх, як на зло, хвалити долю, на диво, на біду, на нещастя, грішним ділом, ніде гріха діти</i>	Піднялась – ледве-ледве повзе, та ще, на лихо , нікого нема їй назустріч (Г. К.-Основ'яненко). Скоїлось, як на гріх , ще торік по весні (М. Кропивницький). Та їх, наче на зло , було безліч (Ю. Яновський). Населення, на диво , зустріло нас привітно (Я. Баш). Збагнувши суть гри , він, грішним ділом , подумав (О. Гончар).
Підкреслюють ступінь звичайності висловленого	<i>як звичайно, за звичаєм, як завжди, бувало, трапляється, як водиться, як заведено, як правило</i>	У ввечері, як звичайно , треба ганяти голубів (Ю. Смолич). Щастя! Воно прийшло, як завжди , неждано-не гадано (О. Гончар). Та й визнання до новелістів, як правило , приходить після смерті (П. Загребельний).
Значення джерела повідомлення	<i>на думку, з погляду, за повідомленням, як кажуть, як відомо, звісно, за висловом, мовляв, мов, по-моєму</i>	Він... радився з шахтарями в будь-якій справі і, як кажуть , знав, хто чим дише (Д. Ткач). Художня кінематографія існує, як відомо , на базі літератури, кінодраматургії (О. Довженко). По-моєму , Іване Тимофійовичу, є одна істотна суперечність в усьому задумі (О. Гончар).
Означають порядок висловлень, їх зв'язок, підкреслення певних частин, висновків	<i>наприклад, приміром, скажімо, до речі, нарешті, врешті, зрештою, на додаток, додатково, зокрема, головне, загалом, між іншим, до того ж, крім того, разом з тим, по-перше, по-друге, отже, виходить, значить, як на те, між тим</i>	Йому, наприклад , хочеться веселитись, а він мусить плакати (М.Стельмах). До речі , я, звичайно, де в чому згоден з вами (І. Ле). Справді, чи кінчиться, нарешті , коли-небудь оця безводна дорога? (О. Гончар). То це факт , з одного боку , і приємний, а з другого , краще не питай (М. Стельмах).
Значення активізації уваги співрозмовників	<i>бачиш, розумієте, уявіть, знаєте, вірите, пам'ятаєте, послухайте, погодьтеся, пробачте, дозвольте</i>	Вони, бачиш , без високої політики ніяк не можуть обійтись (М. Стельмах). Мені, розумієте , незручно починати тяжбу з паном (М. Стельмах). Послухайте лиш,

		<i>молодиці, я добрую вам раду дам (І. Котляревський). А може, ти, пробач, його розтринькав, як то буває молодечий звичай? (Леся Українка).</i>
Ставлення мовця до способу оформлення висловлень, їх стилю, тону й емоційного забарвлення	<i>взагалі, власне, грубо висловлюючись, з дозволу сказати, інакше кажучи, іншими словами, коротко кажучи, коротше, крім жартів, м'яко кажучи, між нами кажучи, можна сказати, одним словом, попросту кажучи, по правді кажучи, признатися, смішно сказати, сказати по совісті, так би мовити, точніше, чесно кажучи, що називається, якщо можна так висловитися, якщо говорити правду</i>	<i>Інакше кажучи, затримано як дезертира (А. Головка). Одним словом, нам потрібні провідники (О. Гончар). Я, по правді сказавши, й тепер трохи дивуюсь, що мені так, легко пишеться до Вас (Леся Українка). Василь, признатись по правді, боїться того сухого дерева (І. Цюпа). Точніше сказати, дали себе приспати (А. Головка).</i>

Таблиця 26

Критерії розмежування вставних і вставлених одиниць	
Вставні одиниці	Вставлені одиниці
виразники суб'єктивної модальності	виразники об'єктивної модальності
виражають суб'єктно-модальне ставлення мовця до висловленого	виражають такі додаткові повідомлення чи побіжні асоціативні зауваження, які доповнюють, уточнюють, розвивають зміст висловлення, вказуючи на якісь деталі чи нові факти, що не були передбачені в перший момент формування думки
не можуть існувати самостійно	можуть існувати самостійно
інтонаційно виділяються слабкіше, ніж вставлені, характерні незначні паузи	початок і кінець розірваного речення вимовляються так, як і без вставленої конструкції, тобто зберігається інтонаційна цілісність основного речення. Сама вставлена конструкція інтонаційно виділяється сильніше, ніж вставна. Цьому допомагає чи то прискорений темп мови, чи то значні паузи
можуть займати всі три позиції: початок, середина і кінець речення.	не можуть стояти на початку основного речення, бо особа, яка говорить, не може наперед уточнювати свої думки
виділяються комами, зрідка – тире	виділяються дужками або тире, зрідка – комами

Таблиця 27

Синтаксичні моделі вставлених одиниць	
Двоскладні речення	<i>Все одно (ми сміємось) не вернемось (П. Тичина). І мати (волосся чорне в сріблі все...) маля смуглявеє несе в ріку</i>

	<i>задуману купати</i> (В. Сосюра).
Односкладні особові речення	<i>Од станції шляхом, накоченим у жниво (на хлібоздачу хліб возили до комір), додому Тимофій вертався</i> (А. Малишко).
Односкладні безособові та інфінітивні речення	<i>Було це, здається, в кінці листопада (так в творах писалося в старовину)</i> (Л. Первомайський). <i>Цікаві (нігде правди діти) підкралися, щоб ізлякати</i> (Т. Шевченко).
Номінативні речення	<i>А наша сотня (вітер... літо...) в атаку йде на броньовик</i> (В. Сосюра).
Складносурядні речення	<i>Країни рідної завітчані степи (Словацький пише так, а ми на те пристанем)</i> з одного запаху пізнав би і сліпий (М. Рильський).
Складнопідрядні речення	<i>Мій брат Іван (зо мною він жив у Києві ту зиму, бо складав державні іспити)</i> із книгою товстою... здримався при столі (М. Рильський).
Безполучникові складні речення	<i>Оце недавно, будиши, завідувачем комунального господарства (послали мене звідити сюди директором, спеціальність у мене сталеварна, розшукав я собі Фрідріха Івановича, і от варимо помаленьку), недавно, кажу, звелів я вибити з скелі пам'ятника</i> (Ю. Яновський).
Частини складносурядних речень	<i>Окрилені піснею, вони жили зараз в іншому, уявному світі (але реалістичнішому для них зараз, аніж сама дійсність) — у світі узагальнених образів</i> (А. Головка).
Підрядні частини	<i>Уже, либонь, після покрови вертався з Дону я, та знову (бо я вже двічі посилав до дівчини за рушниками) поспать і втретє міркував</i> (Т. Шевченко).
Словосполучення і словоформи	<i>Колгоспні стайні там (чомусь напівготичні) стояли</i> (М. Рильський). <i>А дід (сердешний інвалід) за ними гнеться, шкандиба</i> (Т. Шевченко). <i>І він штовхнув (звичайно, ненароком) Тибурція, що задрімав під боком</i> (М. Рильський).
Складне синтаксичне ціле (текст)	<i>– Закону одному підвладне життя світове земля наша мати, а ми її діти. Все наше – і надра, і землі, й хліба... (Над яром на конях басують бандити, Володін рушницю навів з-за горба і в голос знайомий, прищулившись, цілить, і тінь Семипальця на мушку пливе, а хуга зривається, виє, і квилить, і з болем вривається в серце живе)</i> (Л. Первомайський).

Таблиця 28

Способи вираження звертань	
Кличний відмінок однини чи множини	Приклади
Іменники – загальні й власні назви людей, назви спорідненості і свояцтва, назви осіб за професією, званням	<i>Мене, мамо, вогонь знає!</i> (Л. Первомайський). <i>Мирославо Наумівно, дай мені слово</i> (А. Головка). <i>Та дай же, доню, хоч умитись!</i> (М. Рильський). <i>Не кричить, тітко й свахо</i> (Ю. Яновський). <i>Ну що ж, лісоруби, поспідали, спочили</i> (А. Головка).
Іменники – персоніфіковані назви частин тіла, назви птахів, тварин і предметів навколишнього середовища, назви географічних чи адміністратив-	<i>Ну, що таке зо мною? Спинися, серце, занімій</i> (Л. Первомайський). <i>Ще не спите, орлята?</i> (М. Бажан). <i>Хлюпни нам, море, свіжі лави!</i> (П. Тичина). <i>Своїх дітей, що йдуть з війни,</i>

них понять, назви з узагальненим чи абстрактним значенням	<i>Вкраїно, пригорни!</i> (М. Бажан). <i>Приходь з старого кладовища, мелодіє моя</i> (П. Тичина).
Субстантивовані частини мови – прикметники, дієприкметники, зрідка порядкові числівники	<i>До волі, бідні, босі й голі! Не час сидіти у норі!</i> (П. Тичина). <i>Летить, вороні, розсідлані, чорні, повз хмари вишневі моєї весни</i> (Л. Первомайський). <i>З Новим роком! Вітай нас, Двадцятий!</i> (І. Кулик).
Особові займенники 2-ї особи як засіб вираження особи в експресивному (згрубілому) мовленні	<i>Гей, ти, ану стій!</i> (П. Панч). <i>Ану, ти, ворушись!</i> (В. Козаченко). <i>Ну, ви, ходіть сюди!</i> (Леся Українка).

Питання для самоперевірки

1. Чи доцільно кваліфікувати вставні, вставлені компоненти і звертання як синтаксично непов'язані члени речення?
2. Схарактеризуйте частиномовне походження вставних слів.
3. Які диференційні ознаки покладено в основу розмежування вставних слів, словосполучень і речень?
4. Які ви знаєте семантичні класифікації вставних компонентів?
5. Чи можлива семантична диференціація вставлених компонентів?
6. Схарактеризуйте синтаксичну будову вставлених одиниць. Що являє собою вставлений текст? Наведіть приклади з різностильових текстів.
7. За якими критеріями слід відрізнити вставні слова, словосполучення та речення від вставлених?
8. Чи може звертання виступати членом речення?
9. Схарактеризуйте способи вираження звертань в українській мові.
10. Які стилістичні функції виконують звертання?

Вправи

Вправа 1. Розмежуйте вставні слова й однозвучні з ними члени речення. Розставте, де потрібно, розділові знаки.

1. Шкода той час не вернеться ніколи (Леся Українка).
2. – Шкода мені Семенова (так звали злодія) (В. Підмогильний).
3. Дівчинці стало шкода пташини.
4. Іванов прощається з дружиною звичайно, як і більшість простих людей, що йдуть на війну (О. Довженко).
5. Так звичайно крім таланту, потрібне ще й уміння.
6. З дороги видно було далекий тин лісу (В. Винниченко).

7. Видно й вона розсердилась [на хлопця] (Є. Гуцало)
8. Я бачите до вас у одній справі... (Б. Антоненко-Давидович).
9. У вильоті вулиці ви бачите будиночок з шпилем (П. Загребельний)
10. Я знаєте ще й легенди, міфи, пісні народні записую, рецепти там всілякі старовинні (Н. Гуменюк).
11. Ви знаєте, як липа шелестить? (П. Тичина).
12. Хіба ти знаєш заміри чужинця, що так його рівняєш до гієни? (Леся Українка).
13. Немає каже ворога Та й не було (П. Тичина).
14. А я не боюся вовків, – каже Василь Обора (Гр. Тютюнник).
15. Здається на цій ніжній шкір ще й вус не сіється (Софія Андрухович).
16. Їй же здавалось, що всі ці люди зібралися в світлиці подивитися на неї (Ю. Мушкетик).

Вправа 2. Розмежуйте у поданих конструкціях вставні слова, вставні сполуки слів і вставні речення. Які критерії слід враховувати при цьому? Визначте синтаксичні функції слів, однозвучних зі вставними.

1. Ніч, здається, з недалеких гін б'є курантів Спаських передзвін (М. Рильський).
2. Зима викида білі стяги, але не здається зима (М. Масло).
3. Все під силу, все можливо нам... (П. Тичина).
4. І того, можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (М. Рильський).
5. Не дивися на те, що було і цвіло (М. Вінграновський).
6. Було, шляхта, знай, чваниться, день і ніч гуляє (Т. Шевченко).
7. А що ж, по-твоєму, чинити маєм? (Леся Українка).
8. Нехай все буде по-твоєму.
9. Вода за ніч відстоялась, стала така прозора, що видно було на дні кожну піщинку (Ю. Збанацький).
10. Котяться до берега дрібні, ледь помітні хвильки, розсипаються на піску ласкаві, ніжні, неначе просяться на берег відпочити трошки, бо їм, видно, теж набридло все своє життя тремтіти, кудись бігти і безупинно хвилюватися (Ю. Збанацький).

Вправа 3. Вкажіть частиномовне походження вставних одиниць у наведених реченнях, зіставляючи їх з однозвучними словами.

1. Значить, єсть у нас ті сили, що коріння поять (П.Тичина).
2. Що це значить? (П. Панч).
3. Було очевидно, що вчора про підготовку до нападу нічого не знав (М. Стельмах).
4. Але шнур, очевидно, не загорівся, бо знову мигнув вогнем (М.Стельмах).
5. Брянський оцінював бій не лише за його результатами, хоч це, звичайно, головне (О. Гончар).
6. «Голова трохи болить», – одказав парубок звичайно (М. Вовчок).
7. І ось, нарешті, вершина (О. Гончар).
8. Злива три доби лютувала на полонинах та нарешті вщухла (П. Загребельний).
9. Все одно наша правда зверху (Ю. Яновський)
10. Добра такого таки зроду у мене, правда, не було (Т. Шевченко).
11. На щастя, її запросила до себе на село наша старша тітка (Леся Українка).
12. Відчиняли люди широко ворота, поливали на щастя дорогу, щоб завжди таким багатим був двір (І. Цюпа).

Вправа 4. Визначте семантику вставних компонентів. Порівняйте її з лексичним значенням однозвучних з ними слів. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Була чудова золота пора, яку звичайно так і звать – київська осінь (М. Терещенко).
2. На якийсь тиждень природа мовби завмерла в чарівній красі бабиного літа (М.Терещенко).
3. І він з надією стежить: може то давно бажана хмара, може вітри принесуть грозу, може полетється буйний дощ і напоїть цю спраглу землю? (Ю. Збанацький).
4. І раптом у другій половині дня наступило нарешті омріяне, довгождане (О. Гончар).
5. І ось раптом хребет розломився, вогняна тріщина прокотилась впоперек нього, до самого низу (О. Гончар).
6. Чим більше темніло, тим вітер здавалось дужчав (М. Коцюбинський).

7. Здавалось ніби скелі падали, башти нахилялись, розвалювались (І. Нечуй-Левицький).
8. Можете сказати хоч приблизно, яка кількість води отут грається з скелями, ну скажімо протягом доби? (І. Ле).
9. Кажуть сніг на полі – хліб в коморі. Пани шукають виходу в війні, та народи світу кажуть: Ні! (Народна творчість).
10. У бога знать осліпло Всевидящеє око (А. Малишко).
11. Війна – це не тільки славні подвиги і героїчні смерті на полі брані, це передусім материнське невітішне горе, спопелілі села й міста, земля, зрошена своєю і вражою кров'ю (П. Гуріненко).

Вправа 5. Дайте повну характеристику вставним одиницям за наведеною нижче схемою.

1. А втім, я сам робився чужим самому собі (В. Лис).
2. На жаль, щоденникові записи мало відкривають справжню природу людини (М. Матіос).
3. Звичайно, треба показати в чому-небудь свою вищість (Богдан-Ігор Антонич).
4. Один, щоправда, якимось таки прослизнув поміж оглашеними «будьонівцями» й кинув ноги на плечі. (В. Шкляр).
5. Оце жіноче підданство, либонь, солодше, ніж цей мій домашній суверенітет (Л. Костенко)
6. Вдале полювання, як ви потім побачите, потребує багато часу (Остап Вишня).
7. Не примхлива доля керує людьми, а, навпаки, люди керують своєю долею. (Ю. Смолич).
8. Дощ, а він ішов уже три години, здавалося, не припиниться всю ніч (С. Журахович).
9. Мені, правда, не хотілося говорити про Чепура на педрадї, але іншого виходу справді не було (Ю. Збанацький).
10. Сонячне проміння несміливо проникало в сад і пестило, власне кажучи, прозорими пальцями горішне листя (В. Шевчук).
11. З дозволу сказати, на землю впала чиста, прозора роса (Є. Гуцало).
12. Генерал, видно, був не зовсім задоволений своїм становищем (О. Гончар).

13. На цьому місці межі Фавстом і Кленцовим, як пишуть деякі галичани, завжди розпочинається лайка, але сьогодні обійшлися обидва без неї; правда, Кленцов устиг все-таки огризнутися (Г. Косинка).
14. Я, знаєте, ще й легенди, міфи, пісні народні записую, рецепти там всілякі старовинні (Н. Гуменюк).
15. Сашко був непоганою, як кажуть, партією – начитаний, вродливий, розумний, освічений, неодружений, бездітний, галантний кавалер (Дара Корній).
16. Бачиш, Семаргле, вони зустрілися (Дара Корній).

Вправа 6. Спишіть речення, вставні конструкції підкресліть прямою, а вставлені – хвилястою лінією. Поясніть їхнє значення, синтаксичний зв'язок з основною частиною речення, особливості інтонування. Замість скісної риски поставте потрібний розділовий знак.

1. Може / доля тим була прихильна до нього / він вижив! / що замірився на велике, засягнув відкрити людям чарівні двері до комори достатку (П. Оровецький).
2. У всякому ділі є свої майстри і своє / так би мовити / на-тхнення (О. Гончар).
3. Від самих дверей на станції сильно пахло вином (якби він мусив якось означити своє життя за останній місяць, то було б червоне щоденне вино) (Тарас Прохасько).
4. Засмучували мене не тільки очі – сумні та байдужі / коли поряд не було Оксани/ (В. Шевчук).
5. Ми не смиренні / всім смирення досить/, – ми свідомість людства, що протест підносить! (П. Тичина).
6. У всьому світі / не секрет!/ зростає наш авторитет (С. Олійник).
7. Добрі / скажуть про нас/ були воїни, справжні солдати (П. Дорошко).
8. Уявляєш собі / серед страшного бойовища власною рукою підняти раптом прапор гуманності, відчути, що ціною одного свого життя даруєш життя сотням і тисячам дітей, матерів, рятуєш від винищення музеї, храми, парки, мости... (О. Гончар).
9. А вранці, коли копачі знову взялися до справи, приїхав дід Коцюба /він три дні був у Києві в родичів/ (В. Нестайко).

10. Опираючись на сучкуватий костур, Чорновус шкутильгав безлюдною вулицею до базару /хоч давно зрозумів, що базару сьогодні не буде, – люди сиділи по хатах/, поглядав спідлоба туди-сюди, поки й побачив розгромлену оранду (В. Шкляр).

Вправа 7. Схарактеризуйте вставлені конструкції за структурою, семантикою та позицією в реченні. Поясніть розділові знаки.

1. Батько Богдана Лепкого закінчив Львівський університет (класична філологія і теологія), виступав з літературними творами (М. Ільницький).

2. Молода вчителька (зараз вона б одразу розкусила її, помітивши брудні нігті і порепані п'яти, що нависали над задниками босоніжок) завела їх до класу і викликала по черзі, попросивши голосно називати свої імена і прізвища (Ірен Роздобудько).

3. Звісно, при бажанні Журавель міг легко постояти за себе, хоча б надавши їм потиличників (він спокійно впорався б з обома). (В. Нестайко).

4. При світлі двох лойових свічок (з гасом тепер стало сутужно) Ядвіга милувалася аристократичними манерами дочки, хоч на її обличчі не було й тіні замилювання (В. Шкляр).

5. А тепер його син Євген Соколовський, низько припадаючи на ногу та опираючись на костур (покалічили в Магадані), спроквола човгав на свій куток Лапаївку, де біля їхніх воріт стояла чорна цибата «Волга» (В. Шкляр).

6. Дотримуючись інструкцій, курсанти бігли не навпростець, а строго по розмічених прапорцями хідниках (на полігоні інакше не можна) (М. Кідрук).

Вправа 8. Встановіть синтаксичну будову вставлених конструкцій та їхні семантико-стилістичні функції.

1. Вранці Чорний Ворон осідлав Мудея (до всього ще вкоротив праве стремено, бо його поранена права нога не розгиналася до кінця, тож була трохи коротшою за ліву), пристрожив дончака-розумаку Мудея (В. Шкляр).

2. У голові, трохи захмеленій (ніколи не був пияком, як міг, боронився од того зілля, хоч чарку-другу міг перехилити), шуміло, али не від випитого (В. Лис).

3. Красива, елегантна, вишукана, з зачіскою жінок початку минулого сторіччя: завжди охайна «холодна» завивка (звісно, мало хто зараз може пояснити, що воно означає, але ті світлі кучері хвилясто обрамляли обличчя і виглядали, мов приклеєні), високі вилиці, великий, підведений контурним олівцем рот, довгі вії, крапельки діамантів у вухах, завжди класичний стиль одягу. (Ірен Роздобудько).

4. Він милувався на ту її кумедну зарозумілість, а бабця, побачивши отаке її обличчя (в цей час Галя будила її, щоб перейшла в постіль), лякалася: чи не проспала вона за цей короткий час чогось важливого. (В. Шевчук).

5. Вони для тих, хто злегковажить не прийти на утренью (тут називають її надранньою молитвою, бо починається досвіта) (М. Дочинець)

6. Спочатку вчувся запах цибулі і цвілого сукна (на той час я ще не знав, що так пахнуть жужми грошей), а вже тоді нависла наді мною знайома гандрабата постава (М. Дочинець).

7. Обравши мить, зістрибую на дах якогось будинку (вагончик опустився так низько, що летіти доводиться метрів три, максимум п'ять) (М. Дяченко).

8. Однак час спливав, а жодних ініціацій не відбувалося, і жодними таємницями ніхто з ним не ділився (якщо не брати до уваги недорікуваті сповіді сусідів по черзі – звідки малому було знати, що саме в безнадійних чергах за довідками й озвучуються найпотаємніші істини) (Ю. Іздрік).

Вправа 9. Встановіть функційне навантаження вставлених слів і словосполучень у поданих конструкціях. Поясніть пунктуацію.

1. ...ти хотів аби на цій землі під твоїми (і не лише твоїми) ногами виростало маленьке диво... (Й. Струцюк).
2. Хтось мене кинув (чи зрадив) опівніч сліпу... (Б. Олійник).
3. Для швидшого розпалювання вогню (багаття) беріть із собою сухий спирт (О. Вишня).
4. Сонце проминуло апогей, І надумав я усі свої помилки покласти на рахівницю (Наївний чоловік) (Б. Олійник).
5. По східцях (зберуся?) веду гулять онучку (І. Жиленко).
6. І купить хлопчині новенькі штани, І скаже (аякже!): «Пасеш корівці, І пуга співає у тебе в руці...» (М. Сом).

7. Тут Адам і Єва їли Золотії груші. (Праведнії душі)
(С. Руданський).
8. ...чуби та вуса (вітром причесані), На грудях православних –
Хрестики ціловані...(В. Слапчук).
9. Аби мав за що купити (дешевше), мусиш щось продати
(дорожче).
10. ...вразило мене те, що тільки один (один!) чоловік
поцікавився... (В. Слапчук).
11. Падаю. І над собою в небі (сонце заступив) бачу:...
- (В. Слапчук).
12. У кожного собаки (ясна річ) – і паспорт, і
прививки...(В. Слапчук).
13. Ти – осінь, вже (чи ще) заміжня (В. Слапчук).
14. Як хочеться (ради Бога) Називайте себе письменником
(В. Слапчук).

**Вправа 10. Схарактеризуйте звертання за способом вираження.
Поясніть розділові знаки.**

1. Миколо Зерове, втративши сина, Ти спромігсь написати сонет
(Є. Маланюк).
2. Пане вчителю, ви ж напевне розумієте, що війна між
Німеччиною й Польщею – на волоску (Р. Іваничук).
3. Ти прийди до нас, справедливосте, Невмолима, нарешті
прийди (В. Бровченко).
4. Пробач мені, кохана Прикраїне, І, матере, не проклені мене
(В. Стус).
5. Але все-таки мушу вас, кохані, залишити. Мушу піти додому,
бо там важне діло маю (У. Самчук).
6. Оце ти є, дорого почезань, Стежо народжень і тропо омани
(В. Стус).
7. Чи не вважаєте ви, мій дорогий, що вже вам час змінити своє
становище бодай у гаремі? (П. Загребельний).
8. Чи на весіллі, чи в дні поминальні скорботи, Ти споконвіку на
покуті, хлібе, у нас (Б. Олійник).
9. Пливіть, рідні, пливіть, ненаглядні!.. (Є. Гуцало).
10. О пісне, сповнена любові, лети у небо, вся в огнях
(В. Сосюра).
11. Ой, як же далеко ти, завтра! (О. Гончар).

12. Не йди, дурний, бо мама бреше, мама чесати, та й гулить тебе (В. Стефаник).

Вправа 11. Схарактеризуйте звертання за будовою, місцем у структурі речення, стилістичними функціями. За яких умов ключний відмінок виступає підметом, прикладкою?

1. Україно моя, Україно, я для тебе на світі живу (Д. Павличко).
2. Зоре моя вечірняя, зійди над горою (Т. Шевченко).
3. Рости ж, серце тополенько, все вгору та вгору (Т. Шевченко).
4. Прийми мене, весно рожева, Слугою твоєї краси (О. Олесь).
5. – Здорова була, чорнобрива! – гукнув з-за стола мірошник. – А ходи до нас та сідай коло нас (І. Нечуй-Левицький).
6. Мово рідна, світи в ріднім домі Крізь зболений час і духовні руїни (А. Демиденко).
7. Більше, пісне моя, не ридай (В. Сосюра).
8. Цвіти, моя Вітчизно молода, безмежна, непоборна, яснокрая! (А. Малишко).
9. Розкажи, розкажи мені, поле... (П. Тичина).
10. Запалай, мій вогнику крилатий, полум'ям привітним і незлим (А. Малишко).
11. Благословенна будь, моя незаймана дівиця Десно... Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі (О. Довженко)..
12. Світи нам, день, безсмертними огнями, шуміть, сади, роди зерно, земля! (В. Сосюра).

Вправа 12. У поданих реченнях визначте звертання, які стосуються співбесідника, і риторичні, що відносяться до неістот, тварин, до людей, які відсутні. Поясніть, яку роль у мовленні відіграють ці звертання. Перепишіть речення, змінюючи місце звертання, поставте і поясніть розділові знаки.

1. Пане вчителю, ви ж напевне розумієте, що війна між Німеччиною й Польщею – на волоску (Р. Іваничук)
2. Любіть свою Вітчизну, діти (М. Рильський).
3. Від шахт донецьких і до хвиль Дунаю співаєш ти, мій рідний краю (В. Сосюра).
4. Та засни ти нарешті, моя нерозумна тривого! (І. Драч).
5. Ох, пісне, чому, як той птах, не летиш? (М. Рильський).

6. Більше, пісне моя, не ридай (В. Сосюра).
7. Прощайте, росяні долини і села, сповнені краси (О. Підсуха).
8. Запалай, мій вогнику крилатий, полум'ям привітним і незлим (А. Малишко).
9. Бідна волошко, чому ти у житі, а не на клумбі волієш рости? (М. Рильський).
10. Так вище ж, клени, підіймайте віти, ясніш очей сіяйте, небеса (В. Сосюра).
11. Злякалися за тебе, світлий князю (П. Загребельний).
12. Добрий вечір, дядьку! А Бог на поміч!... (У. Самчук).
13. От-от, мамо, саме цього прагнуть кращі уми Зачіплянки... (О. Гончар).
14. У мене, пане, слово не куповане, і я його не продаю (Л. Костенко).

Вправ 13. Напишіть твір-роздум з використанням вставних і вставлених компонентів різної структури й семантики.

Вправа 14. Доберіть з наукового та ділового стилів мови по 10 конструкцій зі вставними та вставленими компонентами. З'ясуйте їхню семантику і стилістичні функції. Дайте їм повну характеристику за наведеною нижче схемою.

***Послідовність синтаксичного аналізу
вставних і вставлених компонентів речення***

1. Виділити в реченні вставний або вставлений компонент.
2. Визначити його синтаксичну будову (слово, словосполучення чи речення).
3. Вказати морфологічне вираження аналізованих одиниць.
4. Охарактеризувати семантику вставного чи вставленого компонента.
5. Встановити його позицію в реченні (на початку, в середині чи в кінці речення).
6. Пояснити розділові знаки.

Послідовність синтаксичного аналізу звертань

1. Виділити в реченні звертання.
2. Визначити: непоширене чи поширене звертання.
3. Вказати морфологічне вираження звертання.

4. Охарактеризувати семантику звертання.
5. Встановити його позицію в реченні (на початку, в середині чи в кінці речення).
6. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–13, 17, 19–20, 33, 39, 61, 64–66, 69–70, 72–75, 82, 84, 87, 89, 95, 98, 101, 103, 115, 117.

§ 10. НОВЕ ВЧЕННЯ ПРО УСКЛАДНЕННЯ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ: ДЕТЕРМІНАНТНІ, ПРИСЛІВНІ ТА ДУПЛЕКСИВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Співвідношення формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структури простого ускладненого речення.
2. Детермінантні члени речення.
3. Прислівні узгоджені члени речення.
4. Прислівні керовані члени речення.
5. Прислівні прилеглі члени речення.
6. Дуплексиви-підмети при подвійних присудках.
7. Дуплексиви-другорядні члени у простих ускладнених реченнях з подвійним синтаксичним зв'язком.
8. Приховане ускладнення структури простого речення.

Ключові поняття: просте семантично ускладнене речення, детермінантні члени речення, прислівні узгоджені члени речення, прислівні керовані члени речення, прислівні прилеглі члени речення, дуплексиви-підмети, подвійні присудки, дуплексиви-другорядні члени, подвійний синтаксичний зв'язок, приховане ускладнення.

Студент повинен знати: синтаксичні й дериваційні особливості семантично ускладнених простих речень, види семантичного ускладнення, граматичне оформлення ускладнювальних членів речення, їхнє співвідношення із синтаксемами на семантико-синтаксичному рівні речення; визначення ключових термінопонять.

Студент повинен уміти: розрізняти детермінантні, прислівні узгоджені, прилеглі й керовані члени речення, дуплексиви; визначати їхні семантичні та морфологічні варіанти, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення з опорними компонентами; трансформувати прості ускладнені речення в синонімічні конструкції; встановлювати дериваційні зв'язки між ними; наводити приклади

речень з різними видами семантичного ускладнення, структурувати з ними різностильові тексти; доцільно використовувати їх у писемному та усному зв'язному мовленні.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 29

Детермінантні члени речення		
Корелюють з обставинними синтаксемами	Морфологічні варіанти	Приклади
часу	безприйменникові зн., ор., род.;	Годинник цокає годину (А. Малишко); ... раннім примерком помчали до вокзалу (М. Олійник). Що він надумав отієї ночі , сторонячись людей, на самоті... (М. Бажан).
одночасності	прийменниково-відмінкові форми: в(у) + зн., за, під час + род., в(у), на + місц., за + ор. протягом, упродовж + род. за, на + зн., перед + ор., до, задовго до, напередодні, проти, раніше+ род., над, під + зн., до + род., по + зн., прислівники;	Віктор прийшов у суботу (В.Симоненко); А ти Дніпра не бачив під час грози? (Василь Шевчук); А в червні налетіла в Кафські степи сарана (Р.Іваничук); М. Семенко різко виступає проти позиції ваплітян впродовж дискусії 1925 – 1928 рр. (“Історія української літератури”); [Коноплицький]: Я, поки принесуть суп, хліб з’їдаю за три секунди (О.Коломієць). Самієв ще задовго до війни знав Чернишевого батька по спільній роботі (О.Гончар); Я розпочав сю роботу перед війною... (О.Довженко); Над ранок я заснув (Ю.Яновський); Шибки поблискують – невже під вечір випогодилось та місяць уповні зійшов? (Є. Гуцало); Самотою проти ночі страшно, – думала Леся (М.Олійник). От так він до цього часу у хуторі валяється та вівці помагає пасти (А.Чайковський); Той крам ще за Оленою дістався йому, й по цей час не справив їй нового взуття (Є.Гуцало). А вчора накрапало (Л. Костенко); Напередодні ввечера відбулася розмова між штурмовиками (М. Трублаїні);
часової попередності	нісля + род., пізніше + род., за, вслід за + ор., слідом за + ор. через, за + зн., по + місц. від, з + род., починаючи з + род. прислівники; дієприслівники	Оляночка після школи гостює в Литві у Агне (Д.Білоус); ...вітер починався щодня по заході сонця (П.Загребельний); Денис, тяжкий на бігу, приплентався пізніше всіх (Г.Тютюнник); За весною весна минає Під запашне зітхання лип (Є.Маланюк); Услід за наказом почали налітати малими з’єднаннями більшовицькі літаки (Іван Багряний); Через мить уже по хвилях На той берег він пливе (О.Олесь); Ще за годину, і ще за хвилину Будуть далеко, далеко вони! (Леся

		Українка); <i>Наш обов'язок з дитинства</i> прищеплювати любов до природи, до рослин, до тварин (О.Вишня); У Житомирі, починаючи з 14 березня, триває активна робота не лише з прибирання міста від сміття, а й з кронування дерев (З газети). <i>Увійшовши в дім</i> , мати спинилась на порозі великої кімнати (М. Стельмах)
<p>причини</p> <p>власне-причини, причини-походження, причини-відплати або підстави, причини-перешкоди, результативної причини, причини-сприяння, причини-взаємозв'язку, причини-приводу, мотиву причини-урахування або обґрунтування, причини-опертя (на щось), ґрунтування (на чомусь).</p>	<p>прийменниково-відмінкові форми:</p> <p>через + зн., від, з + род. за + зн. за + ор. завдяки + дав. з приводу + род. з нагоди + род. у зв'язку з + ор. внаслідок + род. з огляду на, зважаючи на + зн. на підставі, на основі + род., прислівники, дієприслівники</p>	<p><i>Через хворобу</i> прокляту й місце втерев (А.Головка); <i>Спросоння</i> птах крилизатріпоче (В.Сосюра). Але життя росте лишень з любові... (Д.Павличко). Се був голос її батька. Голос Андронаті, яким проклинав за непослух і проступки. Голос його! (О.Кобилянська). Уже не міг я за густою млою до наокольних приглядатись див (М.Рильський). Але ж завдяки тому безладдю гетьман Правобережжя донині держить (Б.Лепкий). Закон спрямований на захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи ("Право України"). У зв'язку з більш високою організацією нервової системи поведінка хруща складніша, ніж у річкового рака ("Біологія"). Легальні соціалісти вже випустили екстрені листки з приводу оповістки (В.Винниченко); ...колгоспник Богдан Шамрило... з нагоди торжества вдягнув свої старі георгіївські хрести (О.Довженко). З огляду на важливість у давні часи релігійних заборон у житті людей, і для староукраїнської мови церковнослов'янська була взірцевою мовою високої книжності ("Мовознавство"); Крупні страховики скорочують число видів страхування, зважаючи на їх низьку популярність серед клієнтів ("Дзеркало тижня"). На основі ухваленого рішення кожен суб'єкт права вважатиме цей акт неконституційним ("Правознавство"); Право користування житловим помешканням надається на підставі спадкового розпорядження ("Урядовий кур'єр"). Спересердя він став червоний, мов печений рак (П. Панч); Зрадівши, обняв мене і тричі поцілував (М. Стельмах);</p>
<p>мети</p> <p>власне-мети</p>	<p>для, з метою, на предмет + род., на, під, по + зн., в, на, про + зн., зادля, ради, заради, в ім'я, в інтересах+</p>	<p><i>Я працюю</i> весь вік для народу (В.Самійленко); На соборі було видано багато постановлень з метою поліпшення звичаїв (П.Загребельний); ...зайшов до голови в кімнату на предмет роз'яснення деяких питань... (О.Вишня); Зараз даю чотири</p>

<p><i>мети-присвяти</i></p>	<p>род. прислівники, інфінітиви</p>	<p>години на відпочинок (І.Ле); Готували дно під затоплення (О. Гончар); Роман послав ще по горілку... (Б.Грінченко); ...треба принести в жертву людину... (С.Скляренко); – Давай ми тебе, Мар'яно, завтра командируюмо додому на розвідку (О.Гончар); Усе тут робилося для січового товариства про запас (А.Чайковський); Наші предки колись задля краю свого Труд важкий підіймали на плечі (В.Самійленко); Проте, ради справедливості, треба сказати, що Вася Багіров ніколи не вдавався до ганебної для гвардійця втечі (О.Гончар); Нас не лишайте заради біди (А.Малишко); Українці повинні об'єднатися в ім'я перемоги над агресором (З газети); Влада повинна діяти в інтересах людей (З газети); Умисно перейшов він невеличкий клапчик безлісного шляху і вступив у гай (Б. Грінченко); Звичайний приклад візьму навмисне, краса ж така в нім, що серце стисне (Д.Білоус); Той дід був поїхав до міста продавати городину (Л. Костенко); Ти приходиш до мене не раз і не двічі Повідати про муки глухі і заковані... (А. Малишко).</p>
<p>умови <i>реальної умови</i> <i>ірреальної умови</i></p>	<p>у разі, на випадок, за умови, за (при), без + род., діеприслівники; додаткові засоби вираження в реченні: дієслова, граматикалізовані лексичні елементи та ін.</p>	<p>– Зробимо, як з ворогами, – в разі невиконання! (В.Барка); На випадок дощу й для ночівлі на палубі низько опустив крила намет (Р.Федорів); Гарантійні зобов'язання не дійсні за умови використання обладнання неналежним чином (“Наука і суспільство”). Я гадаю, що без великого ентузіазму не може бути справжніх економістів (М.Хвильовий); Без знання іноземних мов не зміг би стати дипломатом; За умови посиленого фінансування будівництво школи змогли б завершити до зими (З газети) – Вивчивши мову, ви станете українкою... – Мокій взяв Улю за руку (М. Куліш).</p>
<p>допустовості <i>нейтральної допустовості:</i> <i>різноспрямованості порушення взаємопов'язаності</i> <i>акцентованої допустовості:</i> <i>несумісності невідповідності суперечності</i></p>	<p><i>незважаючи на + зн., при + місц.</i> <i>всупереч, наперекір + дав., попри + знах., незалежно від + род, прислівники,</i></p>	<p>По ескалатору ми вже бігли, незважаючи на заклики радіо-тьоті (В.Нестайко); А тут, при байдужості до життя серед злиднів, люди покладають у слові і вчинку добре значення (В.Барка); ...це “щастя” виникло всупереч її бажанням і уподобанням (О.Іваненко); Якщо так, то чому виникає потреба їти наперекір більшості? (З газети); – Попри образи я тебе люблю (Б.Грінченко). Він [мул] тяг сани, хоч на них сідало десятеро, і тяг з упертістю., щоб тільки зробити наперекір, на зло (І. Багмут); Не бравши ніколи раніше лопати до рук, я давав двісті</p>

<i>незалежності</i>	дієприслівники	<i>процентів норми</i> (Ю. Смолич).
відповідності/ невідповідності	відповідно до, з, у дусі, у світлі, залежно від + род., згідно з, за, виходячи з + ор., на + зн. у розріз з + ор.	<i>Погода була якнайкраща, все зложилося відповідно до бажань</i> матері й Дори (О.Кобилянська); ...і Гайдашеві згідно з програмою належало втовкмачити у наші голови певні знання з цього відрізка часу (Р.Федорів); ...мов за командою , здалеку заторохтіли гвинтівки й кулемет, гупнула важка гармата (Ю.Яновський); <i>Та безглузда атака на Росі, яку він з наказу Дев'ятого очолив, справді багато чого навчила Спартака</i> (О.Гончар); ...а на вимогу імператора зійшлися в тронному залі бамберзького палацу (П.Загребельний); <i>Архітектор Максим Колот, виходячи з власного досвіду</i> , може порівняти особливості й "переваги" однієї й другої тоталітарних систем (І.Багрянний); <i>Справді, мені слід у помсту Вам написати листа у Вашому дусі</i> (О.Іваненко); ...пори року, тижні, місяці, роки відмічаються тільки залежно від дрібних гаремних подій та змін погоди (П.Загребельний). <i>Подібні дії йдуть у розріз з їхніми заявами</i> про прихильність принципам демократії (З газети).
порівняння власне-порівняльні порівняльно-протиставні	орудний, прислівники з по-; <i>подібно до</i> + род. <i>порівняно з, поряд з</i> + ор., <i>проти</i> + род.	<i>Коса гадюкою блищить в росі...</i> (Є.Плужник); ... по-дитячому причмокує хвиля і смоче берег(М.Стельмах);[Потерчата] озиваються жалібно, подібно до жаб'ячого кумкання (Леся Українка). <i>Порівняно з іншими, Бронников мав добрий заробіток</i> (О.Гончар).
місця внутрішнього контакту або контакту з поверхнею ПО заг. дистантної локалізації за локалізації за близькістю локалізації по колу локалізації між ПО локалізації щодо гор./ верт. осі	в, на + місц., всередині зверху, посеред + род. поза + ор. біля, коло, близько + род. навколо, круг + род. між, поміж + ор. (род.) перед, за, поза, поряд, поряд з, поруч, поруч з, обік, збоку, обабіч; над, понад, вище, під, попід, нижче + ор. (род.)	...то співають на могилі «Заповіт» у Каневі (Д. Білоус); <i>У стайнях</i> ревла прив'язана худоба, душачись у диму і згораючи живцем (О. Гончар); <i>А прадід купався при березі</i> (Ю. Яновський); <i>Вечеряють круг столу...</i> (А. Головка); <i>Кіннотники далеко спереду заgonу</i> доспіували десятку пісню (Ю. Яновський); <i>За стіною</i> скрипка грає (П. Тичина); Обабіч шляху , як море, грали безкраї панські пшениці, шуміли стиха вже золотавим колосом (Василь Шевчук); <i>Чиясь край шляху</i> плаче наречена (Л. Костенко); <i>І задзвонили над джмелями</i> Дзвінки-дзвіночки лісові (М. Вінграновський); <i>Зажурився під снігом</i> гай (П. Тичина); ... вздовж берега йому чулись голоси (С. Склярєнко); <i>При стежці / троянди // цвітуть</i> (Б. Лепкий).

Прислівні члени речення		
Члени речення, які корелюють із синтаксемами	Морфологічні варіанти	Приклади
узгоджені , які корелюють з атрибутивними синтаксемами	прикметники, займенникові прикметники, порядкові числівники	Не перетне твердим піском пустеля Моєї мови голубий кришталь (Д.Павличко); Велике рожеве сонце знялось над полем (Є. Гуцало); Усякі люди трапляються... і щедрі і скупі, і веселі і сумні (М.Стельмах). Та не знати народу таких амплітуд... (І. Драч); Хто сіяв цю біду і хто її пожне? (Л. Костенко). І вирішено було тоді на їхній сумовитій раді : збудуємо собор (О. Гончар). Слухаю першого грому удари (П. Сингаївський); Ще треті півні не співали (Т. Шевченко).
прилегли які корелюють з атрибутивними синтаксемами і атрибутивно-обставинними (часовими, просторовими) синтаксемами	відмінкові і прийменниково-відмінкові форми іменників, інфінітиви	Шумлять у скринях зеленаві зерна льону (Б.-І. Антонич); Ах, як дивно було в тій великій кімнаті для дітей (А.Головко); Ця земля не знала жодного мосту з каменю (П.Загребельний); Ще мить – і бунчук Гетьмана владно піднісся над притихлим натовпом (Н.Рибак); Чи це теж снопи із червоної пшениці...? (М. Стельмах); Ні це були не снопи із зерном , а давно обмолочені околоти (М. Стельмах); Нові квітки на килимах рука дівчини вишиває (М. Рильський); Хто наложив на мене обов'язок будити мертвих, тішити живих калейдоскопом радоців і горя (Леся Українка); Із дверей навпроти виходили сусіди; Повернення додому було остаточним ; Ліс восени здавався неповторним ; Туристи з Німеччини відвідали пам'ятки культури Києва ; Місто вночі світилося різними кольорами гірлянд. Небо ранньої осені , німе і сліпобеззоряне, висіло неймовірно низько (Є. Гуцало);
прилегли які корелюють з обставинними синтаксемами способу дії, міри й ступеня	прислівники, дієприслівники; прийменниково-відмінкові форми іменників	Остан украй розгнівався (Б. Грінченко); Та як жили плачучи , так і вмерли плачучи (Марко Вовчок); Вони (люди) йшли непоспіхом ((Гр. Тютюнник); Він сидів тихо (М. Коцюбинський); Предки з жахом одвернулись (П. Тичина); Ненавість давить йому груди до болю (В. Винниченко);
корельовані , які співвідносяться з апозитивними синтаксемами	відмінкові форми іменників	І іде Іван-тракторист , завзято співаючи в полі (С. Олійник); Я люто мерз у своєму блакитному плацику-дощовичку (Ю. Смолич); Козаки-запорожці своєю мужністю дивували світ (П. Панч); З криком сів на груди ворон, чорний ворон-птах (П.Тичина); Заєць-русак більший від зайця-біляка і живе в південних

		областях (“Біологія”); <i>Спади мені дощем на груди, пустелю-душу ороси – я стану жити</i> (В. Симоненко); <i>Зникла, крізь землю кудись провалилась Відьма-Зима</i> (О. Олесь); <i>Всіх владарка-ніч покорила</i> (Леся Українка); <i>Світ-казку будує мрія моя</i> (Д. Павличко).
<i>керовані, які корелюють із суб’єктно-атрибутивними та об’єктно-атрибутивними синтаксемами</i>	<i>відмінкові форми іменників (родовий присубстантивний)</i>	<i>О місячне сяйво і спів солов’я, півонії, мальви, жоржини!</i> (В. Сосюра); <i>Діти із захопленням слухали розповідь вчителя</i> (З газети); <i>Плескіт риби на широкім плесі, Крик хлоп’яти на баскім коні</i> (А. Малишко). <i>Багато хто з повстанців добре уже знав цей махновський спосіб руйнування залізниць</i> (О. Гончар). <i>У теплі дні збирання винограду її він стрів</i> (М. Рильський); <i>Виготовлення хліба було своєрідним ритуалом</i> (“Україна в словах”).

Таблиця 31

Дуплексиви		
Члени речення, які корелюють із синтаксемами	Морфологічні варіанти	Приклади
<i>дуплексиви-підмети, які корелюють із складною синтаксемою суб’єкт локативної дії (процесу) — суб’єкт стану (якісної ознаки)</i>	<i>називний</i>	<i>Яринка поверталася щаслива</i> (А. Дімаров) ← <i>Яринка поверталася + Яринка була щаслива. Вовк лежав мертвий</i> (М. Вінграновський) ← <i>Вовк лежав + Вовк був мертвий; Відійшла Ольга вбік зовсім уже розгублена</i> (А. Дімаров) ← <i>Ольга відійшла вбік + Ольга зовсім уже розгублена; Отаман стояв спантеличений</i> (Ю. Мушкетик) ← <i>Отаман стояв + Отаман був спантеличений.</i>
<i>дуплексиви-другорядні члени, які корелюють із складною синтаксемою об’єкт стану (дії) – суб’єкт стану (якісної ознаки)</i>	<i>знахідний</i>	<i>Я ж пом’ятаю його молодим</i> (О. Іваненко) ← <i>Я ж пом’ятаю його + Він був молодим; Я привіз тебе в царство своє не чужою</i> (М. Вінграновський) ← <i>Я привіз тебе в царство своє + Ти була не чужою; [Та ніколи] Митя не бачив Марію такою роздратованою</i> (О. Іваненко) ← <i>Митя не бачив Марію + Марія була роздратована;</i>
<i>дуплексиви-другорядні члени, які корелюють із складною синтаксемою адресатний об’єкт дії – потенційний суб’єкт дії</i>	<i>знахідний</i> <i>давальний</i>	<i>Варвара Дмитрівна просила Машеньку не кидати Миті</i> (О. Іваненко) ← <i>Варвара Дмитрівна просила Машеньку + Машенька не кидатиме Миті; Дівчинка покликала Марка купатися</i> (М. Трублаїні) ← <i>Дівчинка покликала Марка + Марко буде купатися; Трофімов наказав водолазам обшукати квадрати бухти...</i> (М. Трублаїні) ← <i>Трофімов наказав водолазам + Водолази мають обшукати квадрати бухти; Управитель... радив Гнатіві переселитися на хутір</i>

(Б. Харчук) ← *Управитель радив Гнатіві + Гнат переселиться на хутір.*

Таблиця 32

Різновиди прихованого ускладнення у простому реченні

Члени речення (підмети або керовані члени), які корелюють із такими складними синтаксемами	Морфологічні варіанти	Приклади
Носій результативного стану–об’єкт дії	називний знахідний	<i>Матеріал...</i> зібраний журналістами (3 газети); <i>Портрет</i> було закінчено (З.Тулуб); <i>Шуру поранило</i> (О.Гончар).
Знаряддя – діяч	орудний	<i>Снігом</i> замело (Л.Костенко).
Знаряддя – носій процесу	орудний	<i>Доцем</i> пахне (О.Коломієць).
Агентив – знаряддя	називний	<i>Важко гупав по свинцю дерев’яний молоток</i> (В.Дрозд).
Агентив – засіб	називний	<i>Шаланда</i> рухалась до берега... (Ю.Яновський).
Об’єкт дії – шлях руху	знахідний	<i>Не довго вже йому стежку топтати по білому світі</i> (В.Малик).
Агентив – шляху руху	називний	<i>Дорога</i> вела від магістралі до рідного села (М.Зарудний).
Носій стану (процесу) – статичний локатив	місцевий	<i>У хаті</i> немов посвітлішало (В.Земляк); <i>В кімнаті</i> було тепло (П. Загребельний);
Носій ознаки– предикат дії	інфінітив	<i>Працювати</i> для такого народу, як наш, це і радість, і честь (О.Гончар).
Носій ознаки– предикат стану	інфінітив	<i>Кохати</i> – нові землі відкривати (І.Драч).
Об’єкт–предикат процесу	віддієслівний іменник у знахідному	<i>Чутно стрілянину з рушниць та вибухи з гармат</i> (О.Гончар).
Партитивний носій ознаки	родовий	<i>Люду</i> набилося! (Ю.Мушкетик).
Причинний носій ознаки	називний	<i>Погляд</i> зупинив мене (В.Дрозд).
Умовний носій ознаки	називний	<i>Бездіяльність</i> тільки ускладнить ситуацію (“Голос України”).
Цільовий носій ознаки	називний	<i>Водіння</i> автомобіля в горах потребує особливих навичок (“Еволюція автомобіля”).
Допустовий носій ознаки	називний	<i>...наступ</i> танків не приголомшив їх посеред бою (О.Гончар).
Темпоральний носій ознаки	називний	<i>Особливо гнітили його сірі будні</i> (Ю.Андрухович).
Наслідковий об’єкт	знахідний	<i>Страх</i> викликає <i>бездіяльність</i> (“Соціальна психологія”).

Питання для самоперевірки

1. На основі яких ознак розрізняють семантично елементарні та семантично ускладнені (неелементарні) прості речення в сучасних граматичних студіях?
2. Простим семантично ускладненим реченням властива:
а) монопредикативність; б) поліпредикативність; в) монопредикатність; г) поліпредикатність. Виберіть правильні відповіді.
3. Порівняйте традиційне і нове функційно-граматичне вчення про ускладнене просте речення. Що спільне у них, а що відмінне?
4. Назвіть різновиди семантичного ускладнення простого речення.
5. У чому суть прихованого ускладнення? Наведіть приклади його різновидів.
6. З якими синтаксемами корелюють детермінанти? Назвіть їхні семантичні та морфологічні варіанти. У які типи підрядних частин складного речення їх можна трансформувати?
7. Вкажіть критерії розрізнення приреченневих (детермінантних) і прислівних другорядних членів речення.
8. Якими частинами мови виражені прислівні узгоджені члени речення?
9. Чому одні прилеглі члени корелюють з атрибутивними синтаксемами, а інші – з обставинними?
10. За яких умов прислівні керовані члени семантично ускладнюють структуру простого речення? Яким відмінком іменника вони зазвичай виражені?
11. З якими членами речення співвідносяться апозитивні синтаксеми?
12. У чому полягає специфіка подвійного синтаксичного зв'язку?
13. З якими типами присудків синтаксично пов'язані підмети-дуплексиви?
14. З якими синтаксемами корелюють і якими відмінками виражені дуплексиви-другорядні члени?
15. Проаналізуйте дериваційні процеси в системі ускладнених простих речень. Наведіть приклади відповідних трансформацій.

Вправи

Вправа 1. Виділіть детермінантні другорядні члени у поданих реченнях. З якими синтаксемами вони корелюють? Трансформуйте їх у відповідні підрядні частини складних речень.

1. О другій годині їдемо! (Остап Вишня).
2. Для радості, для щастя ось для чого приходить людина в життя, ось для чого тільки й варто народжувати її на світ (О. Гончар).
3. У новорічну ніч приходили дівчата щедрувати (Н. Шумада).
4. Незважаючи на похмурий день, настрої у неї був гарний (С.Талан).
5. Вранці я розгорнув сонник, але пояснення сну не знайшов (В. Шевчук).
6. Не взявшись за сокиру, хати не зробиш (Народна творчість).
7. У четвер на новому місці уві сні свою долю побачу (Люко Дашвар).
8. Всупереч долі, лихим прикметам, радію життю (А. Кащенко).
9. Наприкінці червня він зайшов до неї на умовлену годину й вони ретельно позачиняли всі вікна та двері (Ю. Андрухович).
10. Маковейчик мало не крикнув з несподіванки (О. Гончар).
11. Бо, попри її волю, одлітало колишне, розтавало в тумані (В. Лис).
12. Наступного року мене вигнали з того лицейного класу (Артем Чех).
13. Дерева... всі хочуть од страху до землі прилипнути (В. Винниченко).
14. Яюсь надвечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до відвірка (М. Коцюбинський).
15. Весело проходить свято при щасті, при достатках...(П. Мирний).
16. Стьопка Барбуляк припхався до клубу посеред ночі, коли про молодих уже забули не тільки гості, а й рідні мами (Люко Дашвар).

Вправа 2. Розподіліть прості ускладнені речення за семантикою детермінантів на три групи: одночасності, часової попередності, часової наступності. Визначте способи їхнього морфологічного вираження.

1. Тієї ж миті на березі ставка кам'яна від горя Маруся глянула на сонце, затулила очі долонею і впала на сніг (Люко Дашвар).
2. Минулого року син таки привіз бригаду робітників, і ті за місяць усе завершили (С. Жадан).
3. Арсен вставав рано, перед шостою (Дара Корній).
4. І вже за мить Петро читав: «Дніпровськ. Медичний інститут. Студентам» (В. Сологуб).
5. А потім... Потім те все стає звичкою (Дара Корній).
6. Навіть обідати не пішов після занять – забарикадувався словниками, перекладав листа (В. Сологуб).

7. У четвер на новому місці уві сні свою долю побачу (Люко Дашвар).
8. Дуже рано починалася за старих часів професійна на селі освіта. (О. Вишня).
9. Ще до початку світової попав на фронт (В. Шовкошитний).
10. Півгодини тому йому зателефонував прокурор (В. Лис).
11. У Рокитне повернувся аж наступного дня пообідь (Люко Дашвар).
12. Та зовсім заспокоїтися так і не зміг упродовж цілого дня (В. Лис).
13. По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, зближались до Києва з Білогородського шляху (П. Куліш).
14. Наприкінці червня він зайшов до неї на умовлену годину й вони ретельно позачиняли всі вікна та двері (Ю. Андрухович).
15. Стьопка Барбуляк припхався до клубу посеред ночі, коли про молодих уже забули не тільки гості, а й рідні мами (Люко Дашвар).
16. Але з цієї хвилини говорив із нею вже на рівних, як зі спільницею (О. Забужко).
17. У четвер на новому місці уві сні свою долю побачу (Люко Дашвар).

Вправа 3. Знайдіть часові детермінанти, виражені прислівниками. Які значення вони виражають? Доберіть, якщо це можливо, до поданих простих семантично ускладнених речень синтаксичні синоніми – складнопідрядні речення часу.

1. Та ось впала на нас знову біда, і мені зараз вона здається найстрашнішою з усіх (Ю. Покальчук).
2. Еге ж, зранку в горах холодно (Любко Дереш).
3. Ми зустрілися ввечері коло мого будинку (С. Жадан).
4. І сьогодні в Росії це розуміють куди краще, ніж в Америці (О. Забужко).
5. І зранку я все пам'ятав, нічого не забув, жодного її слова, жодного її дотику (С. Жадан).
6. Вона ж мені й розказувала, десь улітку, перед нашим інтерв'ю ще, свій сон – докладно розказувала (О. Забужко).
7. Принесла його сьогодні в аудиторію тоненька, як очеретинка, вертлява, як дзига, секретарка деканату Люся Капустіна (В. Сологуб).
8. Учора я показав листа хлопцям з нашої групи (В. Сологуб).
9. Сьогодні день має бути вдалим (І. Роздубудько).

10. Того дня на світанку я мав глибоку медитацію і наче не зовсім повернувся із неї (Любко Дереш).
11. Одного разу прокинувся посеред ночі, саме після того свого сумного сну, і збагнув: він один у світі, один-однісінький, і нікому ...не потрібний (Дара Корній).
12. Десь над ранок мені наснився сон, від якого почуваю себе загидженим (Любко Дереш).
13. Із ним ніколи ніхто з дорослих ось так відверто не розмовляв (Дара Корній).
14. Розкажу тобі думку таємну, дивний здогад мене обпик: я залишуся в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навік (Л. Костенко).
15. У Рокитне повернувся аж наступного дня пообідь (Люко Дашвар).

Вправа 4. У структурі яких детермінантів часу є числівники і займенники. Визначте їхній розряд за значенням і відмінкову форму. Трансформуйте подані речення у складні. Простежте дериваційні відношення між ними.

1. Іржали, хрипіли коні, кричали поранені, бій тривав незупинно упродовж багатьох годин, важкий, величезний бій, і падали мертвими люди, текла кров і багряніло небо, хоч день лиш котився на захід, та небо багряніло від пролітої крові (Ю. Покальчук).
2. Під кінець дев'яностих Україна потрапила відразу до кількох чорних списків, проваджених надміру безсторонніми спостерігачами з усіляких міжнародних структур (Ю. Андрухович).
3. Особливо багато про неї говорили зо три-чотири роки тому, коли ти у своїй хацапетівці корів доїв (І. Роздобудько).
4. Ото так він знає німецьку – три дні сидітиме над одним словом... (В. Сологуб).
5. Чотири роки тому я поїхав із міста й не згадував про неї взагалі. (С. Жадан).
6. Десь о третій годині ночі ми дійшли до помешкання Артура (Артем Чех).
7. Півтори доби пролежав під дощем, у сирій могилі (Любко Дереш).
8. Ці два місяці Аліна не ходила, а пурхала, наче метелик, почуваючи власну значущість, принаймні для себе (Дара Корній).
9. Але з цієї хвилини говорив із нею вже на рівних, як зі спільницею. (О. Забужко).
10. Один мій знайомий кожен рік на Різдво присилає мені листівки з пам'ятником Мандельштаму (Артем Чех).

Вправа 5. Схарактеризуйте морфологічну структуру детермінантів допустовості у поданих простих семантично ускладнених реченнях. Перетворіть їх на складнопідрядні допустові речення так, щоб абстрактні віддієслівні іменники були транспоновані у відповідні дієслівні форми.

1. Незважаючи на велику швидкість БМВ, «хаммер» легко його обійшов ліворуч, заскочивши на зустрічну смугу (С. Талан).
2. Вона могла навіть пройтися вночі в сіни голяка, незважаючи на шипіння з печі: «Безсоромниця!» (В. Лис).
3. І тепер, незважаючи на втому і стоячи над нічною Прагою на висоті пташиного лету, відчував себе справжнім господарем міста (Ірен Роздобудько).
4. Степан почав гидливо проштовхуватись крізь натовп, пхаючись навмання, незважаючи на протести, потупившись, мов побожник серед відьомського шабашу (В. Підмогильний).
5. Незважаючи на невдачу, настрої у всіх був бадьорий (Л. Дмитерко).
6. А так він був ніби дух, може, й довершений, але не здібний попри все бажання причаститись до радощів матеріального буття (Г. Косинка).
7. Він, попри всі обшуки, таки зумів його зберегти (В. Лис).
8. Уже за півгодини граф на чолі невеликого загону особистих охоронців, незважаючи на вмовляння графині, виїхав до лісу (В. Лис).
9. А от мені сон не йде, попри всю втому: розкутурхав нерви, обкуривсь, як собака, – десь, либонь, зо три пачки висмалив, аж у грудях свище й серце бухає ледь не під борлаком (О. Забужко).
10. І всупереч очікуванню, листу вдруге судилося побачити світло. (Мирон Володін).
11. З Оленою Довганівною – її все-таки єднає й дещо притомне, і цілком навіть урозумливе: цей клятенний фільм, із котрим вона вже стільки намучилася і котрому, попри всі ті муки, все ніяк не відшукає потрібного повороту ключа в замку, отого єдиного сюжетного ходу, яким цілий механізм запускається в рух... (О. Забужко).
12. Сидять жони-мироносиці – під горбочком, і грали в карти, як в Ялті, акуратно покрайними кусниками мапи, – попри лютий біль, він напружив зір, силкуючись розгледіти, до кого відходить мапа України (О. Забужко).

Вправа 6. Схарактеризуйте морфологічні засоби вираження детермінантів допустовості у поданих простих семантично ускладнених реченнях. Перетворіть їх на складнопідрядні допустові речення так, щоб абстрактні іменники були транспоновані у відповідні прикметникові форми.

1. Степан перебирав неприємні спогади, яких не міг заперечити, які, попри всю гидотність, лишались часточками його життя, були глибоко болісні йому й глибоко рідні (Г. Косинка).
2. Дивна річ: попри безпорадність, самотність, спустошеність і хронічний біль у животі, Майка почувалася захищеною (Люко Дашвар).
3. Це «щось» в інтимній їхній мові означувало той викуп, що природа прагне стягти за посідання втіхи попри всі хитрощі користувачів. ((Г. Косинка).
4. Кілька хвилин перед сном, як законний спочинок після мудрих книжок, він дозволяв собі поуявляти деякі з коханням зв'язані речі, і ця уява була йому приємна попри всю безсоромність (В. Підмогильний).
5. Божевільно відмінні попри разючу зовнішню схожість (Г. Косинка).

Вправа 7. Виділіть похідні й первинні прийменники, які беруть участь у формуванні детермінантів допустовості. З якими відмінками вони вживаються? Проаналізуйте кореляції детермінантів із синтаксемами нейтральної допустовості, що вказують на різноспрямованість або порушення взаємопов'язаності, та акцентованої допустовості, які виражають семантичні відтінки несумісності, невідповідності, суперечності, незалежності.

1. Незважаючи на свій високий зріст, Віталік не сутулився, як зазвичай роблять такі люди, а тримав спину рівно, наче натягнену струну, і від цього здавався ще вищим (С. Талан).
2. Всупереч усьому, я підсвідомо завжди шукала чоловіка з Венери (Леона Вишневська).
3. При глибокому снігу й при колючому морозі послано гінців у всі краї! (І. Ле).
4. Всупереч живим фактам, наперекір здоровому розуму ці горе-теоретики твердять про «відмирання народної творчості» (М. Рильський).

5. Наперекір розумові й усім попереднім розрахункам, безнадійні думки, спочатку ніби питання, почали опановувати хлопця (В. Підмогильний).
6. Я сам, от наперекір усьому, теж був певний, що вернуся (В. Підмогильний).
7. А однак, попри всі рації, він чув, що «Стодолі» розходиться не так о допущені Гельцею колись давніше (О. Забужко).
8. Всупереч переконанню Радкевича, його візит не залишив Тереха байдужим (Мирон Володін).
9. Новий прем'єр народу сподобався, незважаючи на чутки про його дві судимості, все списали на його важке дитинство і бездоглядну юність (Л. Костенко).
10. Так що, незважаючи на звабливу можливість одностатевих шлюбів, хтось ще когось кохає і в спосіб звичний, і навіть викликає на дуель (Л. Костенко).
11. Бо, попри її волю, одлітало колишне, розтавало в тумані (В. Лис).
12. Соромно зізнатися, але, попри нашу палку любов до Ірці, з деяких технічних причин наша з Максом дуель не могла відбутися – у наших організмах не виявилось жодної краплі рідини (В. Слапчук).

Вправа 8. Перепишіть речення. Підкресліть іменники у детермінантах допустовості, визначте їхній відмінок. До розряду конкретних чи абстрактних номінацій вони належать? Які з них вносять додаткові відтінки часової й вікової ознаки? Чи зазнають змін іменникові форми за трансформації простих ускладнених речень у складнопідрядні допустові?

1. Незважаючи на пізню годину, я набрав номер свого приятеля-бізнесмена і хлюпнув собі в келих цілком заслуженого коньяку (Ірен Роздобудько).
2. Тільки старенька бабуся, яка домоглася таки, незважаючи на свій поважний вік, опіки над дівчинкою (Дара Корній).
3. Другого дня світом вони збирались їхати на поле по снопи, незважаючи на те, що була неділя (І. Нечуй-Левицький).
4. Станіслав, незважаючи на вік, дивиться закоханими очима, князівна чомусь млосно зітхає (В. Лис).
5. Так що всупереч нашій національній символіці – синє небо над золотим полем – імпортуємо пшеницю з країни, символ якої – кленовий лист (Л. Костенко).

6. Молодиці його не слухали й тягались по хаті з мотовилом, незважаючи на його слова (І. Нечуй-Левицький).
7. Взагалі, незважаючи на всі пориви, його ніколи не покидала надія на якесь тихе, лагідне життя серед книжок та друзів (В. Підмогильний).
8. Адже, попри свободу, здобуту кров'ю, маєш деякі відчутні мінуси (Ю. Андрухович).

Вправа 9. Доведіть за допомогою відповідних трансформацій, що дієприслівники у поданих простих ускладнених конструкціях виконують функцію детермінантів умови.

1. Лежачи й сокира іржавіє (Народна творчість).
2. Ой, Улю, вивчивши мову, ви станете. Що там українкою. Ви станете більш культурною, корисною громадянкою, от вам клянусь (М. Куліш).
3. Зробивши діло, гуляй сміло (Народна творчість).
4. Проживши життя, можна мати мужність нарешті подивитися всім у вічі (Ю. Яновський).
5. Не взявшись за сокиру, хати не зробиш (Народна творчість).
6. Я міг, натиснувши гудзика, мати все потрібне автоматично (Ю. Яновський).
7. Лежачи й сокира іржавіє (Народна творчість).
8. Я можу, заплющивши очі, описувати кожне місце цих чотирьох десятків картин (Ю. Яновський).

Вправа 10. З якими відмінками вжиті прийменники у поданих конструкціях? Виділіть прийменники, що є основними морфологічними маркерами детермінантів умови. Які прийменники набувають семантики умови лише контекстуально? Доведіть це, трансформували прості ускладнені речення у складнопідрядні умови зі сполучником *якщо*.

1. Без хмари дощ не приходить (Народні прислів'я, приказки).
2. ...і надію цю він хоронив, як запасну частину на випадок різних невдач, як рятівничий пояс... (В. Підмогильний).
3. Весело проходить свято при щасті, при достатках, а коли горе на душу налягло, коли туга за серце кусає – тоді свято не в свято (Панас Мирний).
4. Без вітру не родить жито (Народна творчість).

5. Сам генерал Макар Нечипорук... кинув на виручку Кравчині весь полк, пообіцявши, в разі невдачі, здерти з нього шкіру (О. Довженко).
6. З холоду і холоду і півень не співає (Народна творчість).
7. Отак жив Чіпка, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах (Панас Мирний).
8. Що то за життя нудне, без сім'ї, без дружини (Марко Вовчок).
9. При добрій годині всі друзі й побратими (Народна творчість).
10. При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий риск не страшний! (Леся Українка).
11. Отак жив Чіпка, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах (Панас Мирний).
12. При вологій весні озимина буде доброю (Народна творчість).

Вправа 11. Вкажіть морфологічні варіанти детермінантів причини у наведених реченнях. Перетворіть їх на синонімічні складнопідрядні. Які сполучники стають еквівалентами прийменників, а які словоформи – еквівалентами абстрактних іменників за відповідних трансформацій?

1. Маковейчик мало не крикнув з несподіванки (О. Гончар).
2. З радощів він мало незбожеволів (М. Коцюбинський).
3. Вицвіли в матері очі від чекання (О. Довженко).
4. Ревнув з лютості і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди (І. Франко).
5. Дерев... всі хочуть од страху до землі прилипнути (В. Винниченко).
6. Листя з суму жовтіє, а деяке з туги кривиться (О. Вишня).
7. Як же ти глянеш в очі батькові старому, що згинув від одчаю через тебе? (Леся Українка).

Вправа 12. Схарактеризуйте морфемну будову і словотвірну похідність прислівників та дієприслівників як морфологічних варіантів детермінантів причини. Трансформуйте їх у відповідні підрядні частини складних речень.

1. Гнат зрадив, побачивши Настю та сина (М. Коцюбинський).
2. Спихвату ляпнувши про дівчину, він одразу ж завагався був... (А. Головка).
3. Пилинко боявся, щоб спросоння не наткнутися на що-небудь у хаті і не розбудити матір (П. Мирний).

4. Прости мене, я згарячу забувся (Т. Шевченко).
5. Віста з Малушею, натовившись, загорнулись у шкури й лягли спати (С. Скляренко).
6. Аж скипів Бертольд, почувши гордовиту відмову, до поета посилає посланців тих самих знову (Леся Українка).

Вправа 13. Знайдіть у поданих реченнях детермінанти мети, визначте їхні морфологічні засоби вираження. З'ясуйте дериваційні зв'язки простих семантично ускладнених речень з базовими складнопідрядними мети.

1. Не все нам бігати по горішки, жартуючи, у тихий гай (О. Вишня).
2. Бурлаки завернули на яр на відпочинок (І. Нечуй-Левицький)
3. Заради світлого майбутнього давайте об'єднаємо зусилля (Н. Шумада).
4. Уже два тижні Аліна ходить на етюди в парк (Дара Корній).
5. Погонич зумисне гнав коні з усієї сили (І. Нечуй-Левицький).
6. З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі (П. Мирний).
7. Раз жаба вилізла на берег подивитись та й трошечки на сонечку погрітись (О. Вишня).
8. Курей тим часом із десятків прийшло напитись води (О. Вишня).
9. Йому здавалось, що все це робиться зумисне, йому на зло (П. Мирний).
10. Заради досягнення мети вони готові на все (Л. Костенко).
11. Бійці стомились, присіли відпочити (П. Тимочко).
12. Гриць наготувався стрибнути на допомогу (Л. Костенко).

Вправа 14. Якою формою підрядного зв'язку поєднані з опорними компонентами прислівники способу дії у наведених реченнях? З'ясуйте морфемну структуру і словотвірну похідність прислівників.

1. Я залюбки небо віддалив би від дорослих (Остап Дроздов).
2. Навіть жайворонок співає зовсім по-нашому, по-донбасівському, так солодко завмирає серце (Ю. Яновський).
3. Карпо все стояв та скося поглядав на Мотрю... (І. Нечуй-Левицький).
4. Ми, як ті сліпі оводи, живемо навпомацки (М. Кропивницький).
5. Христина прожогом вибігає надвір, а Левко поволеньки виходить за нею (М. Стельмах).

6. Спросоння він голосно закричав... (І. Нечуй-Левицький).
7. Жандарми сіли по обидва боки вагона навпочіпки і мовчазно дивились на підлогу (Олесь Досвітній).
8. Онися... встала, навпомацки дійшла до скрині, полапки вийняла зі скрині стару сорочку й подала Мельхиседекові (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 15. Виділіть у поданих конструкціях прилеглі другорядні члени, вкажіть їхні морфологічні варіанти. Чому такі прості речення сучасні граматики вважають семантично ускладненими?

1. Віктор Хобровський весело підіймався по камінних східцях на другий поверх будинку, де жила його наречена (В. Підмогильний).
2. Веселе полум'я жваво стрибало по соломі (М. Коцюбинський).
3. Прожогом летить з гори, підстрибуючи і підковзуючись (С. Васильченко).
4. Тихо пливе блакитними річками льон (М. Коцюбинський).
5. Декотрі свині кидаються прожогом в ворота, інші збиваються купами по кутках (Леся Українка).
6. З відчаю ведмідь кидається напролом уперед, бо назад нема вороття (В. Гжицький).
7. Вона одна-однісінька йшла густим лісом, ішла без стежки, навмання (Б. Грінченко).
8. Парубки бігцем, не задержуючися, побігли містом (І. Франко).
9. Важко дихаючи, працювали бійці... (О. Гончар).

Вправа 16. Якою формою синтаксичного зв'язку поєднані з опорними компонентами словоформи міри і ступеня – керування чи відмінкового прилягання? Аргументуйте свою відповідь з оперттям на синтаксичну традицію та сучасні синтаксичні теорії.

1. Коли Дарусю болить голова, вона мусить іти до ріки і лізти до пояса у воду (М. Матіос).
2. Сотні, а може, й тисячі разів потому задавав собі Яків те прокляте питання... (В. Лис).
3. Закопали по саму шию, і земля витягала смерть із нього (М. Матіос).
4. Ганнуся до болю в очах вглядалася в темряву, вслухалася в ніч, поки зрозуміла, що його не буде (В. Шкляр).

5. Вони так і стояли – обоє по груди у воді, навпроти одне одного, з витягнутими вперед руками, ніби мали намір кинутися одне одному в обійми (М. Матіос).
6. Ну ти даєш, – захекано пробурмотів він. – Так можна до смерті налякати (Ю. Іздрик).
7. Знайшли вдову через день, обгризену до кісток вовками, та ніхто за те не поніс кари (М. Матіос).

Вправа 17. Визначте у поданих конструкціях прилеглі другорядні члени міри і ступеня, вкажіть їхні морфологічні варіанти. Чи доцільно, на Вашу думку, кваліфікувати такі прості речення як семантично ускладнені?

1. Ні, ми занадто убогі й малі, Щоб кобзаря зрозуміти... (О. Олесь).
2. Вони були достатньо заінтриговані (Ірен Роздобудько).
3. Все більш і більш зникає рідний берег, І пам'ять губить образи, як квітка Пелюстки (О. Олесь).
4. Надто вже цінували тутешні племена людське життя, особливо дитяче (Н. Гуменюк).
5. Її зеленкуваті очі були не тільки заплаканими, але й страшенно стомленими (В. Лис).
6. Ніяк я барвами досхочу Своїх очей не напою (О. Олесь).
7. Страшенно чистоту любила, не могла терпіти бруду, а долівку щодень мила — все їй здавалося, що кров там (В. Лис).
8. Захарко з Ладимом двічі обігнули хутір Буду й таки побували біля дуба Залізняка (В. Шкляр).
9. Купуєм втридорога манну і платим дурням за поради... (В. Слапчук).
10. Я завжди вважала Вас надзвичайно розумною людиною (Ю. Іздрик).

Вправа 18. Чому просторові поширювачі у наведених реченнях варто кваліфікувати як детермінанти, а не керовані другорядні члени? Доведіть за допомогою трансформацій розчленування, що вони конденсовано відображають окрему позамовну ситуацію.

1. У неділю на вигоні дівчата гуляли, жартували з парубками, деякі співали (Т. Шевченко).
2. Горіли солом'яні стріхи над Ворсклою (Л. Костенко).
3. Під мостом бився об палі вихор, згортав до купки сухий очеретяний лист і гнав його в берег (Григір Тютюнник).

4. Як вона любила робити і в городі, і в полі, і в лузі, і в лісі і тихо втішатися зробленим! (М. Стельмах).
5. Біля куреня сушився сак, він пахнув зіллям і рибою, а в курені хтось підворушував шматочки сонця (М. Стельмах).
6. Поруч скреготали двері, товстуха в пуховій куртці просила показати їй гаманця, за спиною дві росіянки голосно перебирали розвішані шалики (О. Забужко).
7. Лише в одній із бухт його притулився понад самим берегом невеликий рибальський хутірець з приймальним пунктом та радіостанцією рибзаводу (О. Гончар).
8. Поміж небом і землею блукають тисячі й тисячі тіней (О. Турянський).
9. Він не ловив лінів у озерах ні волоком, ні топчійкою, а якимсь неначе брав їх з води прямо руками, як китайський фокусник (О. Довженко).

Вправа 19. Виділіть у поданих конструкціях узгоджені другорядні члени. З якими синтаксемами вони корелюють і якими частинами мови виражені?

1. Нам жорна ті із кам'яного віку на танках варвари з Європи привезли (В. Симоненко).
2. Вже третій день тривали лови (І. Франко).
3. Біліють смолоскипи грайливо пофарбованих ялин (В. Симоненко).
4. В гречках некошених стоїть барвистий мед, натруджено-густий, немов земля пахуча (А. Малишко).
5. Теплий краплистий дощ застав птахів і людей серед поля (В. Земляк).
6. Або буде наше весілля, або його зусім не буде (Г. Косинка).
7. Так, пане капітан, ви не помилилися: мій батько саме Броніслав М'ялковський, соратник нашого вождя Юзефа Пілсудського... (В. Лис).
8. Микита відсунув срібні сережки із синіми камінцями і взяв золоту обручку (С. Талан).
9. Стара господиня, спостерігаючи в її розмові якусь непевну ноту, турботно поглянула на бесідницю (Олена Пчілка).

Вправа 20. Знайдіть прилеглі другорядні члени, виражені інфінітивами, прислівниками та займенниками. У які семантико-синтаксичні відношення вони вступають з опорним іменниковим

компонентом (власне-атрибутивні, атрибутивно-посесивні, атрибутивно-просторові)?

1. Одні тільки бажання творити добрі діла й zostались при мені на все життя (О. Довженко).
2. Це була свобода зірватися з катушок чи з ланцюга (І. Роздобудько).
3. У мене ніколи не було жодних політичних переконань, зате було бажання жити (Ю. Винничук).
4. Дорога ліворуч була наглухо закрита дубовими завалами (О. Гончар).
5. В Оксани виникло бажання зірвати боровика (Й. Струцюк).
6. Спочатку у мене була думка відмовитись (В. Гей).
7. Предки її живуть теж в Америці, але в Північній (Й. Струцюк).
8. А в Чіпчинім серці вже ворушилося бажання верховодити (О. Вишня).
9. Мотоцикл його промчав на повній швидкості, а під гору загальмував (Й. Струцюк).
10. Калюжа зліва була дуже глибока, тому Ява не наважувався стрибати (В. Нестайко).
11. Знав звичку гладити бороду (О. Вишня).
12. Мистецтво співати отримав я від батька (В. Нестайко).
13. Ми мали величезне бажання відмовитись від пропозиції Марійки (О. Вишня).

Вправа 21. Виділіть прилеглі другорядні члени, які корелюють з атрибутивними синтаксемами. Визначте у них додаткові значення місця, часу, віку, мети, призначення, кількісної ознаки, засобу, матеріалу й речовини. Вкажіть їхні морфологічні варіанти та синтаксичну похідність.

1. Парубок літ двадцяти бігав за ним і робив, що він йому наказував. (П. Мирний).
2. Будинок на два поверхи був коло самісінького озера (В. Гей).
3. Вже міст через Донець давно прогуркотів... (В. Сосюра).
4. Подвір'я край вигону, де височіли сторожею дві безгільні сосниці, давно вабило мене (В. Гей).
5. Завжди терновий вінець буде кращий, ніж царська корона. Завжди величніша путь на Голгофу, ніж хід тріумфальний (Леся Українка).
6. Зберігалось в банці різне причандалля для шиття – нитки, голки, наперстки, гудзики (В. Гей).

7. Палатка з півсотнею малих дірок вже давно-давно помокла (В. Нестайко).
8. Сіяла мати на ній і жито, і коноплі, і ріпак на олію – всього по латці (В. Гей).
9. До мене підходить людина середнього віку (О. Довженко).
10. Замість саморобної сукні, з нашитими блискітками, бачила себе в колі тьмяного світла, в костюмі з добротної тонкої вовни, в туфлях на високих підборах, у горжетці з блакитної норки... (І. Роздобудько).
11. І першим узяв кілка з осини, немов рушницю, підкинув його правою рукою, і піймав лівою (В. Гей).
12. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла (І. Нечуй-Левицький).
13. Якось пополудні, коли після ріденької гарбузячої каші з молоком на якусь часину здрімнулося більш-менш спокійно, без Кірових колючих доторків, мене вирвав зі сну захриплий голос Федоськи (В. Гей).
14. Чутка про маєток у тридцять тисяч не давала нікому покою (П. Мирний).
15. Тримай язик за зубами – будеш їсти борщ з грибами (В. Гей).

Вправа 22. Виділіть прилеглі другорядні члени, які, корелюючи з атрибутивними синтаксемами, дають зовнішню характеристику особам, предметам, явищам, їхніх посесивних ознак. Вкажіть морфологічні варіанти та синтаксичну похідність таких компонентів і доведіть семантичне ускладнення наведених простих речень.

1. Хата наша, батьківська й дідівська, старовинна, з плетеним бовдуром і без віконниць, стояла над шляхом, що веде з Полтави до Гадяча (Г. Тютюнник).
2. – А ти, дівчино, що несеш? – спитав він у другої, ще кращої дівчини з довгою косою (І. Нечуй-Левицький).
3. Чимчикує жартун Антоша з червоними від кавунів щоками (В. Нестайко).
4. І довгі коси в реп'яхах о поли бились в ковтунах (О. Вишня).
5. Вожатий з веслами виглядав смішно (В. Нестайко).
6. Чимчикує жартун Хома Хаєцький з пишними лукавими вусами (О. Вишня).

7. Маленькі вікна, завжди без шибок, були над самою землею (П. Панч).
8. Настала осінь з вітрами холодними, з дощами дрібними (Леся Українка).
9. Моя Батьківщина – це поле без меж (М. Рильський).
10. Затоку обступили вогники кораблів (С. Скляренко).
11. Крізь листя дерев і контури хат виднілися далекі обриси поля. Зеленого, соковитого (Ю. Смолич).
12. Поволеньки голос оповідача тихішає (Й. Струцюк).
13. Рука Семена опустилась на плече (В. Нестайко).

Вправа 23. Доведіть за допомогою трансформацій, що у виділених словосполученнях залежний родовий відмінок є керованим другорядним членом, який семантично ускладнює структуру простого речення. З'ясуйте, у яких семантико-синтаксичних відношеннях з опорним абстрактним іменником він перебуває і з якою складною синтаксевою корелює?

1. **Смерть Марата** виявилася подібною до його життя – нелогічною й сповненою таємниць (С.Жадан).
2. Вона зупинилася на розі, подивилася на швидкий **плин трамваїв, автомашин** (М. Чабанівський).
3. Білий холод весни, сивий дим тишини Вже пливуть у ясне **воскресіння весни** (В. Гей).
4. Ганька так нікому й не сказала про дивний **заповіт батька** – ні сестрі, ні братові, ні їхнім дітям (В. Лис).
5. У цих садах, в **сонатах солов'їв**, він чує тихі **кроки бракон'єра**. (Л. Костенко).
6. З вікон чулося грайливе **цвірінькання горобців**, пронизливі **посвисти ластівок**, раз по раз долітав голосний півнячий спів (Ю. Збанацький).
7. Одного разу Ява запропонував провести **бій биків** (В. Нестайко).
8. **Життя рибалки** – не легке, скільки всього можна було б занотувати (В. Нестайко).
9. Коли ж трактори наближалися – **щebet жайворонка** танув (Ю. Яновський).
10. І як виконати **побажання** чи **заповіт класика**, котрий повчав, що в людині повинно бути все прекрасним – і тіло, і те, що в помислах... (В. Лис).

11. **Жах привселюдності**, поет не може бути привселюдним (Л. Костенко).
12. Згрібають діти каштановий лист І пісеньки наспівують своєї, **Синиці** передражнюючи **свист** (М. Рильський).
13. Мені цікаво знати, що відповіла старшина і військо, а не безглузді **пашекування пана** (З. Тулуб).
14. Багато хто з повстанців добре уже знав цей махновський спосіб **руйнування залізниць** (О. Гончар).
15. Його проект **знищення Врангеля** мало не закінчився трагічно для нього самого (Ю. Яновський).
16. До **міркувань командира** прислухалися (Ю. Смолич).

Вправа 24. Доведіть, трансформуючи наведені конструкції у синонімічні складнопідрядні означальні, що невідокремлені прикладки (або апозитивеми) семантично ускладнюють структуру простого речення. Схарактеризуйте прикладки за семантикою і морфологічним вираженням. Повна чи неповна кореляція з опорним (пояснюваним) іменником їм властива?

1. Німецький офіцер-інвалід скаржить на відсутність пошани до нього з боку німецької молоді (О. Довженко).
2. У Вашингтоні продовжує стріляти снайпер-невидимка (Л. Костенко).
3. Льотчик-полковник попросив у штабі показати йому того великого героя, що збив його (О. Довженко).
4. Рослина подорожник помагає при гнійних ранах, розсмоктує воду з ніг і рук (В. Лис).
5. Мені розповів про це парубок-інвалід, у якого в будці я пив газовану воду з кизилівим сиропом (Ю. Яновський).
6. Почервоніли яблука-циганки, високе небо проворонив дах (Л. Костенко).
7. А внизу біля воріт перемовлялися вартові-греки (Р. Самбук).
8. Двоє підлітків-гуннів з цікавістю розглядали незнайомця, котрий був їхнім ровесником і, насупившись, з-під рудуватих брів зиркав на них. (В. Малик).
9. Так і зветься сорт: груша-безнасіниця (О. Гончар).
10. Йдуть монахи бородаті у фелонах-багрянцях, знов монахи бородаті босі, в простих сіряках (І. Франко).
11. – З ляхами-панами ми билися, рубалися, вставали, як один чоловік... (Панас Мирний).

12. А сучасну людину спитай, навіть якого-небудь жителя джунглів, і той скаже, що йому такого куцою щастя мало, поважно розмірковував цей скарбнянський мудрець-відставник (О. Гончар).
13. Сплили перед нею давні лихі роки; пригадала вона свою криваву працю; перескочила її гадка на свого чоловіка-москаля...(Панас Мирний).

Вправа 25. Загальними чи власними назвами є апозитивні синтаксеми (прикладки) у наведених реченнях? Проаналізуйте специфіку корелятивного зв'язку їх з опорними іменниками.

1. Аеропорт Бориспіль вітає мільйонного пасажира (Л. Костенко).
2. Недаремно такий підзаголовок має новела «Полігон»... (О. Гончар).
3. Через наше село Згорани протікає річка Нережа (В. Лис).
4. Капітан Дорошенко замислюється над причиною переродження відставного майора...(О. Гончар).
5. Річка Оскіл – чудесна річка, з прозорою, лагідною водою, з очеретами та пахучою осокою по берегах (Остап Вишня).
6. Я хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів (Л. Костенко).
7. Князь Добромир замовк і в знеможі заплющив очі (В. Малик).
8. Султан Сулейман вертає на Солунь з отроками й почотом до своєї столиці (О. Назарук).
9. Нещодавно возила вихованців своїх пароплавом по Дніпру на екскурсію до Канева, відвідали шевченківські місця, село Кобзареве, де з нагоди ювілею поета все було причепурено (О. Гончар).
10. В сусідньому селі Байраках Мотря хліб заробляла (П. Мирний).

Вправа 26. Виділіть підмети-дуплексиви і подвійні (складні) присудки, вкажіть їхнє морфологічне вираження і семантику. Проаналізуйте подвійні синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення у поданих ускладнених простих реченнях, здійснивши трансформацію розчленування їх на семантично елементарні прості речення.

1. Увечері повернулася Маланка додому весела, сливе щаслива (М. Коцюбинський).
2. Він повернувся того вечора з роботи невеселий (Г. Тютюнник).
3. Вони вертались додому не такі вже парадні (М. Коцюбинський).

4. Смішними виходять хлопці з-під машинки, голови стають бугруваті... (О. Гончар).
5. Яюсь надвечір прийшли вони до куреня обмундировані, вимиті, пострижені (Г. Тютюнник).
6. Прибігла сюди Катерина заплакана... (І. Вільде).
7. Боса йде на вогонь кривомудрий... (І. Драч).
8. Повернувся батько задоволений (І. Багряний).
9. А вона мені з Києва Третій раз уже боса втекла (І. Драч).
10. То кував зозулею, та так, що старий Сірко вийшов здивований з хати (І. Багряний).
11. Ти йшла безвладна, як сліпа, Єдиним сном, єдиним болем (Є. Маланюк).
12. Влітку він ходив завжди простоволосий, у розхристаній на грудях брудній сорочці, і сиве кучеряве волосся покривало всі його груди (А. Дімаров).
13. Ішла розхристана й страшна, Всміхалась божевільно-хитро... (Є. Маланюк).

Вправа 27. Розмежуйте речення з дуплексивами-підметами, які перебувають у подвійному синтаксичному зв'язку з подвійними присудками, та підмети, які поєднуються зі складеними іменними (прикметниковими) присудками. Які критерії лягли в основу такого розрізнення? Порівняйте семантичну структуру цих конструкцій. Які з них є семантично ускладненими?

1. Плавці лежать важкі і нерухомі (Л. Костенко).
2. Зоня сидить за столом випрямлена, зовні спокійна (І. Вільде).
3. Тепер пляшка так і стоїть незаймана (І. Багряний).
4. Гайсин ще довго сидів ошелешений (П. Панч).
5. Сади стоять, примерлі од пожежі (Л. Костенко).
6. Ніхто, крім неї, не знав і про те, що Святополк народився семимісячним (І. Білик).
7. Сава Андрійович стоїть засмучений (О. Довженко).
8. А листоноша сидів байдужий і, напруживши волю, забував потроху ті відомості, яких хотів від нього капітан (Ю. Яновський).
9. То вже стоїть людина нежива (Л. Костенко).
10. Данилко сидів затятий і клятий після битви за честь роду (Ю. Яновський).
11. Стояли люди злякані, притихлі (Л. Костенко).
12. Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав (Ю. Яновський).

13. Суддя стояв ні в сих ні в тих (Л. Костенко).
14. Озеро стоїть повне, в зелених берегах, як у рутвянім вінку (Леся Українка).

Вправа 28. Покажіть, застосовуючи трансформаційну методичку, що дуплексив-другорядний член у знахідному відмінку є наслідком згортання семантично елементарних речень в одне просте ускладнене. З якою складною синтаксевою він корелює?

1. Я не бачив його молодим (Г. Косинка).
2. Султан полюбив її таку – уярмлену, понижену, пригнічену (П. Загребельний).
3. Дивлячись на зношене тіло старече, важко Єльці навіть уявити його молодим (О. Гончар).
4. Марія знайшла свого Смерда смертельно п'яного біля Гадючника (В. Шевчук).
5. Сусіди знайшли її вранці непритомну... (Р. Федорів).
6. Таким рішучим Добрович бачив Володимира вдруге в житті (І. Білик).
7. Таким лютим я його ще не бачив (Н. Пагутяк).
8. Султан волів бачити її [Хуррем] розвеселеною, розсміяною, безтурботною, безжурною (П. Загребельний).
9. Ніхто ще не бачив гетьмана таким схвильованим і гнівним (Вол. Малик).
10. Я завжди знав Ольгу скромною і мовчазною (І. Вільде).
11. Задуманого застала його Наталя і з другою стравою (П. Мирний).
12. Маму застав [Бронко] зігнуто над столом при вікні (І. Вільде).
13. Я ніколи не бачив його таким серйозним і тихомрійним... (В. Нестайко).
14. Я привіз тебе в царство своє не чужою (М. Вінграновський).
15. Я пам'ятаю батька не старим (Л. Костенко).

Вправа 29. Простежте, з якими дієслівними формами і якої семантики всупають у подвійний синтаксичний зв'язок дуплексиви у знахідному і давальному відмінках. Вкажіть їхні семантико-синтаксичні функції. Чому наведені прості речення є семантично ускладненими?

1. Сирота вблагав мене піти до Черкеса разом (П. Загребельний).
2. Командир звелів Гарикові повернути важіль (М. Трублаїні).

3. ...воєвода наказав челяді дістати з погребів ситу та сирівець (Вол. Малик).
4. Шкіпер доручив нам доставити... мішок (М. Трублаїні).
5. ...Звелів покинути нам Трою... (І. Котляревський).
6. Стах наказав йому [Левкові] підтримувати вогонь (М. Трублаїні).
7. Я принесу вам прочитати «Кобзаря» (О. Іваненко).
8. Трофімов наказав водолазам... обшукати квадрати [бухти]... (М. Трублаїні).
9. Так я заборонив собі дивитися на речі по-іншому (Любко Дереш).
10. Очерет наказав команді включити мотор (М. Трублаїні).
11. Ви краще попросіть Марію Олександрівну поспівати українські пісні (О. Іваненко).

Вправа 30. У чому полягає специфіка прихованого ускладнення? З якими складними синтаксемами корелюють підмети у поданих структурах? Доведіть, що такі конструкції є синтаксичними дериватами семантично неелементарних простих речень з обставинними синтаксемами, які є результатом конденсації відповідних обставинних частин складнопідрядних речень. Наведіть ще аналогічні приклади речень із допустовими, часовими, умовними, цільовими, причиновими відношеннями.

1. Моя **несподівана** поява ошелешила його вкрай (А. Дімаров).
2. **Удар** приголомшив Горпину (З. Тулуб).
3. Вартових тривожила його **безоглядність** (О. Гончар).
4. **Вибухи** налякали рівнян (З газети).
5. Його розбудив **галас** у вагоні (М. Трублаїні).
6. Особливо гнітили його сірі **будні** (Ю. Андрухович).

Рекомендована література: 2, 9, 13, 21–29, 32–33, 36–37, 39, 52, 60, 70–76, 78 – 85, 87, 94–104, 113, 117–119.

ПОСЛІДОВНІСТЬ ПОВНОГО СИНТАКСИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначити граматичну основу речення і довести, що воно просте.
2. Установити вид речення за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне.
3. Схарактеризувати тип речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. Вказати на особливості будови простого речення:
 - а) за характером граматичної основи: двоскладне, односкладне (означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, інфінітивне, номінативне та ін.) чи нечленоване (визначити різновид);
 - б) за наявністю чи відсутністю другорядних членів речення: поширене, непоширене;
 - в) за наявністю необхідних для розуміння змісту членів речення: повне, неповне (контекстуальне, ситуативне, еліптичне, приєднувальне);
 - г) за наявністю чи відсутністю ускладнювальних засобів: неускладнене, ускладнене (однорідними членами; звертаннями; вставними або вставленими словами, словосполученнями, реченнями; відокремленими компонентами; детермінантними та прислівними членами речення, дуплексивами та ін.); провести детальний аналіз ускладнювальних компонентів (послідовність розборів подано вище);
 - г) за характером предикативних відношень (стверджувальне, заперечне).
5. Розібрати речення за його членами, вказати їх морфологічне вираження:
 - а) схарактеризувати граматичну основу:
 - форма підмета (проста чи складена);
 - тип присудка (простий дієслівний, складений дієслівний, складений іменний, подвійний);
 - тип головного члена односкладного речення (якщо речення односкладне);
 - б) визначити другорядні члени речення (спочатку групу підмета, потім групу присудка):
 - означення (неузгоджене, узгоджене, прикладка);
 - додаток (прямий, непрямий);

—обставина (місця, часу, причини, умови, мети та ін.).

6. Окреслити семантико-синтаксичну структуру речення (предикат, суб'єкт, об'єкт та ін.).

7. Схарактеризувати комунікативну будову речення (тему, рему).

8. Пояснити розділові знаки.

Зразок повного синтаксичного розбору простого речення

Речення *Осінній день бухикав хрипко, укрившись хутром листяним* (П.Воронько) просте (граматична основа – *день бухикав*); за метою висловлювання – розповідне; за емоційним забарвленням – неокличне; за характером граматичної основи – двоскладне; за наявністю чи відсутністю другорядних членів речення – поширене; за наявністю необхідних для розуміння змісту членів речення – повне; за наявністю чи відсутністю ускладнюючих засобів – ускладнене відокремленою поширеною обставиною, що виконує напівпредикативну функцію в реченні, виражається дієприслівниковим зворотом, перебуває у постпозиції стосовно опорного слова – присудка, за таких умов відокремлюється завжди; за характером предикативних відношень – стверджувальне. Підмет *день* – простий, виражений іменником у називному відмінку однини; присудок *бухикав* – простий дієслівний, виражений дієсловом минулого часу, дійсного способу; група підмета – узгоджене означення *осінній*, виражене прикметником у називному відмінку однини; група присудка – обставина способу дії *хрипко*, виражена прислівником, та відокремлена обставина *укрившись хутром листяним*, виражена дієприслівником із залежними від нього словами. Семантико-синтаксична структура речення: *бухикав* – предикатна синтаксема, *день* – суб'єктна синтаксема, *осінній* – атрибутивна синтаксема, *хрипко* та *укрившись хутром листяним* – адвербіальні синтаксеми. Комунікативна будова речення: *осінній день* – тема, *бухикав хрипко, укрившись хутром листяним* – рема). Обставина, виражена дієприслівниковим зворотом, завжди відокремлюється комами.

Розділ 3. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ Й ТЕКСТ

§11. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про складносурядне речення, його основні ознаки.
2. Розвиток граматичного вчення про складносурядне речення.
3. Засоби вираження синтаксичних зв'язків і змістових відношень між частинами складносурядного речення.
4. Семантико-синтаксичні відношення між частинами складносурядного речення.
5. Структурно-семантичні типи складносурядних речень.
5. Складносурядні речення відкритої та закритої структур.

Ключові поняття: складне речення, поліпредикативність, сурядний зв'язок, складносурядне речення, єднальні, зіставно-протиставні, градаційні, розділові відношення, закрита й відкрита структура, вільне і фіксоване розташування частин, сполучники сурядності, семантичні та асемантичні сполучники.

Студент повинен знати: основні формальні, семантичні та комунікативні ознаки складносурядного речення, принципи класифікації складносурядних речень, їхні особливості в граматичному оформленні, в семантиці, у функціонально-стилістичному застосуванні.

Студент повинен уміти: вирізняти складносурядні речення, сполучники сурядності; визначати їхні семантичні типи, засоби зв'язку предикативних частин; розрізняти складносурядні речення закритої і відкритої структур, з вільним і фіксованим розташуванням предикативних частин; правильно вживати у різних стилях мовлення.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 33

Засоби зв'язку предикативних частин складносурядного речення
<i>сполучники сурядності та інтонація</i>
<i>порядок розташування предикативних частин</i>
<i>співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків</i>
<i>лексичні засоби (повторення слова, синонімія, заміна іменників займенниками тощо)</i>

Таблиця 34

Різновиди сполучників і семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складносурядних речень		
<i>єднально-</i>	<i>одночасність</i>	<i>Пливе над світом осінь, як медуза, і мокре листя падає</i>

перелічувальні <i>і, та (і), ні...ні</i>	<i>дії, станів</i>	<i>на брук (Л.Костенко). Ні струна не дзвенить, ні пісні не звучать... (Ю.Федькович).</i>
	<i>послідовність дії, станів</i>	<i>Аж рипнули двері, і в хату увійшов середнього зросту чоловік (Т.Осьмачка).</i>
	<i>причиново-наслідкові відношення</i>	<i>Вітер потроху тихшав, і в повітрі світлішало (О.Слісаренко)</i>
	<i>умовно-наслідкові відношення</i>	<i>Замовкнуть красиві гармати, й розквітне Вітчизна в піснях (В.Сосюра).</i>
зіставно-протиставні <i>а, але, зате, проте, однак, та (у значенні але)</i>	<i>зіставні</i>	<i>Соловей витьохкував, а місяць плив великий, ясний, віщий (Ю.Мушкетик).</i>
	<i>протиставні</i>	<i>Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л.Костенко).</i>
розділові <i>або, чи, чи то, або...або, чи...чи, не то... не то, чи то... чи то, то...то</i>	<i>Або слави здобути, або живим не бути (Н.тв.)</i>	
градаційні <i>не тільки..., а й...; не лише..., але й</i>	<i>Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері, а й пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі (Г.Тютюнник).</i>	
приєднувальні <i>і (й, та), та й, ще й, та ще й, і також</i>	<i>У нас люди вміють зробити добре другій людині, та й служити двом зразу вміють (М.Магіос).</i>	

Таблиця 35

Складносурядні речення	
відкритої структури	закритої структури
єднально-перелічувальні з повторюваними сполучниками <i>і...і, ні...ні, ані...ані</i>	єднальні з одиничними сполучниками <i>і (й), та (у значенні і); приєднувальні зі сполучниками і (й, та), та й, ще й, та ще й, і також</i>
розділові з повторюваними сполучниками <i>або...або, чи...чи, не то... не то, чи то... чи то, то...то</i>	зіставно-протиставні зі сполучниками <i>а, але, зате, проте, однак, та (у значенні але); градаційні зі сполучниками <i>не тільки..., а й...; не лише..., але й</i></i>

Питання для самоперевірки

1. Як Ви розумієте поняття сурядності?
2. Чи завжди у складносурядному реченні предикативні частини є абсолютно незалежними, рівноправними?
3. Які сполучники вживаються у складносурядних реченнях відкритої структури?

4. Які змістові відношення виникають між предикативними частинами складносурядних речень закритої структури?
5. Схарактеризуйте засоби зв'язку предикативних частин у складносурядному реченні.
6. Розкрийте формальні, семантичні та комунікативні ознаки складносурядного речення.
7. Вкажіть принципи класифікації складносурядних речень.
8. Дайте повну характеристику семантичним типам складносурядних речень.
9. Розмежуйте складносурядні речення з вільним та фіксованим розташуванням предикативних частин.
10. Які розділові знаки вживаються в складносурядному реченні? Назвіть випадки постановки тире між предикативними частинами.

Вправи

Вправа 1. Знайдіть складносурядні речення і визначте, якими типами сполучників поєднуються між собою предикативні частини.

1. Час натягується, як тятива, але не в руках Купідона (Л. Костенко).
2. Я зміряю своє життя не днями, а працею вриваюсь в майбуття (Р. Третьяков).
3. Понад Дніпром гуде метро, і рибонці не спиться, і журиться старий Дніпро, і сон Дніпрові сниться (І. Малкович).
4. Не питай, чи то справді роса самоцвітна, всесвітня краса, чи то, може, те сонце здурило, в лелітки дощ холодний змінило, або може, то хитрий вітрець з марних крапель сплітає вінець, або, може, то винна смерека, що показав росу здалека... (Леся Українка).
5. Тепер ученим потрібно не лише розширювати видноколи загальнолюдського пізнання, а й важливо для них зробити наш у державу бодай трохи розумнішою й людянішою (М. Стріха).
6. Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чого було? (Т. Шевченко).
7. Ходять, здається, гори, як вали в морі, і тільки далекі непорушно голубіють на місці (М. Коцюбинський).

8. Космодроми цвітуть чебрецем і ромашкою, Отакою, як тисячі років назад, І плечисті сини в сорочках нарзпашку із двадцятого віку виходять на старт (Б. Олійник).
9. Не тільки для Степана ця новина була приголомшливою, але й для самої дівчини все було несподіваним (В. Підмогильний).
10. У школі мене називали башковитим, до того ж я багато читав – тато з малих літ заохочував мене до книжок (Н. Гуменюк).

Вправа 2. Визначте семантичні типи сурядних сполучників. Які семантико-синтаксичні відношення вони виражають і які одиниці поєднують?

1. Чи їх спершу роздирають сумніви, чи розриває злість, чи зводять із розуму ревності, безсилля, розпач, агресія? (М. Матіос).
2. Нове століття вже на видноколі, і час новітню створює красу (Л. Костенко).
3. Лаврін обняв її тонкий стан, і вона схилила йому на плече голову, завітчану маком, настурціями та м'ятою (І. Нечуй-Левицький).
4. Людина розмовляє рідною мовою, а на неї озираються (Л. Костенко).
5. Я нічим йому не допоміг, зате він допоміг мені (Галина Пагутяк).
6. Київ прекрасний, а краса нікому не дає визволення. (П. Загребельний).
7. Була уже осінь за людським денночисленням, але ще літо літувало (В. Дрозд).
8. Але люди не розуміють цього, і тому вони приймають сірих янголів за диваків, за блаженних, проганяють їх від себе, насміхаються над ними, навіть переслідують їх (Н. Гуменюк).
9. Його вразила не стільки неприємна зустріч, скільки образила болісна реакція батька (М. Дяченко).
10. Карпо зовсім не слухав не тільки її, але й навіть батька не слухав, а покірним він не був навіть малим хлопцем (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 3. Схарактеризуйте засоби зв'язку предикативних частин у складносурядних реченнях?

1. Сонце, немов утомившись, стало сідати, і з поля повіяло свіжим повітрям (В. Винниченко).
2. Місцеві люди чули про Слугу з Добромиля, проте ніхто не знає його в обличчя (Г. Пагутяк).
3. У Європі з їхньою освітою та такою шкідливою роботою вже б давно заробили не лише на однокімнатну хрущовку, а й на власний будиночок, та ще й мали б змогу нормально відпочити (С. Талан).
4. Любистком, зеленим ячменем рядки перев'ю найщиріші – і щастя загляне до мене, і стане у серці світліше (С. Будний).
5. На хвилину раптом стихли голоси, а також спинилися тіні (Л. Бережна).
6. На обличчях написана хронічна втома, роздратування, часом пересмикнутий нервами інтелект, або й нічого не написано (Л. Костенко).
7. Хліб і сіль для друга й брата, а для ката – грім (В. Коломієць).
8. Війна вмивається людськими слізьми, живиться тисячами загиблих людей, запиває їх людською кров'ю, йде по кістках, руйнує не лише міста та села, але й душі (С.Талан).
9. Чи не здригається в тебе серце на цю красу, чи, почувши спів соловейковий, не стаєш ти душею тонший? (В. Шевчук).
10. Бо не тільки хлопці, не тільки Закриниччя склало йому високу ціну за цей шлюб із Наталкою, але й сам собі склав Червоношапка не меншу (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 4. Знайдіть складносурядні речення з повторюваними та одиничними сполучниками. Як вони впливають на закритість/відкритість структури?

1. Заснули доли, і полонина в тиші спить (О. Олесь).
2. Буйних ще можна вилікувати, а тихопомішані – то вже навік (Л. Костенко).
3. І віє з лугу смутком голубим, І лист упав, І це уже – навіки (М. Луків).
4. Або гори Карпати сповиті в синяві мряки, або неприглядні густі проліски синіють здалека, немов зачарований, замкнений у собі, окремий світ (М. Коцюбинський).
5. Вже й день скінчиться скоро, і супокій паде, і сон сховає змогу/ в колодязі грудей (В. Стус).
6. Уже пахло снігом, але ще не випав сніг (В. Дрозд).

7. Чи то галич налетіла чорна, чи то гору турки обступили? (Леся Українка).
8. Відтоді ніхто більше в камениці не страшив, а дротар на ті гроші зміг нарешті й своєю хатою розжитися, та ще й дітям його тих грошей вистачило (Ю. Винничук).
9. Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара, або пролітала пташина, або ширяв над річкою шуліка, зірким оком вишукуючи здобич (А. Шиян).
10. Любий командир , відзначений Ясногорською , не тільки не викликав у Маковея неприязні, а й навпаки, після свого успіху він ще більше виріс в очах телефоніста (О. Гончар).

Вправа 5. У яких конструкціях єднальний сполучник поєднує предикативні частини складносурядного речення? Вільний чи фіксований порядок розташування цих частин?

1. І короп золотий в глибинах чистих вод, і пари голубів, покірних Афродіті, і звір із темних нір, і соколи з висот, І молоді уста, жагою півзокриті, – Усе нагадує: і ранньої пори, І вдень, і ввечері богам несить дари (М. Рильський).
2. Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного... (Ю. Яновський).
3. Мотря сиділа коло вікна, червона, як жар, і плутала ниткою вздовж і поперек, і по комірі, й по пазусі (І. Нечуй-Левицький).
4. Сонячний день млосно дихав запашним теплом свіжої ріллі, і дзвінкоголосі жайворонки дружним хором славили весну (С. Добровольський).
5. Вічно там блукають хмари і пасуться по траві і за всім із гір високих стежать скелі-вартові (О. Олесь).
6. Грала промінням, ясним самоцвітом Порання роса, І усміхалась весняним привітом Натури краса (Леся Українка).
7. Тоді обрій цвів гарячими маками, і облітали пелюстки і обгортали мозок (М. Хвильовий).
8. Рясніє дощ і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття (М. Бажан).
9. Селяни знов заворушилися, зачувши різкий той крик, і ще більше зблідли (В. Винниченко).
10. Богдан сів у чорну лискучу машину, й назустріч їй у сплесках синього вітру попливло древнє місто (М. Стельмах).

11. Тут ні сонця, ані зірниць, ані берега сірих брил (Т. Коломієць).

Вправа 6. У яких конструкціях протиставний сполучник поєднує предикативні частини складносурядного речення? Вільний чи фіксований порядок розташування цих частин?

1. Ісус дав нам не спасіння, а милосердя у вигляді десяти заповідей (Г. Пагутяк).
2. Солдати спостерігали за боєм, затулившись долонями від сонця, однак воно світило так яскраво (Г. Тютюнник).
3. Дерева не розуміють траву, зате розуміють кущі (В. Шевчук).
4. Село занесене глибокими снігами, заметене вітрами, проте не в глушині жили люди (К. Гордієнко).
5. Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко).
6. Карпо був білявий, але волосся на його голові зверхечку було трохи рудувате (І. Нечуй-Левицький).
7. Малою стає планета, а людина велетнем стала (О. Гончар).
8. Вас урятував Бог від каліцтва, але не від жебрацтва (Р. Іваничук).
9. Мавра все ще добре нічого не розуміє, але слухає (О. Кобилянська).
10. Проводимо військові навчання, а влучаємо ракетою у власні Броварі (Л. Костенко).

Вправа 7. У яких конструкціях розділовий сполучник поєднує предикативні частини складносурядного речення? Вільний чи фіксований порядок розташування цих частин?

1. Чи йому пороблено що, чи хто урік? (М. Коцюбинський).
2. Чудно склалася моя доля! Чи воно без талану чоловік уродився, чи талану у бога не заробить (І. Карпенко-Карий).
3. То не Ліда, – сказала Олеся, – то бабуся (В. Лис).
4. Справи проти неї порушують перманентно, під кожні вибори, потім знов закривають і знову порушують, то чи не час би їх давно вже розглянути або остаточно закрити? (Л. Костенко).
5. Вдень найчастіше він нудивсь або ходив похмурий, сердитий вередував (М. Коцюбинський).
6. Чи видалося Бронкові, чи справді якось інакше подивилися на нього оті сіро-голубі очі (І. Вільде).

7. Україна або перебувала під протекторатом Росії, або входила до складу Російської імперії, або підлягала абсолютному розчиненню у штучно сформованих російських губерніях (Макс Кідрук).
8. Він увесь час був у дорозі – то переганяв нові машини, то мотався по навколишніх автобазах у пошуках різних деталей (С. Жадан).
9. Тут один шлях – або сюди, або туди (В. Шкляр).
10. Де лісом бігла і не могла сховатися від грози дивна чи божевільна жінка (В. Лис).
11. Ну хоч би якісь залишки лаку чи фарби, чи бодай оліфи! (М. Матіос).

Вправа 8. Спишіть складносурядні речення, схарактеризуйте їх структуру. Які семантико-синтаксичні відношення встановлюються між предикативними частинами цих речень? Виділіть асемантичні сполучники.

1. Слово полонило мене, і я став поборником, носієм, коли хочете – слугою (В. Сухомлинський).
2. Тим часом од'їхали люди далеко, і не стало чути їх розмови (П. Куліш)
3. А ти вийшла – і сталося чудо якесь... (О. Олесь).
4. Дзвонив за вікном льодяними крем'яками грудень, і голос Степана дзвенів, аж співав (Р. Лубківський).
5. Сюди подадуть дачний потяг на степові півстанки, і за кілька хвилин ми остаточно розпрощаємось із шумом міських вулиць. (М. Хвильовий).
6. Воля в нас міцніш од сталі-криці і коріння наше – тільки ж у землі (П. Тичина).
7. Затріщало, бризнуло росю гілля, і ним бійці почали маскувати машини (М. Стельмах).
8. Неначе сновида, Ярина сіла на сапи, торкнула віжками, і кінь з копита риссю та риссю пішов у завійницю (М. Стельмах).
9. Одколовсь берег під ним, і вже козак похиливсь назад (П. Куліш).
10. Дівчина голосно застогнала, і на її стогін тихеньким іржанням обізвався і зупинився кінь (М. Стельмах).
11. Раптом одчинились ворота, і в клуню вбігла перелякана дочка Купріяна Христя (О. Довженко).

12. Небо вже на сході сонця почервоніло, і шаблюки блищали здалеку (П. Куліш).

Вправа 9. Поясніть змістові відношення між частинами складносурядних речень зі сполучником *і* (єднальні, приєднувальні, часові, причиново-наслідкові, протиставні, зіставні) та сполучником *а* (зіставні, протиставні, невідповідності, приєднувальні).

1. Дальші розпитування були даремні, і так зрозуміло: перед нами діти війни, діти голоду, страху (М. Олійник).
2. Бився з ворогами у самому пеклі, і кулі минали його (І. Цюпа).
3. Потолочене жито, І шовкова трава, кров'ю, потом полита, при шляху – нежива (М. Сингаївський).
4. Епоха не прощає брехунам, І марновірам не прощає теж (П. Осадчук).
5. А написав би я рядки вогненні! А був я здатний на такі діла (Р. Третьяков).
6. Життя не має ціни, а воля дорожча за життя (Народна творчість).
7. А дим терпкий у полі, а в полі дим іржавий (М. Бажан).
8. А музика грає, а живий вінок в'ється і розсипає на підлогу барвисті пелюстки (І. Цюпа).
9. Почорнілі сніги зустрічатимуть знову весну, і вологі вітри обмиватимуть коси березам (Л. Первомайський).
10. Вже сонце зовсім зайшло, і надворі стало сутеніти (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 10. Поясніть змістові відношення між частинами складносурядних речень із протиставними сполучниками (зіставлення, протиставлення, невідповідність, приєднання), з'ясуйте, в яких випадках сполучник *а* синонімічний сполучникам *але, і*.

1. Душно в хаті, а сиділи, хоч простоволосі, та в кожухах, у юпках, тільки порозстібалися, а не скидали. 2. Сам секретар був, а голова виїхав десь на участок і повернеться, може, надвечір, а може, аж завтра. 3. Навіть безнадійно переконані в неустрашимості

Матюшиній, а й ті лише здвигували плечима. 4. Не злякались Матюхи, звичайно, але щодня ж вікна склити не будеш. 5. Голосила жінка, а старий Книш з ганку до народу промову виголошував. 6. І було сонце під обід уже, а народ не розходився. 7. Тут уже сновигали діти поза огорою, по подвір'ю, а якийсь навіть на тин і зліз і звідти пильно дивився у вікно в сільраду, час од часу ділячись з товаришами своїми спостереженнями. 8. Заглушені з сільради крики й стогони рвуться, та за шумом не чути на дворі. 9. В сільраду його й не вели, а Тягнирядно навіть і з коня не злазив (*Із творів А. Головка*).

Вправа 11. Проаналізуйте складносурядні речення з приєднувальними сполучниками. Які семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення вони виражають? Чи доцільно такі структури виокремлювати з-поміж єднальних?

1. Нік тямив у комп'ютерах та різних програмах, а ще займався ремонтом мобільників і планшетів (С. Талан).
2. Даремно плував і плував її сірий павук – вогонь на споді її серця не гас, та й доброї розмови сьогодні у них не виходило (В. Шевчук).
3. Від цих думок серце в нього бралось кригою, та й усі зорі в високому й байдужному небі не тільки позамерзали, але й розкришилися (В. Шевчук).
4. На дворі вже починало сутеніти, і до того ж бралось на дощ (Л. Бережна).
5. Щодо наших персонажів – селянина Яця і волинського шляхтича Северина, – то вони належали до людей поміркованих, і до того ж ніхто наразі не переслідував їх за православ'я (Г. Пагутяк).
6. Оті малюнки кийвські та львівські малярі лиш того тижня скінчили малювати, та ще й фарба добре не висохла (Л. Бережна).
7. Бита стежка тяглася вздовж скель і не було на ній каміння, та й урвище було значно далі (Ю. Винничук).
8. Горобці зірвалися при моєму наближенні з копиці сіна, та ще неподалік застрекотала сорока (Л. Бережна).
9. Колись отут були луки, а ще й буяли трави навкруги (Л. Бережна).

10. Лише зашерхоче десь суха зелена ящірка, пробігаючи в траві, бризнуть урізнобіч з-під ніг коники-ковалі, та ще жайворонки дзюркочуть у тиші... (О. Гончар).
11. Хай день цвіте над нами веселково, та ще й життя вирує молоде! (Л. Бережна).
12. Софійка була молода, жахливо молода, і до того ж вона видалась йому просто нестерпно чарівною (М. Каленик).

Вправа 12. Розмежуйте складносурядні речення та прості, ускладнені однорідними членами речення. Поясніть розділові знаки.

I. Перший посланець осені промчав по галицькій землі і золотими факелами позначив кордони володінь своєї господині. Горіли ті факели в лісах, гаях, садках, дедалі множачись, і від них спалахували цілі пожежі, охоплюючи золотим полум'ям все більші і більші листяні землі. За горами і морями ще тільки збиралися докупи хмари, щоб згасити осінню ватру. Над хутором Вишневим осінній легіт носив прощальні ноти журавлиних пісень, і сріблясте павутиння, плаваючи в бездонному океані, нагадувало шматки охололих сонячних променів (*М. Тарновський*).

II. Дні стояли ще по-літньому теплі, тільки сонячне проміння дедалі більше скидалося на бронзу, і по ночах жовкло на деревах листя. Тихий вітерець шелестів у верховіттях і скидав прижовкле листя з дуба. Дуби чергувалися з соснами, і у вузькі прогалини поміж ними лилося струменями сонце. Тут, нижче, росли молоді сосонки й дубняк, і деінде, на просторішому місці, виблискували білими стовбурами берези (*А. Мороз*).

Вправа 13. У яких реченнях градаційні сполучники поєднують предикативні частини складносурядного речення, а в яких однорідні члени простого речення. Чи доцільно такі структури зараховувати до протиставних?

1. Війна вмивається людськими слізьми, живиться тисячами загиблих людей, запиває їх людською кров'ю, йде по кістках, руйнує не лише міста та села, але й душі (С. Талан).
2. Цього разу ляк огорнув не тільки християнські, а й мусульманські держави (Р. Іваничук).

3. ...в неї голубе не тільки плаття, але й сама вона стала етерна і ясна (В. Шевчук).
4. Не тільки людське життя, а й життя кожної істоти має свій власний світанок (Г. Пагутяк).
5. Але любов у світі не тільки любов породжує, але й усі біди (В. Шевчук).
6. Залежність – це не тільки, коли ми залежимо від когось, а хтось від нас, а й те, що вириває нас із бездіяльності, сну, нашого горя (Г. Пагутяк).
7. Так нема і не видно не тільки гетьмана, а й нікого! (М. Вінграновський).
8. Незабаром Андрій був уже в змозі бачити не лише скульптуру, а й викладені дики каменем стіни капища... (П. Бондаренко).
9. Готліб не тільки зроду був мало спосібний до науки, але й початкове його домашнє виховання було таке погане... (І. Франко).
10. ...не тільки від людей лишаються мертві написи, а й цілі доби історії минають майже без сліду, покидаючи там і там невиразні здогади про колишню велич (В. Підмогильний).
11. Не тільки ти, Хомо, порозумнішав, а й Яблунівка з тобою голодуючи, теж набралась тями (І. Нечуй-Левицький).
12. Не тільки човен із дітьми похитувався у її приімлених очах, а й проходили недавні видіння і сива давнина ще від ординських часів(Г. Квітка-Основ'яненко).
13. Не тільки син обмовляв, а й ви обмовляєте мене! (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 14. Схарактеризуйте складносурядні речення з погляду їхньої структури (відкрита структура – предикативні частини становлять незамкнений ряд; замкнена структура – предикативні частини становлять замкнений ряд).

1. На високій скелі ранньою добою Кулею підбитий сокіл клекотав, і могутній клекіт розлітався луною і орлів на волю попід хмари звав (О. Олесь).
2. Трави свіжістю пахли в літеплі літа, і сходила мрія під віями вечора (В. Лучук).

3. А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ – густий, запашний і надзвичайно теплий (М. Хвильовий).
4. Лилик був неговіркий, понурий собі, та до того ще з якимсь презирством дивився на бідного метелика (Леся Українка).
5. А Прометей приніс вогню людині – й багато що змінилося у світі (В. Бровченко).
6. Або гори Карпати сповиті в синяві мряки, або неприглядні густі проліски синіють здалека, немов зачарований, замкнений у собі, окремий світ (М. Коцюбинський).
7. Мікроби страху – убиває глузд, але живе носій їх – боягуз (М. Тарновський).
8. Чи то шумлять так хвилі, чи німфа плаче вслід (О. Пахльовська).
9. То, дивись, словом укольне, то мовчанням дойме, то приголубить його коло себе, то знову одіпхне його – гулянками з другими (Панас Мирний).
10. Чи то праця задавила молодую силу, чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила (Т. Шевченко).

Вправа 15. Добудуйте складносурядні речення відкритої та закритої структури, використовуючи різні сполучники. Визначте змістові відношення між частинами складного речення.

1. Материнська пісня в сон прийшла до мене...
2. Слова журби не згоять...
3. Прийшли мої друзі...
4. Я поспішав до мами...
5. Я люблю своє рідне місто...
6. Сад зацвів...
7. Тут юність протекла...
8. Весна струмоче в небі синім...
9. Летять літа...
10. Ген Дніпро, могили...
11. І співає скрипка...
12. Я ішов з тобою...

Вправа 16. Замініть протиставний сполучник єднальним і поясніть, як це вплине на змістові зв'язки та пунктуацію.

1. Тільки очі не ліниві, а з гострим блиском, аж Твердохліб ніби спіткнувся од того блиску (П. Загребельний).
2. Годинник показував восьму, а в кімнаті було ще зовсім темно (Ю. Дольд-Михайлик).
3. Насправді він промовляв різні упирські закляття, але ніхто не міг розібрати слів (Г. Пагутяк).
4. Сірий осінній ранок курився дрібною мжичкою, а в ній пливли, наче напівзабута казка, дерева, поле, оселі (М. Коцюбинський).
5. Дув теплий вітер, а в небесній блакиті весну славили жайворонки (П. Панч).
6. Від вашого імені я наказав документи перебіжчика доставити нам, а його самого затримати до розпорядження (Ю. Дольд-Михайлик).
7. Мряка знизилась і кутала ліс, а він став легкий і сивий, як привид (М. Коцюбинський).
8. Ніби підганяючи їх, позаду хльоскали блискавиці, а над самою головою тріщало грому сіре склепіння (П. Панч).
9. Муляжний ландшафт лежав перед ними на пів кімнати, а їм поставав живий, немуляжний степ з досягаючими хлібами (О. Гончар).
10. Стерня навколо стояла загусклою жовтою водою, а спека над нею пливла густими білими хвилями (П. Панч).

Вправа 17. Зробіть повний синтаксичний розбір складносурядних речень за наведеною нижче схемою.

1. Край неба на заході почорнів, і незабаром, швидко наближаючись, звідти посунули важкі громаддя хмар (В. Барка).
2. Біг Кузьма навздогінці за маревом тим щасливим, але відпливала Марусина – усе вище й вище (В. Дрозд).
3. Підростає маленький Василько, та ще й з кожним днем росте його вірний товариш – баранець Йося (Л. Бережна).
4. Він не тільки слухав філософію, а й на публічних диспутах був перший сперечальник і до нестями піддержував свою пропозицію (М. Дяченко).
5. Чи то війнув снігами небосхил, чи то так сумно розкричалась галич (Г. Світлична).

Послідовність синтаксичного розбору складносурядного речення

1. Довести, що речення складне елементарне, знайшовши дві граматичні основи предикативних частин, що входять до його складу (якщо три і більше основ, то речення багатоконпонентне).
2. З'ясувати вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
3. Вид речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. Вказати тип речення за характером синтаксичного зв'язку предикативних частин — сполучникове складносурядне.
5. Визначити семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами і відповідний семантичний різновид речення (єднальні — одночасність, послідовність, перелік, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові тощо; зіставно-протиставні — протиставні, зіставні; розділові — взаємовиключення, перелік однаковою мірою можливих чи неможливих дій, подій, явищ і станів).
6. Вказати засоби зв'язку предикативних частин (єднальні, протиставні, розділові сполучники та ін.);
7. Закрита чи відкрита структура?
8. Вільне чи фіксоване розташування предикативних частин?
9. Накреслити лінійну чи вертикальну схему речення.
10. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–3, 5, 7–13, 21–22, 24, 29, 39, 49, 61, 69–70, 72–74, 89, 94, 98, 115–121.

§12. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про складнопідрядне речення, історія його вивчення.
2. Синтаксичне значення понять «головна частина» та «підрядна частина», засоби їхнього зв'язку.
3. Критерії розрізнення сполучників та сполучних слів як основних засобів зв'язку предикативних частин.
4. Принципи класифікації складнопідрядних речень в історії синтаксичної науки. Сучасна функційна класифікація складнопідрядних речень в українській граматиці.
5. Лінгвістичні ознаки розмежування складнопідрядних речень нерозчленованої та розчленованої структур.

6. Характеристика основних типів складнопідрядних речень:
- складнопідрядне речення з підрядним означальним;
 - складнопідрядне речення займенниково-співвідносного типу;
 - складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним;
 - складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами;
 - складнопідрядні речення з підрядними супровідними як перехідний тип речень.
7. Функціональне співвідношення другорядних членів речення та підрядних частин складнопідрядних речень.
8. Класи неелементарних (багатокомпонентних) складнопідрядних речень.

Ключові поняття: складнопідрядне речення, підрядний зв'язок, головна частина, підрядна частина, сполучники підрядності, семантичні та асемантичні сполучники, сполучні слова, вказівні займенниково-співвідносні слова; нерозчленована і розчленована структура, присубстантивно-атрибутивні, займенниково-співвідносні, з'ясувальні, обставинні, наслідкові, супровідні підрядні речення.

Студент повинен знати: основні формальні, семантичні та комунікативні ознаки складнопідрядного речення, сутність понять головна і підрядна частина, принципи класифікації складнопідрядних речень, особливості розмежування складнопідрядних речень із підрядними різних типів, їхні специфічні особливості в граматичному оформленні, семантиці, функціонально-стилістичному використанні.

Студент повинен уміти: вирізняти складнопідрядні речення, визначати їх типи, характеризувати структурно-семантичні класи складнопідрядних речень, визначати засоби зв'язку предикативних частин, розрізняти сполучники і сполучні слова, правильно й доцільно вживати у різних стилях мовлення.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 36

Засоби зв'язку предикативних частин складнопідрядного речення
<i>сполучники підрядності та інтонація</i>
<i>сполучні слова та інтонація</i>
<i>займенниково-співвідносні слова</i>
<i>порядок розташування предикативних частин</i>
<i>співвідношення вищо-часових і способових форм дієслів-присудків</i>
<i>лексичні засоби (повторення слова, синонімія, заміна іменників займенниками тощо)</i>

Таблиця 37

Принципи класифікації складнопідрядних речень в історії синтаксичної науки	
Логіко-граматичний	побудований на уподібненні складнопідрядного речення простому, а підрядних частин – членам речення; підрядні частини можуть співвідноситися з будь-яким членом речення, крім присудка; згідно з цим класифікаційним принципом розрізняють складнопідрядні речення підметові, додаткові, означальні й обставинні.
Формально-граматичний	ґрунтується на засобах зв'язку головної і підрядної частин; згідно з цим класифікаційним принципом розрізняють складнопідрядні речення зі сполучниками і складнопідрядні речення зі сполучними словами.
Структурно-семантичний	зосереджено увагу як на формальних, так і на семантичних ознаках складнопідрядних речень; враховано: а) до чого відноситься підрядна частина; б) за допомогою яких формальних засобів вона поєднується з головною; в) у яких змістових відношеннях перебувають головна і підрядна частини; згідно з цим класифікаційним принципом розрізняють складнопідрядні речення нерозчленованої та розчленованої структури.

Таблиця 38

Критерії розрізнення сполучників та сполучних слів	
Сполучники	Сполучні слова
з'єднують частини складного речення і виражають семантико-синтаксичні відношення між ними	з'єднують частини складного речення і виражають семантико-синтаксичні відношення між ними
належать до службових частин мови; поділяються на семантичні (часові, причинові, умовні, допустові, порівняльні, наслідкові) та асемантичні (що, як, щоб – не виражають змістових відношень між предикативними частинами)	є самостійними частинами мови: займенниками (хто, що, який, котрий, чий у різних відмінкових формах); займенниковими прислівниками (як, де, куди, звідки, коли)
не виступають членами речення	можуть виступати у функціях головних і другорядних членів речення
не вступають в синтаксичні зв'язки та змістові відношення з іншими словами підрядної частини	перебувають у синтаксичних зв'язках і змістових відношеннях з іншими словами підрядної частини
до них не можна поставити логічне питання від іншого слова	до них можна поставити логічне питання від іншого слова
можна випустити з речення	не можна випустити з речення
сполучник коли можна замінити на сполучник якщо , а сполучне слово коли не можна замінити сполучником	сполучні слова хто, що можна замінити іншим сполучним словом (який) або іменником, займенником, субстантивованим словом
на сполучник як не падає логічний наголос і до нього не можна поставити питання прислівника (обставини) способу дії	на сполучне слово як завжди падає логічний наголос і до нього можна поставити питання прислівника способу дії

<i>щоб</i> – завжди сполучник	<i>який, де, куди, звідки</i> – завжди сполучні слова
сполучники <i>що, як, коли</i> можуть бути омонімічні зі сполучними словами	сполучні слова <i>що, як, коли</i> можуть бути омонімічні зі сполучниками
Приклади	
<p>Андрій чомусь вірив, що Ольга прийде по квіти (В.Симоненко).</p> <p>За сльозами не бачила, як сонце впливло з-за хмари (П.Мирний).</p> <p>Нащо мені краса моя, коли нема долі?.. (Т.Шевченко)</p>	<p>Я буду з тими жити, що на світі зруйнують пекло і збудують рай (Д.Павличко).</p> <p>Не збагну ніколи, як вмістилося моє життя в маленькім слові хліб (Д.Павличко).</p> <p>Коли вона прокинулась, на столі вже горіла свічка (О.Гончар).</p>

Таблиця 39

Складнопідрядні речення нерозчленованої структури (одночленні)			
Різновиди підрядних частин	Підрядна частина пояснює в головній	Сполучні засоби	Приклади
<i>означальні</i>	<i>іменник, субстантивоване слово</i>	сполучні слова: <i>який, чий, котрий, хто, що, де, куди, звідки, коли, як</i> ; сполучники: <i>що, щоб, ніби, наче</i>	<p><i>Неситий я отим багатством слова, що завжди має безліч пагінців (І.Мацківський)</i></p> <p><i>Лиш восени я щастя зрозумів, яке мені й не марилося досі (І.Гнатюк).</i></p> <p><i>В дитинстві відкриваєш материк, котрий назветься потім – Батьківщина (Л.Костенко).</i></p>
<i>з'ясувальні</i>	<i>дієслово, предикативний прикметник чи прислівник</i>	сполучники: <i>що, щоб, як, наче, неначе, ніби, мов, чи</i> ; сполучні слова: <i>хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, як, скільки</i>	<p><i>Не знаю я, що буде після нас... (Л.Костенко). Хто нам скаже, звідки геній воду н'є (Г. Чупринка).</i></p> <p><i>Розкажи, як за горою сонечко сідає (Т.Шевченко).</i></p>
<i>займенниково-співвідносні (означальна, місця, часу, способу дії, міри і ступеня)</i>	<i>займенниково-співвідносне слово (займенник, займенниковий прислівник): той, такий, все, кожний, всякий; туди, там, звідти, тоді, доти, так, стільки, настільки</i>	сполучні слова: <i>хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, доки, скільки, наскільки</i> ; сполучники: <i>як, ніби, наче, що, щоб</i>	<p><i>Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем (Л.Костенко). Щасливий той, хто має друзів вірних (Л. Українка).</i></p> <p><i>Чого ж ти не прокинулась – тоді, коли тебе, окрадену, будили? (Л.Костенко).</i></p> <p><i>Сонце пекло так, що й</i></p>

			уночі степ нашів (Ю.Яновський).
--	--	--	------------------------------------

Таблиця 40

Складнопідрядні речення розчленованої структури (двочленні)		
Різновиди підрядних частин	Підрядна частина пояснює всю головну і приєднується до неї за допомогою сполучних засобів	Приклади
<i>обставинні місця</i>	сполучних слів: <i>де, куди, звідки</i>	<i>Удвох за руки ми б взяли і в край щасливий полетіли, де ждала нас любов колись</i> (О.Олесь)
<i>обставинні часу</i>	сполучного слова: <i>коли</i> , сполучників: <i>як, в міру того як, поки, доки, після того як, перш ніж, перед тим як, до того як, відколи, відтоді як, з того часу як</i>	<i>Вона бачила ці береги, коли вони ще були зовсім пустельні</i> (Я.Баш). <i>Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди</i> (Т.Шевченко).
<i>обставинні причини</i>	сполучників: <i>бо, тому що, через те що; завдяки тому що; у зв'язку з тим що; на тій підставі, що; з тієї причини, що; з того приводу, що</i>	<i>Користуйся юнацькими днями, бо юнацькії роки пройнуть...</i> (В.Сосюра). <i>Боїться смерті, тому що нема за що вмирати</i> (О.Довженко).
<i>обставинні мети</i>	сполучників: <i>щоб, для того щоб, задля того щоб, з тим щоб, зати́м щоб, аби</i>	<i>На рідні землі сіячі вертають, щоб сіяти святе зерно своє</i> (М.Бажан).
<i>обставинні умови</i>	сполучників: <i>якщо, коли, коли б, як, якби, аби, раз; за умови, якщо; за тієї умови, якщо; на випадок, якщо; у тому разі, якщо; за умови, що; з умовою, що</i>	<i>Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу</i> (О.Довженко). <i>Якби не поезії дивнії чари, убогі жили б ми, понурі, як хмари</i> (І.Франко).
<i>обставинні допустовості</i>	сполучників: <i>хоч, хай, нехай, незважаючи на те що, дарма що, незалежно від того що, всупереч тому що</i>	<i>Дика рожса ще квітне, хоч на долах – вже жнива</i> (Є.Маланюк). <i>Нехай відомий я поет, але собі я невідомий</i> (В.Сосюра).
<i>обставинні способу дії, порівняння, міри і ступеня</i>	сполучників: <i>як, що, щоб, мов, мовби, наче, ніби, ніж, чим...тим, що...то</i> ; сполучних слів: <i>скільки, наскільки</i>	<i>Зінька бігла, що було сили</i> (А.Головка). <i>Цей день чекали, як у спеку води</i> (О.Десняк).
<i>наслідкові</i>	сполучника: <i>так що</i>	<i>На небі збиралися великі хмари, так що можна було сподіватися дощу</i> (Н.Рибак).
<i>супровідні</i>	сполучних слів: <i>що (у різних відмінках), де, куди, звідки, коли, як</i>	<i>Народу зібралось дуже багато, чого ніхто не сподівався</i> (М.Коцюбинський).

Питання для самоперевірки

1. З'ясуйте синтаксичне значення понять «головна частина» та «підрядна частина».
2. Які функції виконують сполучники й сполучні слова у складнопідрядних реченнях? З'ясуйте критерії їх розрізнення.
3. Вкажіть основні принципи розмежування складнопідрядних речень нерозчленованої та розчленованої структур.
4. Яка роль займенниково-співвідносних слів у формуванні структури складнопідрядного речення?
5. З'ясуйте функціональне співвідношення другорядних членів речення та підрядних частин складнопідрядних речень.
6. Дайте повну характеристику присубстантивно-атрибутивних складнопідрядних речень.
7. Які предикати в головній частині пояснює підрядне з'ясувальне речення?
8. Схарактеризуйте семантичні різновиди підрядних обставинних частин.
9. У чому специфіка складнопідрядних наслідкових і супровідних речень?
10. Які Ви знаєте принципи класифікації складнопідрядних речень в синтаксичній науці? Назвіть дослідників складнопідрядних конструкцій.

Вправи

Вправа 1. Схарактеризуйте засоби зв'язку предикативних частин у поданих складнопідрядних реченнях.

1. Та є й такі дороги, що їх самі ми вибираємо собі на щастя або на лихо (В. Шевчук).
2. Ну, хіба що не вистачає жалібно-злого вовчого виття, яке щомиті наближається до загубленої в полі людини (Д. Корній).
3. Було видно, було чути, як реве ревучий (Т. Шевченко).
4. Добре тому, хто у своєму домі (Народна творчість).
5. Вона ж була як голос України, що клекотів у наших корогвах! (Л. Костенко).
6. Вона й сама знала, що давній загуслий верес треба нагріти, щоб він знову став рідким (Н. Гуменюк).
7. Невдача Платона з реалізацією його планів перебудови суспільства була, слід вважати, щастям для його учасників, бо

добро без свободи має властивість перетворюватись на зло (Т. Лазоренко).

8. Сама пішла світ за очі – аби знайти від тебе крихту порятунку (Л. Костенко).
9. В темнім лісі я упоночі блукав, Доки місяць понад лісом засіяв (А. Кримський).
10. Якщо князем поляни оберуть Радогаста, нам життя тут не буде... Ненавидить він нас! (В. Малик).

Вправа 2. Виділіть сполучні слова в поданих складнопідрядних конструкціях. Якими частинами мови вони виступають?

1. Думкою за любими синами вона ішла, куди ішли вони... (М. Бажан).
2. Там, де море з небом обнялося, обрій – мов натягнута струна... (М. Луків).
3. Коли приходять старовинна шхуна, А в небі серпень розкида зірки, Охриплу мову сивого Нептуна В його хатині чують моряки (М. Рильський).
4. Той, хто схоче, майбутнє Там знайде, агов! (С. Гординський).
5. Мешканці тих хатин, що звернені лицем до рівнини, дивляться взимі в сумну, одностайну картину (О. Кобилянська).
6. Ані британці, ані перуанці досі не спромоглися організувати пошукові загони, котрі пішли б слідами загиблої експедиції (М. Кідрук).
7. Коли весільними стали виходити з-за столів, мати з батьком благословляли на дорогу до храму, Яків тихо відділився від людського гурту й майнув до хліва (В. Лис).
8. Потім знов перевів на мене очі і поставив мені найбезглуздіше і найдурніше запитання, яке тільки міг придумати народний учитель (О. Довженко).
9. Але, наймудріший, як можна спокійно дивитись, коли друг гине на твоїх очах! (Фариняк Оршуля).
10. Хто мені при таких ділі нагадає про нього, той стає в союзі з батьківським серцем проти мого розуму (І. Франко).

Вправа 3. Визначте синтаксичні функції сполучних слів у наведених складнопідрядних реченнях.

1. Той, хто сих пісень навчив нас, Нагороду хай дістане (Леся Українка).

2. Коли ви в горі, коли ви щохвилини сподіваєтесь якогось лиха і душа ваша напружена, мов струна на струмені, раджу вам зупинити годинник (М. Коцюбинський).
3. Михайло лежав недалеко бурдея в городі, що вибігав кінцем у дрібний лісок, який притикав із інших боків до піль, і пас воли (О. Кобилянська).
4. Я не міг розповісти як слід, куди саме я їхав, вона б не зрозуміла, тому що там, де для неї зупинився потяг, для мене зупинився час, і я міг лише чекати, коли він знову рушить (С. Жадан).
5. Ту чарку німці в меч перекували, коли знялась патріотична сварка (І. Франко).
6. Я прокляла себе і душу, ту душу, що не хотів прийняти Месія собі на жертву (Леся Українка).
7. Він був у робочому фартусі, з кишень якого стирчав дрібний столярський інструмент (О. Гончар).
8. А хіба ж ти не бачиш, звідки сей вітер віє? (П. Куліш).
9. Похила душа жіноча, така стара, що вії обсіпалися з повік, між якими ворушилися дві пригаслі іскорки, – щось прошамкотіла зморщеними устами (В. Барка).
10. По половців біжать усі, кому потрібна поміч у міжусобицях (В. Шевчук).
11. Доля звичайно тих найвище підносить, котрих думає найнижче зіпхнути (І. Франко).
12. Не розумію, як це сталося (В. Лис).

Вправа 4. Виділіть серед поданих конструкцій складнопідрядні речення нерозчленованої структури. Від якого слова в головній частині залежить підрядне речення?

1. Так-от, останніми днями у мене виникло стійке відчуття, що моє везіння завершилося (Дара Корній).
2. Він забув на ту мить про свої ніби здійснювані жадання і тужливо дивився на струмінь білої пари над свистком, що давав останній сигнал його минулому (В. Підмогильний).
3. Складалося враження, наче сер Пол поспішає чи тікає від когось (Макс Кідрук).
4. Снігова пелена така густа, що лише уривки світлячків проглядають крізь снігову намітку (Дара Корній).
5. Чую, як легшає всесвіт важкий мені, брате (Б. Олійник).

6. Обличчя його блідло в міру того, як він заглиблювався в читання листа (Г. Тютюнник).
7. Після шести років кривавих боїв козацтва із Річчю Посполитою, коли почергово брала гору то одна, то інша сторона, Богдан Хмельницький, гетьман Української Козацької Держави, починає союзницькі переговори з Московським царством (Макс Кідрук).
8. Солдати не шкодували ніг на битих шляхах, аби швидше зустріти тепло рідної хати (О. Дмитерко).
9. Зібралось на те диво подивитися – уся вулиця з обох боків запруджене людем, так що пройти трудно (П. Мирний).
10. Тільки посеред зали самотньо підвівся білявий чоловік і стояв, доки на екрані не з'явилися титри (В. Даниленко).

Вправа 5. Виділіть серед поданих конструкцій складнопідрядні речення розчленованої структури. Від чого залежить підрядне речення? Які типи складнопідрядних речень належать до розчленованих структур?

1. Зітхала і дивилася очима, що сміялися, кудись вперед себе в далечінь (О. Кобилянська).
2. А Ватерлоо – це назва села, де стояв штаб англійського Веллінгтонового війська року 1815, червня 18 (Ю. Яновський).
3. Цей невидимий приходив під вікно моєї оселі ввечері і вночі, коли я несподівано прокидався; відчуття його присутності з'являлось часом, коли я йшов за місто на етюди (В. Лис).
4. Слухали, чи не йде ще хто (І. Багряний).
5. Стояла така тиша, що чути було шепіт сніжинок з пожовклим листям (В. Гжицький).
6. На широких обр'ях України, вмитих зливами, зведуться барвисті семицвітні райдуги, що обіцятимуть людям ясне погіддя, теплу днину (І. Цюпа).
7. Чим хата багата, тим гостям і рада (Народна творчість).
8. Восстанне, коли я тут був, себто кілька років тому, він ледь жеврів, дві третини рейсів уже тоді не функціонувало, село було відрізане від цивілізації (С. Жадан).
9. А тим часом конфедерати навісніли все більше і більше, так що край закипів, немов великий казан (Я. Яріш).

10. Дамо панотцям на службу, аби молилися за нас, аби бог нас не забував (О. Кобилянська).

Вправа 6. Знайдіть складнопідрядні речення з підрядними означальними. Слова якої частини мови пояснює підрядна частина в головній? Схарактеризуйте сполучні засоби зв'язку предикативних частин.

1. Часи, коли вони могли ставити один одному запитання такого стибу й не ображатися, поросли травною (М. Кідрук).
2. А ти лежиш на цвинтарі старому, де ще ніхто з козацтва не поліг (Л. Костенко).
3. Серпневе сонце стирало бруд з білих хаток, мережило чорні шляхи, що гналися в поле й зникали десь, посинівши, як річка (В. Підмогильний).
4. Та ще хтось пустив провокаційну чутку, ніби попадає у великий піст їла скоромне, яке вона одержувала вприпуст з закритого попівського розподільника (О. Довженко).
5. Волосний з писарем прибігла в двір і вгляділи живого Лавріна, котрий сидів на хаті та зривав кулики (І. Нечуй-Левицький).
6. Вони ідуть за те велике слово, якого всім словам людським несила достоту розказати (Леся Українка).
7. Вона ж була як голос України, що клекотів у наших корогах! (Л. Костенко).
8. Розпалюючись більше дедалі, Андрій Венедович засипав Степана іменами й поговірками, яких змісту й ваги той зовсім не розумів (В. Підмогильний).
9. І нарешті зустріли живу людину, яка трохи не постріляла їх з нагана (Ю. Яновський).
10. Але по селі пішла чутка, що Мелашка десь одбилась од своїх і не вернулась в Семигори (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 7. Розмежуйте складнопідрядні порівняльні речення і прості, ускладнені порівняльними зворотами. Які критерії ви при цьому застосували?

1. Як жива, між віттям павутина пропливла, а сонце світить тихо, мов крізь вії (М. Рильський).
2. Аж ось паде, як мед, настояно-загуслий останній лист (В. Стус).

3. Неначе цвяшок в серце вбитий, оцю Марину я ношу (Т. Шевченко).
4. Старому та слабому годи, як малому (Народна творчість).
5. З незвичайною спритністю, мов вихор, крутнувся він, відбиваючи удари засліплених страхом гайдуків (О. Гончар).
6. Вартовий мовчить, ніби не чує і не бачить бабусі (В. Барка).
7. Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина (Т. Шевченко).
8. Рідна мово, без тебе ніхто я, як підрізаний вітром листок (П. Перебийніс).

Вправа 8. Схарактеризуйте складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу за семантикою підрядної частини. До розчленованих чи нерозчленованих структур вони належать? Визначте морфологічне вираження і синтаксичні функції вказівного слова в головній частині та сполучного слова в підрядній.

1. Отак утуплююся очима в підлогу чи стелю – і дивлюсь доти, поки чорна мурашва не застелить очі (М. Матіос).
2. Усі заметушилися і почали тягтись туди, де бито в бубни (П. Куліш).
3. Він підійшов до Коляди, подивився, покивав головою, потім узяв руку пораненого там, де намагають пульс (В. Шкляр).
4. Все те ніби щезло назавжди – провалилося туди, звідки було й прийшло, – у пекло... (І. Багрянний).
5. Постояла, ноги якимось рушили і понесли Марію звичайною стежкою, туди, де носили її вже пару років (У. Самчук).
6. Це ще вчора було, ще трава не встигла випростатися там, де ходили вони своїми хлоп'ячими босими ногами всі вкупі (І. Багрянний).
7. Він так само не перестав їздити й тоді, коли український уряд значно ускладнив візові процедури (Ю. Андрухович).
8. Коли мене снігами занесе, тоді вже часу матиму доволі (Л. Костенко).
9. Хвилина була така напружена, що чулося навіть дихання (Г. Ткаченко).
10. Наш батько – з тих, що умирали перші. Гриць Бобренко – з тих, що хочуть жить (Л. Костенко).

Вправа 9. Схарактеризуйте детально складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами. Які з них можна перетворити на безсполучникові без зміни структурно-семантичної організації всього речення.

1. Хіба не чуєте, про що вітри шепочуть...(О. Олесь).
2. Думав обізватися, спитати, хто прийшов (Г. Тютюнник).
3. Василь і сам не знав, чому таку силу відчув у собі і чому серцеві так стало тісно в грудях (О. Донченко).
4. Щоправда, не знають репортери, що високі гості – а є серед них і дипломати, і купці першої гільдії, і вся світська богема з усіх куточків імперії – квитки не купували (І. Роздобудько).
5. Знітився Іполит, думаючи про те, що краще б йому з десятьма вбивцями один на один у бій вступити, ніж генеральську доньку до рідної домівки повернути (І. Роздобудько).
6. Всі добре знали, що Храм Чорнобогів – то окремий Всесвіт всередині великого темного світу (Дара Корній).
7. Знав, що то безглузда затія, знав, що він програє цю битву, але думка, як за соломинку у вирві, хапалася за будь-яку ідею і з усіх сил трималася за неї... (Дара Корній).
8. Питав себе із насміхом, який із нього лісовик? (О. Турянський).
9. Та вже на вулиці збагнув, куди його шлях проляже (В. Лис).
10. О не сумуй, що не такі, а інші Прийшли ми в цей зелений, милий світ (Б. Тенета).

Вправа 10. Диференціюйте складнопідрядні присубстантивно-атрибутивні речення і складнопідрядні обставинні (місця й часу)? Чи завжди сполучники чи сполучні слова є показниками семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами?

1. За законом підлості серед будівель, що підлягали знесенню, опинилися ті, де мешкали росіянин та українець (М. Кідрук).
2. Це ж кімната, звідки кожен в'язень починає свою арештантську кар'єру (І. Багряний).
3. Повставали й другі з повозок, посунули в темні сіни, а потім – у хату, звідки світилося світло (П. Мирний).
4. і потім того звернув на Нестерівську вулицю, куди вело його бажання і вказівки адресового бюро (В. Підмогильний).

5. Пусто і дико було на тих лісових кладовищах, забутих богом й людьми, де лиш готури гутіли та вились гадюки (М. Коцюбинський).
6. Коли це раптом бахнув постріл вартового, всі повискакували на двір... (В. Шкляр).
7. І коли вони виходили, оббиваючи ноги від снігу, молоді, рум'яні з морозом, мені головне було упізнати серед них маму (Л. Костенко).
8. Тільки як наблизився, то побачив, що невисоке, худе, як трясця, дівча трощить його мак (В. Лис).
9. І доки плакала, відчув, що має робити далі (В. Лис).
10. А стежка вела все далі, кудись у ломи, де гнили одна на одній голі колючі смереки, без кори й хвої, як кістяки (М. Коцюбинський).
11. А коли досягнули Високої могили, Кий звелів ставати на нічліг (В. Малик).
12. Цікавішого чогось у своєму житті він ще не бачив, відколи приїхав до міста (Люко Дашвар).
13. Влітку, поки козакував одинцем, стеріг рибальську хату отам у затоці, цілий університет пройшов (О. Гончар)
14. Як настали турки в Трапезунді – Обернули церкву на мечеть... (А. Кримський).

Вправа 11. Проаналізуйте складнопідрядні речення зі сполучником *щоб*. Які з них належать до з'ясувальних, а які виражають мету? Обґрунтуйте усно свій вибір.

1. Стрибком кинувся до Тимофія, щоб вирвати з рук рушницю (В. Лис).
2. Міняли літеру в державному Гімні, щоб Україна на одну букву менше вмерла (Л. Костенко).
3. І хоче вона йому сказати, щоб він не шукав сокири, і чомусь не може цього зробити (М. Хвильовий).
4. Жду ранку, шуму, крику, суєти, Щоб, наче міст над прірвою гірською, Сонет у громі серця возвести! (Д. Павличко).
5. І підвівся Остап до і сказав матері, щоб вона влаштувала йому ліжко на ганку (М. Хвильовий).
6. І струнко зйдуться рядами Дерева обабіч доріг, Щоб землю убрати садами, Щоб кожен весну їх беріг (М. Клименко).
7. Не ждав я, щоб ти мене за бидло вважав! (М. Старицький).

8. Щоб не ходити з дитиною по лікарнях і аптеках, віддайте її в руки Природи (М. Дочинець).
9. Бог дав жінці розум, щоб було два полюси правди (Л. Костенко).
10. Не довго вже тобі дівувати: що день благаю Господа милосердного, щоб послав тобі вірну (П. Куліш).

Вправа 12. Знайдіть серед поданих конструкцій складнопідрядні речення умови та трансформуйте їх (де це можливо) у прості речення з обставинами умови. Зробіть відповідні висновки про співвідношення підрядних частин складного речення з обставинами простого речення. Чи завжди лексема коли виступає сполучним словом?

1. Прощання з молодістю не таке вже й трагічне, якщо слідом за нею починається зрілість (Ю. Андрухович).
2. Якщо ми не можемо перемогти гуннів, то піддаймося їм і з їхньою допомогою погромимо ненависних венетів! – вигукнув гарячковито (В. Малик).
3. Коли струна порветься, то від неї музики не жди (І. Франко).
4. Коли в душі пісень тісниться рій, служи богині непохитно, щиро, та панувань над нею і не мрій (І. Франко).
5. Якби був я не захопився за човен, лазили б ото по мені раки (О. Вишня).
6. Хаблак показав, як притискають рукою, коли намагаються щось сховати під одягом від стороннього ока (Р. Самбук).
7. А коли тобі слова мами й тата байдужі, то нехай тобі вороги твої радять (О. Кобилянська).
8. Коли брешу, нехай бог карає! (Т. Шевченко).
9. Ну, козаче, коли вже тобі так пильно припало, то от тобі уся історія (П. Куліш).
10. – Коли б я був не жонатий, то зараз би пішов у запорожці! (П. Куліш).
11. – Коли б ти заспівала пісні, а я послухав, і більше нічого не бажаю собі... (У. Самчук).
12. – Не бійся, коли б вона опинилася з своїми бахурами без нічого, згадала б і про тебе... (У. Самчук).
13. – Коли б більше часу і сили, пішла б і я полоти пшеницю... (У. Самчук).
14. Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла й провела двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім днів (У. Самчук).

Вправа 13. Доберіть із різностильових текстів складнопідрядні допустові речення. Трансформуйте їх (де це можливо) у прості речення з обставинами допустовості. Зробіть відповідні висновки про співвідношення підрядних частин складного речення з обставинами простого речення. У яких реченнях вжито нетипові для вираження допустовості сполучні засоби? Чи завжди службове слово хай (нехай) виступає часткою?

Вправа 14. Розмежуйте складнопідрядні речення з підрядними наслідковими та супровідними. Якими сполучниками поєднується підрядна частина з головною? Чи можна поставити логічне питання від головної до підрядної частини? На який тип перетвориться підрядне наслідкове речення, якщо поставити кому перед що?

1. Ручки туго позатягвані у блискучі перчатки, так що і пальців зігнути не можна (П. Мирний).
2. Сукно світилося проти вікна наскрізь, так що було видно кожну нитку (І. Нечуй-Левицький).
3. Умову зроблено при свідках, так що Богдан з усіх сторін був забезпечений (І. Вільде).
4. Величезні смереки окружали поляну впівокруг від сходу, полудня й заходу, так що сонце тільки на найвищій вершці полудневого стояння могло зазирнути до неї (І. Франко).
5. Говорила пошепки, від чого голос її звучав по-особливому довірливо (С. Жадан).
6. А той, продовжуючи вириватися, кусав хлопців за руки, за що отримав багато стусанів (Г.Ткаченко).
7. Та й Улянка тулилася, нахилилася й щось сказала, від чого Тимошеве лице враз посвітліло (В. Лис).
8. Чудово! – грізно стріпує він головою, від чого кільця підстрибують на спітнілому лобі (В. Винниченко).
9. Вони стояли обнявшись, чого б раніше не дозволили собі на людях (О. Гончар).
10. Вода в несамовитій течії б'ється об це каміння, причому хвиля вкриває його кучерявою піною (Ю. Сірій).

Вправа 15. Знайдіть серед поданих конструкцій складнопідрядні речення причини, трансформуйте їх (де це можливо) у прості речення з обставинами причини. Зробіть відповідні висновки про співвідношення підрядних частин складного речення з обставинами простого речення.

1. Вона була вбрана в вишивану українську сорочку, бо недавно була в Полтаві, і вгледіла там нову моду (І. Нечуй-Левицький).
2. Його не підтримав ніхто, бо всі були приголомшені фіналом лікаревої візити (І. Багряний).
3. Пожили вони щось недовго, бо рано, казали, співать почали. (О. Довженко).
4. "Ура" не кричать бійці, тому що "ура" для них не парадна розвага, а теж зброя (О. Гончар).
5. Старий Кайдаш тоді постив, бо тоді була п'ятниця (І. Нечуй-Левицький).
6. А оскільки у моєму портфелі було щось із п'ять відділень, то вже боявся, що не знайду (В. Таранюк).
7. Мусульманам продовжили Рамадан, бо їм ще не вдалося побачити молодого місяця (Л. Костенко).
8. Наш поет зостався дома, через те що він каліка (Леся Українка).
9. Чайка квилить над морем тому, що хоче їсти, а не тужить за кимось (Ю. Яновський).
10. А Катерина сидить тут тому, що тут Андрій (І. Багряний).
11. Людина лагідна незгоду втихомиряє, тому що розважлива відповідь гасить гнів (Біблія).
12. Ніколи не прагни товариства людей злих, через те що серця їхні привчені до насильства (Біблія).

Вправа 16. Розподіліть подані речення на групи за типом підрядної частини: 1. Означальне. 2. З'ясувальне. 3. Способу дії. 4. Місця. 5. Часу. 6. Причини. 7. Мети. 8. Наслідкове. 9. Умови. 10. Допустове. До розчленованої чи нерозчленованої структури вони належать? Чи є серед них речення займенниково-співвідносного типу? Схарактеризуйте засоби зв'язку предикативних частин.

1. Німці ото ходять поміж возів з перекладачами, купують скот на гетьманські гривні, що їх гетьман на машинці друкував (Ю. Яновський).

2. Отже, задовго до того, як переговори між СРСР і Фінляндією зайшли в глухий кут, уряд та армія Фінляндської Демократичної Республіки були готові до «звільнення» Фінляндії (М. Кідрук).
3. Вертайтеся, звідки прийшли... (П. Загребельний).
4. Гей, вожді, не мішайте з цементом роздор, бо в майбутньому храмі потріскають стіни! (Д. Павличко).
5. Час неосяжний, коли він категорія вічності (Л. Костенко).
6. Юнаки підійшли до села з півдня, так що зараз у них був вільний шлях на захід (Г. Тютюнник)
7. Непосидючий, цікавий до всього, Тарас відчув до науки велику охоту, хоч і важка була та наука! (О. Іваненко).
8. Після таких слів я не знала, що мені робити – радіти, сміятися чи сумувати (В. Лис).
9. Розумний завжди стає позаду, щоб бачити все, що діється спереду (М. Дочинець).
10. Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї (М. Рильський).
11. Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче... (О. Довженко).

Вправа 17. До якого структурно-семантичного типу належать подані прислів'я та приказки. Визначте у них головну й підрядну частину, а також синтаксичні функції сполучних та займенниково-співвідносних слів.

1. Добре тому, хто у своєму дому.
2. Не той козак, що за водою пливе, а той, що проти води.
3. Горе тому жить, хто життям не дорожить.
4. Смерть боїться того, хто з нею бореться.
5. Що написано на роду, того не об'їдеш і на льоду.
6. Хто праці не боїться, того хвороба сторониться.
7. Хто багато говорить, той мало творить.
8. Іще не вродився той, хто б йому догодив.
9. Хто по морю плавав, тому калюжа не страшна.
10. Хто відважний – той здобуває, хто боягуз – той пропадає.
11. Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає.
12. Не всякий, хто читає, у читанні силу знає.
13. Яка голівонька, така й розмовонька.
14. Хто питає, той не блудить.

15. Силу той має, хто правду мовляє.
16. Яка вода, такий млин; який батько, такий син.
17. Яке дерево, такі його квіти; які батьки, такі й діти.

Вправа 18. Випишіть із різностильових текстів 10 складнопідрядних речень нерозчленованої та розчленованої структур. Визначте семантичні та асемантичні сполучники в них, характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами. Якими членами речення виступають сполучні слова?

Вправа 19. Запишіть 10 речень із підрядними супровідними частинами. У чому їх специфіка? Дайте їм повну характеристику.

Вправа 20. Зробіть повний синтаксичний розбір складнопідрядних речень за наведеною нижче схемою.

1. Молоді юнаки, підлітки, й старі батьки, і навіть дівчата, котрим у століттях не снилось ніколи таке життя, творили в загонах сувору помсту народу (О. Довженко).
2. Оду слід би скласти тій хаті, що колись тут стояла в снігах... (О. Гончар)
3. Принагідно зауважу, що професія журналістська нагадує кравецьку (С. Колесник).
4. Благословен, хто може не спішити, доки хода і воля не мужніла (М. Вінграновський).
5. Де козаки чи кашу варили, чи круг огнища з салом на спичках сиділи, тихії речі не про що вже, як про чорну раду, ведучи, він до них і пристане (П. Куліш).
6. Лисицю найвигідніше полювати взимку, коли земля натягне на себе білу-білу та пухку-пухку ковдру і задрімає зимовим спокійним сном (О. Вишня).
7. Я прагнув повернутися додому, Щоб скинути з душі палючу втому, Тягар страшної тиші ... (Д. Павличко).
8. Надворі ще зранку падав сніг, тепер розгулялася така хуртовина, що й на ногах устояти було важко (Г. Ткаченко).
9. Як тільки весна десь у житечку-пшениці розминеться із літом, у нас досягають суниці, досягають уночі, при зорях, і тому стають схожими на росу, що випала з зірок (М. Стельмах).

10. Добре єси мій кобзарю, Добре, батьку робиш, Що співати-розмовляти На могилу ходиш (Т. Шевченко).
11. Де труд, там і спочинок, де турботи, там і радощі (Г. Сковорода).

Послідовність синтаксичного розбору складнопідрядного речення

1. Довести, що речення складне елементарне, знайшовши дві граматичні основи предикативних частин, що входять до його складу (якщо три і більше основ, то речення багатоконпонентне).
2. З'ясувати вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
3. Вид речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. Вказати тип речення за характером синтаксичного зв'язку предикативних частин — сполучникове складнопідрядне.
5. Якщо речення складнопідрядне з одним підрядним, то вказати:
 - а) головне речення і вид підрядного (означальне, з'ясувальне, обставинне та ін.);
 - б) нерозчленована чи розчленована структура (підрядна частина пояснює всю головну чи окреме слово в ній);
 - в) засоби зв'язку предикативних частин (сполучники, сполучні слова, інтонація та ін.);
 - г) фіксоване чи вільне розташування предикативних частин.
6. Якщо речення складнопідрядне з кількома підрядними, то, крім характеристики кожного підрядного, назвати вид підрядності: послідовна, однорідна, неоднорідна або змішаного типу, тобто поєднання цих видів.
7. Накреслити лінійну чи вертикальну схему речення.
8. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–3, 5, 7–13, 21–22, 24, 29, 39, 49, 61, 69–70, 72–74, 89, 94, 98, 112, 115–121.

§13. БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про безсполучникове складне речення. Засоби синтаксичного зв'язку в ньому. Роль інтонації.
2. Питання про семантико-синтаксичні співвідношення між безсполучниковими, складносурядними та складнопідрядними реченнями.
3. Семантико-синтаксичні відношення між частинами безсполучникових складних речень.
4. Структурно-семантичні типи безсполучникових складних речень:
 - а) безсполучникові речення з однотипними частинами;
 - б) безсполучникові речення з різнотипними частинами.
5. Розвиток теорії безсполучниковості у вітчизняному мовознавстві.
6. Сучасні погляди вчених на граматичний статус і класифікацію безсполучникових складних речень.

Ключові поняття: безсполучникове складне речення, недиференційований синтаксичний зв'язок, інтонація, однорідні та неоднорідні предикативні частини, асиндетон.

Студент повинен знати: визначення безсполучникового речення, диференційні ознаки безсполучникових речень, характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, співвідношення зі сполучниковими складними реченнями, принципи їх класифікації, пунктуацію, стилістичні функції.

Студент повинен уміти: виявляти безсполучникові складні речення у тексті, аналізувати їх відповідно до синтаксичної будови, семантики та інтонації, вирізняти безсполучникові складні речення відкритої та закритої структури, правильно розставляти розділові знаки у безсполучниковому складному реченні, нормативно й доцільно вживати в різних стилях мовлення.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 41

Засоби зв'язку предикативних частин у безсполучниковому складному реченні
<i>інтонація</i>
<i>ритмомелодійні засоби</i>
<i>паралелізм синтаксичної структури частин</i>
<i>порядок розташування предикативних частин</i>
<i>співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків</i>
<i>лексичні засоби (повторення слова, синонімія, антонімія, заміна іменників займенниками, спільні другорядні чи головні члени речення тощо)</i>

Таблиця 42

Види інтонації в безсполучниковому складному реченні	
<i>перелічувальна</i>	<i>Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють...(Т.Шевченко).</i>
<i>протиставна</i>	<i>Пан гуляв у себе в замку – у ярмі стогнали люди (Л.Українка)</i>
<i>зумовленості</i>	<i>Трапиться слово зрадливе – геть його, сину, гони! (Б.Олійник).</i>
<i>пояснювальна</i>	<i>Душа – річ тонка: до неї ключів особливих треба (О.Гончар).</i>

Таблиця 43

Структурно-семантична класифікація безсполучникових складних речень			
Види речень	Характер відношень між частинами	Схема речення; пунктуація	Приклади
Безсполучникові складні речення з однотипними предикативними частинами	<i>перелічувальні з одночасністю дій, процесів, станів або їх часовою послідовністю</i>	[], [], [] або []; []; []	<i>Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться (О.Довженко). Спочатку примовкли коники, тоді шелеснуло листя, потім знову запала тиша (Ю.Смолич).</i>
	<i>зіставно-протиставні</i>	[] – [] або [], []	<i>Не рад козак журитися – само серце ниє (Н. тв.). Діла добрих оновляться, діла злих загинуть (Т.Шевченко).</i>
Безсполучникові складні речення з різнотипними предикативними частинами	<i>часові</i>	[час] – []	<i>Зайде сонце – Катерина по садочку ходить (Т.Шевченко). Згадаєш – заплачеш (Т.Шевченко). Вигоряє любов – закипає ненависть (Г.Латник).</i>
	<i>умовні</i>	[умова] – []	<i>Хочеш їсти калачі – не залежуйсь на печі (Н. тв.). У себе б тримали – була б користь (Я.Гончарук). Торкни – розсиплеться (Я.Гончарук). Не вмієш – навчать (Я.Гончарук).</i>
	<i>причинові</i>	[] : [причина]	<i>Я ніч не спав, схвильований до краю: це ж перший лист із рідної землі! (Д.Нитченко). Налагодь струни золоті: весна бенкет справляє (О.Олесь).</i>
	<i>наслідкові</i>	[причина] – [наслідок]	<i>Висипали запорожці – лиман човни вкрили (Т.Шевченко). Вам на зміну прийдуть ваші</i>

		або [] – [наслідок]	<i>діти - друга молодість ще розвіте (Є.Чередниченко). Дарма надіятись на когось – самі борітеся, самі! (І.Гнатюк). Невблаганна і неспинна розгулялась хуртовина – не пускає з хати (П.Куценко).</i>
	пояснювальні	[] : [пояснення]	<i>Доповнення до античних джерел: нашого Прометей клював двоглавий орел (Л. Костенко). В пору юності діє зовсім інша теорія відносності: там довгі дні, там зовсім інше відчуття часу (О.Гончар).</i>
	з'ясувально- об'єктні	[] : [доповнення, з'ясування]	<i>Скажу одразу: кобзарі існували з незапам'ятних часів (О.Бердник). Я не благаю – вимагаю: благослови нас на життя (О.Підсуха). Ідь, здоровий, ідь, ватажку, і пам'ятай: сила народу в боротьбі (Р.Федорів).</i>
	порівняльні	[] – [порівняння]	<i>Погляне – холодною водою обіллє (М.Вовчок). Говорить – шовком вишиває (Н. тв.).</i>
	допустові	[допустовість] – []	<i>Хмари чи грози – не гнись (А.Малишко). Сяде шити – не те вишиває (Т.Шевченко). Ловив рибку – впіймав рака. Йшли люди, пробігали машини – він не помічав їх (І.Сенченко). Минув травень, почався червень – ні краплини дощу, спека.</i>
	мети	[] – [мета]	<i>Пустіть його – нехай біжить! (В.Поліщук). Погу- каймо коваля, нехай нове колесо ставить (Н.Рибак). Я до школи – носити воду школярам (Т.Шевченко). Мчаться вагони – жити простори пустинь (М.Рильський). Везуть у степ в'ялену тарань – мінати на хліб (О.Зима).</i>

Питання для самоперевірки

1. Яка роль інтонації в організації безсполучникового складного речення? Назвіть види інтонації. Які ще засоби зв'язку предикативних частин можна виділити?
2. Вкажіть місце безсполучникових конструкцій у системі складних речень. Простежте їхнє співвідношення із сполучниковими структурами.
3. Схарактеризуйте систему розділових знаків у безсполучникових конструкціях. Яким змістовим відношенням між предикативними частинами вони відповідають?
4. Які Ви знаєте сучасні погляди вчених на граматичний статус і класифікацію безсполучникових конструкцій?
5. Які критерії покладені в основу розрізнення безсполучникових речень з однотипними і неоднотипними частинами?
6. Виділіть семантичні різновиди безсполучникових речень з однорідними частинами. Як відрізнити зіставні речення від протиставних?
7. Дайте повну характеристику семантичних різновидів безсполучникових речень з неоднорідними частинами.
8. Назвіть дослідників безсполучникових складних речень.
9. Які є види багатокomпонентних безсполучникових конструкцій?
10. Визначте стилістичну роль асиндетону.

Вправи

Вправа 1. Відрізнити з-поміж поданих конструкцій безсполучникові складні речення. Схарактеризуйте засоби зв'язку предикативних частин в них.

1. В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку (М. Коцюбинський).
2. Як у травні дощ надворі, то восени хліб у коморі (Народна творчість).
3. Не хочеш ставити в Києві – поставимо десь в іншому місці (П. Загребельний).
4. А прийде смерть – я буду жити, жити, бо на землі ніщо не пропаде (В. Сосюра).

5. Я б нікого й пальцем не зачепила, аби мене ніхто не зачіпав (І. Нечуй-Левицький).
6. Спробував відчинити дверцята – не відчиняються (О. Гончар).
7. В небі мла, а сонце гляне – мла розтане вмить (О. Олесь).
8. Будуть у нас машини – буде й матерія (Г.Тютюнник).
9. І весна йому теж здається дівчиною, але коли веселка живе на хмарі, то весна ходить на землі (М. Стельмах).
10. Місяць викочувався все вище і вище; осяяні дерева дивились на свої тіні, через Прут перекинувся срібний, як місяць, шлях у таємничі плавні, завиті сріблястим серпанком імлі (М. Коцюбинський).

Вправа 2. Розподіліть безсполучникові складні речення на три групи: 1) синонімічні до сполучникових складносурядних; 2) синонімічні до сполучникових складнопідрядних; 3) речення не синонімічні до сполучникових складних речень. Поясніть розділові знаки.

1. Граната рвонула, згасло світло, Надя, захопивши з ліжечка дитину, наосліп кинулася до дверей (В. Шкляр).
2. Опеньки з'явилися – літо скінчилося (Народна творчість).
3. Але така властивість моєї пам'яті: пам'ятаю бозна-що, забуваю елементарні речі (Л. Костенко).
4. Тепле сонце встало високо над Левиною горою, гомоніло передмістя, снували люди, мов мурахи, вимішуючи ногами весняну квашу (Р. Іваничук).
5. Та знаю: мене колисала колиска В краю калиновім тонкими руками (І. Драч).
6. Проведи по ньому смичком – він заграє, мов перша скрипка! (М. Стельмах).
7. Юркові робилось дедалі гірше: він почував страшенну сухість у роті, серце калатало як навіжене, волосся позлипалося від зимного поту... (Ю. Андрухович).
8. Сизі ранки поснули, Зозулі під росами сплять, Зелені стебля цибулі З низеньких туманів стремлять (І. Малкович).
9. Зрештою, життя все розставило по-своєму: він сидів в Амстердамі, я застряг на цьому пагорбі... (С. Жадан).
10. Не дай народові розбагатіти – матимеш отару слухняних овець, сліпих у своїй покірливості (П. Загребельний).
11. Не вмер поет – його втомило горе (Б. Лепкий).

12. Це має і свої переваги: можемо ліпше пізнати одне одного, жити тісніше, можемо ліпше чутися дома (М. Дочинець).
13. Йдемо вулицею і ще з другого кінця побачили: в хаті світиться (Д. Луценко).

Вправа 3. Визначте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами поданих безсполучникових складних речень. З якими сполучниковими конструкціями вони співвідносяться?

1. Буде правда – прийде і віра! (М. Стельмах).
2. Знай: по бурі тяжкій Перемога засяє дзвінка і погідна (М. Рильський).
3. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, далі, наче риза рути, темніє просо (М. Коцюбинський).
4. З'явився дядько тут вдруге – вона б вдруге їх вирядила (О. Гончар).
5. До мови доторкнешся – м'якіше м'яких вона тобі здається (П. Тичина).
6. Ще чарівнішою стала українська земля тепер: міріади зірок у небі зливаються з морем вогнів на землі (М. Рудь).
7. Не сон-трава на могилі Вночі процвітає, дівчина заручена Калину саджає... (Т. Шевченко).
8. Отож вісім років тому я виконала синову пораду: написала книгу кулінарних рецептів (М. Матіос).
9. А сурма до бою покличе – за край свій ми станем грудьми... (В. Сосюра).
10. Пам'ятаю: солдати Чуйкова парк садили у центрі Європи (Д. Луценко).
11. Івоніка подався з Михайлом до міста, до бранки, Марійка лишилася дома, молодший син їх Сава пішов у поле (О. Кобилянська).

Вправа 4. Визначте види інтонації в поданих безсполучникових складних реченнях (перелічувальна, зіставно-протиставна, зумовленості, пояснювальна). Розставте пропущені розділові знаки.

1. Застукотіли кулемети, сипнув густий рушничний вогонь, дико заіржали коні (В. Шкляр).

2. Тебе, Гнат, постав на перехресті – німці нізащо не підійдуть (М. Стельмах).
3. Залопотіло листя на придорожніх кущах, закапотіли важкі краплі, ... зашураділа трава, полегшено зітхнув ліс (Н. Гуменюк).
4. Вселюдське замовчиш обчухраним зростеш (П. Тичина).
5. Глянь наймолодше з наших міст в степу старому виростає (М. Рильський).
Можна все на світі вибирати, сину, Вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко).
6. Сьогодні я маю право назвати себе щасливим я пізнав творчу радість (Л. Дмитерко).
7. Князь ніколи не просить – він бере (П. Загребельний).
8. Біля Чорничного болота спокійно: крім грайливого пташиного співу та шелесту молодої парості нічого і нікого (Дара Корній).
9. Старість – це «два в одному»: можна бути дитиною і дорослим водночас (І. Роздобудько).
10. Я відчував пахне м'ятою (М. Хвильовий).

Вправа 5. Трансформуйте наведені безсполучникові складні речення кожної групи у синонімічні складнопідрядні. З'ясуйте відмінність семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами у них. Правильно проінтонуйте висловлення і поясніть розділові знаки. Перебудуйте їх так, щоб змінився характер змістових відношень і актуальне членування.

I. Снаряд упав – осипалась стіна (Л. Костенко); Ми різко зійшлися в танці – аж гудзики відірвались (Д. Павличко); Війне вітерець – дзвінка пшениця летить, кидається уплав (М. Стельмах); Надворі сутеніло – в хаті сутінки густішали (Б. Лепкий); Вітер дмухнув – захвилювали коси, оповили тоненьку фігурку, мов таємниця (Люко Дашвар); Скрутило його – злізти з ліжка не може (Макс Кідрук); Шум ріки остаточно заспокоює Дарусю – вона знову вертається до свого безконечного думання (М. Матіос); Вирував Майдан Незалежності, фонтанував шампанським, – люди урочисто й радісно переходили у нове століття (Л. Костенко).

II. Злітає чайка: в чайки крила є (Г. Кривда); Замість розгніватись, татко навпаки відчув гордість: у його дівчинки неабиякий талант і пречудовий смак (Дара Корній); Смерть експедиторів була поза сумнівами: спорядження знайшли покритим кіркою намерзлого

снігу з льодом...(Л. Дереш); Ігуани-бо, мовляв, нічим не гірші від котів чи собак, а за багатьма параметрами навіть кращі: полюють на домашніх комах, не галасують безрезневими ночами і надвір просяться нечасто (Ю. Іздрик). Старий Новий рік ми зустріли невесело: помер один мій знайомий, разом вчилися в університеті (Л. Костенко).

Вправа 6. Знайдіть і схарактеризуйте безсполучникові складні речення з однорідними частинами. Трансформуйте їх у складносурядні конструкції. Які змістові відношення виникають між предикативними частинами і які засоби їх зв'язку? Сполучникові чи безсполучникові структури більш стилістично умотивовані?

1. Закурився дах з усіх боків, полум'я лизнуло гонти, дим спалахнув. (Р. Іваничук).
2. Закрились всевидящі вічки, ущухла народна пристрасна її творчість, всі прокляття немовби вилетіли з хати разом з душею (О. Довженко).
3. Ранні пташки росу п'ють, пізні – слізки ллють (Народна творчість).
4. Частина їх залягла в рову відразу за цвинтарем, частина побігла ліворуч до польського кладовища... (В. Шкляр).
5. Грецькі боги не вродливі – вони зжіночені, солодкаві (П. Загребельний).
6. Припинила роботу школа, притихло, зачаїлося, насторожено поглядаючи з вікон, село (Н. Гуменюк).
7. Не русалонька блукає – то дівчина ходить (Т. Шевченко).
8. Попід гаєм зелененьким Чиста річка тече, На яворі зелененьким Соловій щебече (Я. Головацький).
9. На небі сонце – серед нив я (М. Коцюбинський).
10. Коні підтюпцем бігли, вітер ніс поперед їх шпарко сіру куру (П. Мирний).
11. Тому я скажу: влада над життям і смертю і в лікаря, і в судді (П. Загребельний).

Вправа 7. Розмежуйте безсполучникові речення з зіставними та протиставними відношеннями між предикативними частинами. Назвіть критерії розрізнення категорій зіставлення і протиставлення.

1. По один бік жито шепоче, по другий бік льон гріє на сонці свої побурілі голівки (В. Земляк).
2. В долинах персики цвітуть, – в горах знову сніг... (М. Рильський).
3. Небо високе, вимерзле, зорі далекі, маленькі (Ю.Збанацький).
4. Сполохані орли злітають у небо, сполохані жаби стрибають у болото (Є. Дудар).
5. Небо було синіше од моря, море було синіше од неба (М. Коцюбинський).
6. Маляр дає нам враження кольорів, поет викликає тільки спомини кольорів (І. Франко).
7. Летять хвилини – я не прислухаюсь (Леся Українка).
8. Дід свої (гриби) посушив, Бабині – сиренькі (М. Стельмах).
9. Безсмысленість властива тварям, людина ж без розуму – немислима (П. Загребельний).
10. На небі сонце – серед нив я (М. Коцюбинський).
11. Вихваляють царя і його ласки для українського народу, гетьмана зневажають (Б. Лепкий).
12. Звір несоромиться своєї дії, людина соромиться (В. Підмогильний).
13. – Ото он молодший Дмитро, ото старший Гнатко (І. Сенченко).

Вправа 8. Розгляньте безсполучникові складні речення з різнотипними (неоднорідними) частинами. Визначте їхні семантичні типи, перетворивши безсполучникові конструкції на складнопідрядні. Зробіть висновки про пунктуацію в різних семантичних типах речень.

1. О ні, все набагато складніше й глобальніше: почалася деструкція реальності (Л. Дереш).
2. А час підпирає: наступного літа вже перший ювілей Незалежності, 10 років (Л. Костенко).
3. Пам'ятаю: на Дніпрі од берегів так пахли трави (В. Сосюра).
4. Я знаю: труд – це бій (В.Сосюра).
5. В усіх книжках написано: любов не вмирає (П. Загребельний).
6. Очі заплющу – приходять спокій (А. Малишко).
7. Мати вмерла – я ще малесенькою була (М. Вовчок).
8. Мертві вороги небезпечніші за живих: вони невразливі (В. Канівець).

9. Зобов'язався словом – закріпи ділом (Народна творчість).
10. Прийде вечір – всі вулиці аж гудуть піснями (С. Васильченко).
11. Часто так буває: один вину свою на другого звертає (Народна творчість).
12. Говорить – шовком вишиває (Народна творчість).
13. Гей, життя, виходь на бій, – пожартуєм для розваги (П. Тичина);
14. Удвох шкодили – удвох і відповідати будемо (М. Стельмах).

Вправа 9. З'ясуйте, у яких безсполучникових конструкціях перша частина виражає тільки значення часу, а в яких часова семантика ускладнена умовною. Які сполучні засоби слід використати при перетворенні цих речень на складнопідрядні?

1. Удар тепер мороз – озимина пропаде (Г. Тютюнник).
2. Приїхали до лісу – зійшло сонце (Г. Тютюнник).
3. Треті півні проспівують – я вернусь до хати (Народна творчість).
4. Підеш за правдою – ніхто тебе не обидить (Г. Тютюнник).
5. Вернувся він – вже смеркло (П. Мирний).
6. Стихла пісня – тихо стало над степом (С. Скляренко).
7. Хмари розповзлися – виглянуло сонечко (Г. Тютюнник).
8. Тигра з клітки на нього випусти – він і тигра затуркає (П. Загребельний).
9. Йому було шість років – чоловік замовк (Любка Дереш).
10. У грудні йому виповнилося шістдесят два – серце почало вередувати (Макс Кідрук).

Вправа 10. Поясніть відмінності у вираженні семантико-синтаксичних відношень (причини, наслідку) і вживанні розділових знаків у реченнях I та II груп.

I. Грім гримить – земля тремтить (П. Мирний); Стріляють серце, стріляють душу – нічого їм не жаль (П. Тичина); Зросив дощик, пригріло сонечко – рослина аж бринить (К. Гордієнко); Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевченко); Людська кров не водиця – проливати не годиться (М. Стельмах); На схід сонця квітнуть рожі – будуть дні погожі (П. Тичина).

II. Не треба заздрити Шекспіру: він жив у дуже темний час (Л. Костенко); Митцю не треба нагород: його судьба нагородила

(Л. Костенко); Не жди сподіваної волі: вона заснула (Т. Шевченко); День обіцяв бути погожий: на небі ні хмаринки (П. Мирний); Надворі було темно: нещодавно зайшов місяць; Роботу ж мені шукати не треба: робота завжди сама знаходить мене (Є. Гуцало).

Вправа 11. Розмежуйте безсполучникові пояснювальні та з'ясувально-об'єктні речення з двокрапкою між предикативними частинами. Які допоміжні засоби ви при цьому застосували?

1. Мене тут тішить усе: Бейкер Стріт із її детективним музеєм і такою британською вишуканою стриманістю (Н. Гербіш).
2. Холодний розум підказував: злістю не допоможеш (Ю. Мушкетик).
3. Чоловік, певна річ, скористався з чудової нагоди: ніжно торкнувся, як гадав, найкрасивішого в світі обличчя (Ж. Куява).
4. Знаю я: моє ім'я не згасне на прийдешнім сонячнім путі (В. Сосюра).
5. Валька хотіла почути врешті головне від куми: що змусило її податися в монастир? (Ж. Куява).
6. Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно по синьому морі (Леся Українка).
7. Сіра маса, заклопотана лише одним: вирвати свій шматок, затоптуючи інших (І. Роздобудько).
8. Звістка була коротка: татари зупинилися у Терновій балці – між річками Хоролом і Комишнею (В. Рутківський).
9. Такий був у них з татом ритуал: двічі на день, ввечері і вранці, припадати до чудотворної ікони Богородиці (Г. Тарасюк).
10. І в Біблії сказано: ніхто не знає, ні дня, ні години (Г. Пагутяк).
11. Переконався: люди часто обманюються і на щирість не відгукуються, зате їх легко підкупити почуттями фальшивими (П. Загребельний).
12. Можуть сказати: є ще великий світ і в ньому воля (П. Загребельний).
13. Та знаю: Епоха наша – і сувора, і трагедійна, і велична (І. Світличний).

Вправа 12. Які типи семантико-синтаксичних відношень (допустові, протиставні, протиставно-допустові) наявні між предикативними частинами поданих безсполучникових конструкцій? У які сполучникові речення їх можна трансформувати? Підставте всі можливі сполучники.

1. Поливали доріженьку – вона вся куриться (Народна творчість).
2. Ще сонячні промені сплять, – Досвітні огні вже горять... (Леся Українка).
3. Тебе зачинили за ґрати – слово ходить по світу (М. Коцюбинський).
4. Засип правду хоч золотом – вона впливе доверху (Народна творчість).
5. Кулі тебе цілитимуть – попадуть у землю (Народна творчість).
6. Вода була холодна, повітря пекуче (Б. Грінченко).
7. Злітай увесь світ вздовж і впоперек – ніде таки нема так добре, як у себе дома.
8. Не ти її вознесеш – вона тебе (П. Загребельний).
9. Рада б зірка зійти – чорна хмара заступає (Народна творчість).
10. Була б його спіймала – зозуля ізлякала... (П. Тичина).
11. Минали дні – брат не повертався (О. Десняк).
12. Пробували налагодити якусь розмову – не в'язалась.

Вправа 13. Доберіть до кожної з поданих моделей по три безсполучникові речення. Прокоментуйте розділові знаки в них.

1. [] – [порівняння]
2. [допустовість] – []
3. [] : [причина]
4. [] – [мета]
5. [умова] – []
6. [] : [пояснення]
7. [час] – []
8. [причина] – [наслідок] або [] – [наслідок]
9. [] : [доповнення, з'ясування]
10. [] – [] протиставлення
11. [], [], [] або []; []; [] перелік
12. [], [] зіставлення

Вправа 14. Визначте різновиди семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами багатокomпонентних безсполучникових складних речень з однорідною і неоднорідною безсполучниковістю. Побудуйте схеми речень. Поясніть розділові знаки.

1. Усе грало їм на руку: випала темна ніч, денікінці кубрячили в цегляній касарні, лише три стійчики чатували харчові гамазеї та ще двоє пантрували браму (В. Шкляр).
2. Глянь на луг – не вся травиця ще потоптана у прах; глянь на люди – чесні лиця ще не всі обвіяв страх (П. Грабовський).
3. А там знову гули заметілі, лютували морози – гуляла на просторах зима (М. Олійник).
4. Музика гриміла, усі зітхнули з полегкістю: Чорнобильську атомну, нарешті, закрито (Л. Костенко).
5. Здається ніколи не ходило тут горе, ніколи не схлипував сум – завше співають соловейки весною, безтурботні жайвори розсипають над полями свої дорогоцінні перли (М. Олійник).
6. Дорога була слизька, ніч, їхав на великій швидкості – машина врізалася в дерево, уламки розкидало на сто метрів (Л. Костенко).
7. На весіллі хтось чарку розбив, – Молода на посаді сумує, Молодий смутно чоло схилив, – Не журіться, то щастя віщує! (Леся Українка).
8. І ледве натуру зо сну зимового Збудив поцілунок весни, – Дівчина запрагнула рясту дрібного, їй проліски снились рясні (Леся Українка).
9. Даруся заходить по пояс у воду чи стає у викопану по крижі яму – вона не шукає тепла, вона шукає рятунку на свою голову (М. Матіос).
10. І вона гонобила надію у серці: дасть же Бог – знайдеться добрий чоловік її дитині – приймемо зятя у хату (П. Мирний).
11. Він думає: мене не проведеш, я знаю цих чортових слов'ян, я не дам їм себе обдурити – жодного зайвого centa, мінімум чайових, скромні умови проживання, жодних посередників (С. Жадан).

Вправа 15. Зробіть повний синтаксичний розбір десяти безсполучникових складних речень з однорідними та неоднорідними частинами, дібраних з текстів художнього стилю

мови. Вкажіть їхні стилістичні функції. Використовуйте подану нижче схему синтаксичного аналізу.

***Послідовність синтаксичного розбору
безсполучникового складного речення***

1. Довести, що речення складне елементарне, знайшовши дві граматичні основи предикативних частин, що входять до його складу (якщо три і більше основ, то речення багатокomпонентне).
2. З'ясувати вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
3. Вид речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. Вказати тип речення за характером зв'язку в ньому предикативних частин — безсполучникове.
5. Визначити структурно-семантичні особливості безсполучникового речення:
 - а) однорідні чи неоднорідні предикативні частини (синонімічні до складносурядних або складнопідрядних речень);
 - б) семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами і відповідні семантичні різновиди речень (єднальні, протиставні, часові, умовно-наслідкові, причинові та ін.);
 - в) засоби зв'язку предикативних частин (вид інтонації, лексичні елементи, порядок розташування частин тощо).
 - г) закрита чи відкрита структура;
 - г) вільне чи фіксоване розташування предикативних частин.
6. Накреслити лінійну чи вертикальну схему речення.
7. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–3, 5, 7–13, 21–22, 24, 29, 39, 61, 63, 69–70, 72–74, 89, 94, 98, 115–121.

§14. БАГАТОКОМПОНЕНТНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про ускладнене складне речення. Типи багатокomпонентних складних речень.
2. Характеристика багатокomпонентних складносурядних і безсполучникових конструкцій.
3. Складнопідрядні багатокomпонентні речення, їхні різновиди.
4. Варіанти поєднання сурядно-підрядних конструкцій в українській мові.

5. Складні багатокомпонентні речення з різними видами зв'язку (сполучниковим і безсполучниковим).
6. Період як багатокомпонентна синтаксична структура. Стилiстична роль періоду.

Ключові поняття: багатокомпонентне (ускладнене, неелементарне) складне речення, елементарне (неускладнене) складне речення, багатокомпонентне складносурядне речення, багатокомпонентне складнопiрядне речення, багатокомпонентне безсполучникове речення, багатокомпонентне складне речення з різними видами зв'язку, період, супiрядність, однорiдна супiрядність, неоднорiдна супiрядність, послiдовна пiрядність, змішана пiрядність.

Студент повинен знати: особливості структури багатокомпонентного складного речення як комбiнації мiнiмальних конструкцій, їхні специфічні особливості в граматичному оформленні, семантиці, функціонально-стилiстичному застосуванні.

Студент повинен уміти: вирiзняти багатокомпонентне складне речення, визначати його типи, характеризувати класи багатокомпонентних складних речень, будувати їх лiнійні та вертикальні схеми, правильно й доцiльно вживати у рiзних стилях мовлення.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 44

Типи багатокомпонентних складних речень
безсполучникові багатокомпонентні речення
складносурядні багатокомпонентні речення
складнопiрядні багатокомпонентні речення
складні багатокомпонентні речення з різними видами зв'язку

Таблиця 45

Безсполучникові багатокомпонентні речення	
з однорiдною безсполучниковiстю	<i>Послався зелений барвінок, червоніє зірка, повився горобиний горошок, вовча ступа попустила широке листя, розкинувся до землі синій ряст, розрослася зелена рута (М.Вовчок)</i>
з неоднорiдною безсполучниковiстю	<i>Оце я розумію: тільки заштопали чоловіка – уже він і на коні (О.Гончар)</i>
з однорiдною та неоднорiдною безсполучниковiстю	<i>Не китайкою покрились козацькiї очі, не вимили біле личко слiзоньки дiвочі: орел виїняв карі очі на чужому полі, біле личко вовки з'їли, – така його доля (Т. Шевченко)</i>

Таблиця 46

Складносурядні багатокомпонентні речення		
<i>предикативні частини яких поєднуються єднальними сполучниками</i>	<i>предикативні частини яких поєднуються розділовими сполучниками</i>	<i>предикативні частини яких поєднуються різнотипними сполучниками сурядності</i>
<i>Тяжких дерев стривожені ряди Загомоніли раптом, затремтіли, І довгі трави стебла похилили, І покотилася недобра вість, І змовкло все (М.Рильський)</i>	<i>То вітерець дихне по ниві, То коник в житі засюрчить, То радісно бджола з добутком, злетівши з квітки, задзижчить (Л.Глібов)</i>	<i>І колишеться м'ята, і тремтить долина, і доріг тих багато, А вітчизна — одна (А.Малишко)</i>

Таблиця 47

Складнопідрядні багатокомпонентні речення	
<i>з послідовною підрядністю</i>	<i>Не поет, хто забуває про страшні народні рани, щоб собі на вільні руки золоті надіть кайдани (Леся Українка)</i>
<i>з однорідною супідрядністю</i>	<i>Як тільки смеркне і чорне небо щільна укріє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом (М. Коцюбинський)</i>
<i>з неоднорідною супідрядністю</i>	<i>Земле моя, всеплодюча мати, Сили, що в твоїй живе глибині, Краплю, щоб в бою сильніше стояти, Дай і мені! (І.Франко)</i>
<i>з однорідною та неоднорідною супідрядністю</i>	<i>Ми будем слухать мову щирю, що в хвилях принесе ефір, що всі народи хочуть миру і що війну здолає мар (В.Сосюра).</i>
<i>з послідовною підрядністю та супідрядністю</i>	<i>І знали ми, що там далеко десь у світі, Який ми кинули для праці, поту й пуг, За нами сльози лють мами, жінки і діти, Що други й недруги, гнівнії та сердиті, і нас, і намір наш, і діло те кленуть (І.Франко) – домінує послідовна підрядність. Лише той гідний світлого майбутнього, хто свято шанує минуле, пишається героїчною історією свого народу, і все робить для того, щоб сучасне було не менш славне, щоб уписалося воно золотими сторінками на скрижалі історії (І.Цюпа) – домінує супідрядність.</i>

Таблиця 48

Складні багатокомпонентні речення з різними видами зв'язку	
<i>з сурядністю і підрядністю</i>	<i>Коли мені кажуть «Київ», я бачу Дніпро, стоячи на Володимирській гірці, я схилиюсь над неосяжним простором, що відкривається моїм очам унизу, і в мене таке відчуття, неначе я птах, мовби лечу я, розставивши руки-крила, заточую великі кола над тим чарівним світом, яким лежить унизу (П.Загребельний).</i>

<i>з сурядністю і безсполучниковим зв'язком</i>	<i>І всі ми, як один, підняли вгору руки, І тисяч молотів о камінь загуло, І в тисячні боки розприскалися штуки та відривки скали: Ми з силою розпуки раз по раз гримали о кам'яне чоло (І.Франко).</i>
<i>з підрядністю і безсполучниковим зв'язком</i>	<i>Коли вона проснулась, на столі вже горіла свічка, в кімнаті нікого не було, у чорні смолисті вікна дріботів дощ, наче билися дзьобиками в скло ластів'ята, шукаючи, де б погрітись (О.Гончар).</i>
<i>з сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком</i>	<i>Осліплені місяцем гори блищать, їм кедри і сосни казки шелестять, І дивні пісні їм співають вітри, Що нишком підслухали в моря з гори. Осяяні місяцем гори блищать, Осріблені місяцем сосни шумлять, А море і сердиться й лає вітри, Що нишком його підслухають з гори (О.Олесь).</i>

Питання для самоперевірки

1. Які типи сполучників найчастіше вживаються у багатокomпонентних складносурядних реченнях?
2. Розкрийте поняття однорідної, неоднорідної та послідовної підрядності. Що таке супідрядність?
3. Які типи багатокomпонентних безсполучникових структур найчастіше вживаються в мовленні?
4. Назвіть варіанти поєднань безсполучниково-сполучникових конструкцій. Намалюйте основні моделі.
5. Які синтаксичні та стилістичні функції періоду? Наведіть приклади з поетичних творів.
6. Хто з українських вчених найповніше дослідив багатокomпонентні складні речення? Назвіть найважливіші праці.

Вправи

Вправа 1. Скільки предикативних частин у поданому складному реченні? Визначте граматичні основи та структурно-семантичні типи простих речень (частин), виділених зі складного. Намалюйте схему багатокomпонентного складного речення.

Крім дітвори, не було тут нікого, і раптом якогось там дня, частіше всього надвечір, на одній із наших степових доріг з'являються ті, кого ми ждемо й водночас побоюємося, від кого дорослі велять нам, малим, триматися осторонь, бо можуть дитину вкрасти й завезти світ за очі; будеш вік у шатрах й ніколи не побачиш своєї Тернівщини... (О. Гончар).

Вправа 2. Визначте види складних багатокomпонентних речень з сурядним і підрядним зв'язком. Побудуйте їхні схеми та зробіть повний синтаксичний розбір.

1. Я з жахом вдивляюсь у сю боротьбу світла з життям, і мені здається, що в той момент, як воно погасне, одлетить душа моєї Оленки (М. Коцюбинський).
2. А коли не вдалося розсіяти лаву, коли на другому кружку захлинувся розпечений «люйс» і Василь опинився в тісному кільці кінноти, то підніс до скроні бельгійського браунінга, і покотилась довга луна від яру до яру, від хутора Крисельці аж до Мотриного монастиря (В. Шкляр).
3. Лаврін доказував, що груша його, бо він її прищепив, бо йому подарував батько, а Карпо доказував, що груша його, бо росте в його городі (І. Нечуй-Левицький).
4. Він весь час лежав у кутку, і його вже не зганяв наглядач, бо не міг зігнати, щоб він не порушував тюремного режиму (І. Багряний).
5. Був він дуже лагідної, симпатичної вдачі, і його в камері всі дуже любили, а за те, що він був фактично без'язиким, бо не володів ані українською, ані російською мовами як слід, смішно, по-дитячому вимовляючи слова, його всі мали за велику, тяжко скривджену дитину (І. Багряний).

Вправа 3. Знайдіть багатокomпонентні складні речення. Скільки в них предикативних частин. Які типи синтаксичних зв'язків між ними?

1. Саме зійшов місяць, надворі було тихо й тепло, ратники спали на землі, підклавши під голови кульбаки, сторожа вартувала у дворі й за частоколом; світло в корчмі погасло (Р. Іваничук).
2. З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... (П. Мирний).
3. Ти кажеш – русалок нема, дідусь кажуть, що таки є! (Б. Грінченко).
4. Цього разу я з подивом дивився вниз: ми вийшли з пащі звіра й вдалині нечіткими вогниками вимальовувалися обриси найближчого села, перекресленого золотою рисою ріки (І. Роздобудько).

5. Вони зустрілися, та це сталося надто пізно: тягар життєвих перемог силою інерції вже не дозволяє змінити напрям, вписатися у потрібний поворот (Ю. Іздрик).
6. Завжди худорлява, тепер вона скидалася на зморену сорокарічну монашку: на обличчі – нуль макіяжу, і вбрана була в усеньке чорне: чорний шалик, чорна спідниця й довгий, до колін, такого ж скорботного кольору піджак (Ж. Куява).
7. На карту України подивись, на простір від Каховки аж до Криму, у завтра глянь – бач, води простяглись там живодайні – ясно, чітко, зримо (М. Рудь).
8. Думалося нам про тих, що полягли за цей світ молодими, і душа аж спротив вчинила, що десь іще триває людовбивство, хоч йому вже не повинно бути б місця на землі... (О. Гончар).
9. І навіть якщо вирішить хтось перевірити версію Олега, то доволі швидко з'ясує: автобус застряг посеред степу, а мого брата справді звать Роман (Дара Корній).
10. Грицько такий сердитий, крикливий; жінка його Хівря – така уїдлива: тільки й чуєш, як Хівря лає Пріську або Грицько кричить на Пилипа... (П. Мирний).

Вправа 4. Розподіліть багатокomпонентні складні речення на три групи: 1) складні речення з безсполучниковим і сполучниковим сурядним зв'язком 2) складні речення з безсполучниковим і сполучниковим підрядним зв'язком; 3) складні речення з безсполучниковим і сполучниковим сурядним та підрядним зв'язком. Побудуйте схеми речень.

1. Говорять, що матері сльози гарячі і тверде, міцнеє каміння проймають; Невже найщиріші кривавії сльози дитячі Ніякої сили не мають? (Леся Українка).
2. Он глянь: у тім раї, що ти покидаєш, латану свитину з каліки знімають (Т. Шевченко).
3. Такий же Чумацький шлях, як досі бачив над собою в Холмі чи Володимирі, той самий шлях, як переказували старі люди, який подорожнього веде в Єрусалим – йди за тим шляхом і ніколи не зіб'єшся (І. Корсак).
4. Наші світи не є застиглими постійними величинами, вони рухаються не лише в просторі, але й у часі та ще й в одному вимірі, про який вам досі невідомо і який існує лише в системі простір-час (П. Бондаренко).

5. Тече вода в синє море, Та не витікає; Шука козак свою долю, А долі немає (Т. Шевченко).
6. І досі ще тривожні й неспокійні у людства сни, бо знає світ: закінчуються війни, але існує стан війни (М. Ткач)
7. А в хаті лісника Гречаного вже пахло упрілим борщем, однак до столу не сідали – мали надійти ще хлопці (В. Шкляр).
8. Спочатку не тривожилася: з часів вимушеного заміжжя, коли її, родовиту шляхтянку, віддали за багатого козака зі старшини, що його батько тільки-но дворянський титул отримав, відгородилася від нелюба стіною пихи й зневаги – роби, що заманеться, мені однаково! (Люко Дашвар).
9. Вона вирішила: життя – річ даремна, коли дівчину не кохає чоловік її мрії (В. Денисенко).
10. Решта ввічливо мовчала – хто ж буде сміятися зі старої людини, особливо, якщо вони й самі не знають правильної відповіді (С. Андрухович).
11. В крамниці було повно люду; високі й кремезні руснаки гомоніли прудко, з особливим акцентом, так що незвикле вухо, не могло зразу захопити суть розмови (М. Коцюбинський).
12. Ви змогли б не дізнатися, в чому ж річ, хіба що тоді, якби закрили вуха і почали щось голосно говорити або співати – тоді б ви просто не почули сказаного мною (С. Андрухович).
13. Біснுவатий був велетенського зросту і силу мав волячу, так що кілька мужів, котрі хотіли його зв'язати, змушені були спішно покинути двір: одному велетень зламав ключицю, а двоє інших відбулися синцями (В. Шевчук).
14. І коли мимо гуркотів важкий ешелон, барак теж ніби зривався з місця: двигтіли стіни, дрижала підлога, бряжчали шиби у вікнах, а барак мчав і мчав (Г. Тютюнник).
15. Тяжко було їй на серці, як сиділа в тому будуарі: там стояла її рожева канапка, вона будила спогади, сказав би, наймиліші, та чи ж були для Софії милі спогади тепер? (Леся Українка).
16. О, в мене такий звичай: пий до дна, коли наливають, і танцюй, коли грають, пильно слухай, коли дзвонять (І. Кочерга).

17. Потім вони наносили з шахтної лісопильні тирси і товсто вслали нею підлогу, щоб не тягло з підвалу; знайшли в барачному сараї старе ліжко з нікельованими кулями на бильцях, перенесли до вагової і зладнали постіль із сіна, яке не встигли доїсти шахтні коні: шахту-бо вже затопили водою, а коней забрали на війну (Г. Тютюнник).
18. І вдовине жито поспіло, та нема кому його жати; сиплеться стигле зерно на землю, а вдова лежить недужа: тяжка слабкість спутала руки й ноги, прикувала до постелі (М. Коцюбинський).
19. Поглядав на батька, в того очі грали розумом, і Дениско був певен: батько все знає, потім розтолкує цю дивину(Є. Гуцало).
20. Ще нікого не було в столовій, але я бачив добре знайому, застиглу в оці картину: чорний смокінг у білих штанах мовчки і методично ріже криваве м'ясо, а біля нього дама у білім уся впірнула між дві половинки червоного Бедекера (М. Коцюбинський).
21. Навколо б завмирала метушня: жінки б затуляли губи руками й плакали, молоді дівчатка сором'язливо-грайливо усміхалися б мені, а чоловіки неодмінно кивали б головами, піднімали капелюха й зупинялися, щоби купити оберемок квітів для коханих у моєї сусідки-квіткарки (Н. Гербіш).
22. Признаюсь – заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі (М. Коцюбинський).
23. А тим часом сонні перехожі сновигали вулицею в обидва боки: хтось поспішав, а хтось плентався непевним кроком, неначе не міг зважитися, чи варто йти вперед, чи мудріше було б повернутися додому й сховати носа під теплою периною (Н. Гербіш).
24. Ця відома байка розповідала ще про смерть Еввідіки і відвідини пекла, але щодо Еввідіки Орфей був певний: вона не вмере раніше за нього, бо мусить про нього дбати, залишаючись при цьому осторонь музики та інших високих сфер (Г. Пагутяк).
25. Ціпок, яким той був прикований до вільхи, натягло: видно, повінь, покидаючи цю місцину, хотіла забрати з собою й човна, та не подужала прив'язі (Г. Тютюнник).

Вправа 5. Правильно проінтонуйте складнопідрядні речення з послідовною підрядністю. Встановіть семантичні різновиди підрядних частин.

1. Коли ж йому здавалось, що Іван або Каленик скидали оком на його руки, він кидав ґрати, засував руки в рукава або ховав позад себе, і сердитий, розлючений виганяв їх з хати (М. Коцюбинський).
2. Виявилося, що водій зважився на поїздку заради кількох пасажирів, які будь-що вирішили відсвяткувати Новий рік у іншому місті, і край (Дара Корній).
3. Михайло лежав недалеко бурдея в городі, що вибігав кінцем у дрібний лісок, який притикав із інших боків до піль, і пас воли (О. Кобилянська).
4. Хто не знає «Мекки», куди збиралось з цілого повіту панство, як на Магометову могилу бусурмани з цілого світу (П. Мирний).
5. Він одразу ж присоромив себе за таку підозру, виправдовуючись тим, що зрада підстерігала його навіть там, де не було й тіні недовіри (В. Шкляр).
6. Вже збирався йти додому на етюди, коли побачив, як до нашого будинку хтось біжить (В. Лис).
7. Пан Квасневський узявся розповідати про те, що після розвалу Радянського Союзу, коли Польща здобула незалежність, але залишилася економічно слабкою, чимало поляків соромилися свого походження (М. Кідрук).
8. Я боявсь поворохнути пальцем, щоб часом мати божа не побачила з неба, що я тут у малині (О. Довженко).
9. Якби був я лицар і мав панцир добрий, і над всіх був сильний і над всіх хоробрий, я би з перемоги вороги під ноги, що мені до тебе не дають дороги! (І. Франко).
10. Стопка береться для того, щоб було чим вихлюпувати воду з човна, коли човен тече (О. Вишня).

Вправа 6. Визначте семантику підрядних частин та засоби їх зв'язку з головними в складнопідрядних реченнях з однорідною супідрядністю?

1. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінком корова або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище (М. Коцюбинський).

2. Непроступний був чоловік старий Ковбаня, – і жінка од нього нічого не довідалася, хто він і що він, і звідкіля він, і як він (П. Куліш).
3. Ми підем, де трави похилі, де зорі в ясній далині (А. Малишко).
4. А коли весни приходили, коли зацвітали яблуні, коли небо набирало барв вина від заходу, вечірній монастирський дзвін тоді потужно виривався із квітучого моря і довго дзвенів під вишневими хмарами (У. Самчук).
5. Він і скидався б на художника, якби не такий сіруватий і невпевнений, зацькований вигляд, якби не така невиразність у погляді, навіть зосередженому в собі (С. Андрухович).
6. Що вона там бачить таке, чого не бачить Михайло, і що йому навіть не дається в очі? (М. Матіос).
7. Чи не були б ви такі ласкаві звістити нам, до якого монастиря належите, хто його настоятель і чому мандруєте? (В. Шевчук).
8. Я бачила, як гинуло найкраще, як родичі мої гнили по тюрмах і як високе низько упадало (Леся Українка).
9. Професор спитав Марка, чи давно той плаває на «Колумбі», чи ще де плавав, хто він і звідкіля (М. Трублаїні).
10. Може, просто наснилося йому зараз все те, що могло бути, до чого прагнула його душа? (І. Цюпа).

Вправа 7. Розподіліть складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю на такі групи: а) у яких різні за семантикою підрядні частини пояснюють усю головну частину; б) у яких різні за семантикою підрядні частини пояснюють різні слова головної частини; в) у яких однакові за семантикою підрядні частини пояснюють різні слова головної частини; г) у яких одна підрядна частина пояснює всю головну частину, а інша – лише опорні слова в ній.

1. Шкода тої ложки страви, що з'їсть, та того кута печі, що залежить (В. Стефаник).
2. А ті не пощаждать нікого, хто дістанеться в їх руки, так, як не пощадили наших ранених товаришів (М. Стельмах).
3. Тож перед тим, як ставити запитання «Що для вас Україна?» і «Чи не соромно вам бути українцем?», переконайтесь, що запитуєте саме українця (М. Кідрук).
4. Коли в мене бувають якісь дуже погані стани, крім молитви не рятує, то я знаю, що я дихаю – а значить я молюсь (Ю. Іздрик).

5. Коли вже на те пішло, то я маю право на половину груш, бо груша моя (І. Нечуй-Левицький).
6. Тепер та іншими очима подивилась на сторожа, на школу, на дзвона, що нарешті знайшов своє місце, і навіть на соняшники, які розкішними золотими решетами пересівали сонячне проміння (М. Стельмах).
7. Якби був я лицар і мав панцир добрий, і над всіх був сильний і над всіх хоробрий, я би з перемоги вороги під ноги, що мені до тебе не дають дороги! (І. Франко).
8. Я подумав, що кожна людина, хоч і відкривається перед світом, має в собі немало сокровенного (В. Шевчук).
9. На тому місці, де росло одно родюче дерево, хотілося, щоб росло два (У. Самчук).
10. Допоки кожне плем'я було окремо, всякий, хто дужчий або нахабніший, міг збиткуватися з нього (В. Шевчук).
11. Як би ми з тобою не говорили, все рівно не розуміємо один одного, бо говоримо на різних мовах (Г.Тютюнник).
12. Уявити, як мій батько бігає, важко, бо все життя він був втіленням спокійної неквапливості (П. Загребельний).
13. Зараз, коли вони сиділи поруч, на очах у народу, якимось особливо відчувалося, що це були вольові натурі (Я. Баш).

Вправа 8. Визначте різновиди багатокomпонентних складнопідрядних речень: 1) речення з послідовною підрядністю; 2) речення з однорідною підрядністю; 3) речення з неоднорідною підрядністю; 4) речення з однорідною і неоднорідною підрядністю; 5) речення з неоднорідною підрядністю та послідовною підрядністю; 6) речення з однорідною підрядністю та послідовною підрядністю; 7) речення з однорідною і неоднорідною підрядністю та послідовною підрядністю. Сполучники чи сполучні слова в них вжито? Побудуйте вертикальну схему кожного речення. Вкажіть семантику підрядних частин.

1. І все, куди не йду, сухі тумани сняться, де дерева шумлять і плачуть за Дінцем, де вулиці п'янить солодкий дух акацій... (В. Сосюра).

2. Довгі роки розлуки з землею батьків, чи то вже так положено людині, що приходить час, коли вивчені в давно минулому дитинстві байки й молитви виринають у пам'яті і заповняють всю її оселю, де б не стояла вона (О. Довженко).
3. Тільки там, де плече торкалося плеча або чулося ззаду тепле дихання, люди напевне знали, що вони не самі (М. Коцюбинський).
4. Перемагає не той, у кого меч гостріший і більший полк, а той, хто дужче вірить у перемогу (М. Стельмах).
5. Вона дивилась на моторні човни, що бадьоро стукотіли по річці, на човни звичайні, де напівголі засмагли спортсмени вправляли м'язи й весело хитались на хвилі, що гнав пароплав (В. Підмогильний).
6. Глядів на землю, неначе шукав на ній кулі, що перебігла з одного місця на друге, та схилив молоде, звичайно блідаве лице, що стемніло із гніву, який так раптово наплив йому до серця (О. Кобилянська).
7. Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини – «вуйко» (М. Коцюбинський).
8. Якщо ж не пішла в мандри, то пропала тут, бо не можуть же зберігатися справи такої давності там, де не зберігаються навіть самі люди, хоч і суджені не до страти, а на терміни ув'язнення чи каторги (І. Багряний).
9. Тільки знаю вже добре я, Що і кулі жалко для них, що уже не воскреснуть ніяк, бо немає ґрунту у них (Ю. Клен).
10. Якщо молоді будуть вірними християнами і житимуть за законами, то не має значення, коли вони помруть, бо згодом неодмінно зустрінуться на тому світі й уже в раю доживатимуть віку разом (В. Денисенко).

Вправа 9. Випишіть з художніх творів П.Загребельного різні види багатокomпонентних складних речень. З'ясуйте їхні стилістичні функції. Чи трапляються у текстах письменника періоди? Які моделі речень вони найчастіше утворюють?

Вправа 10. Доберіть із публіцистичних і наукових текстів 10 багатокomпонентних складних речень з різними видами зв'язку. Зробіть їхній повний синтаксичний аналіз та намалюйте схеми.

Вправа 11. Напишіть есе на вільну тему з використанням різнотипних складних речень.

Рекомендована література: 1–3, 5, 7–13, 21–22, 24, 29, 39, 49, 61, 63, 69–70, 72–74, 89, 94, 98, 115–121.

§15. ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

1. Структурно-семантичні особливості прямої мови. Різні типи зв'язку прямої мови з авторською.
2. Співвідношення форм прямої та непрямой мови.
3. Невласне-пряма мова, її ознаки та стилістична роль.
4. Діалоги, особливості їх побудови й стилістичного вживання.
5. Цитати, правила їх використання й оформлення.

Ключові поняття: чуже мовлення, пряма мова, непряма мова, невлаcне-пряма мова, діалог, полілог, монолог, цитати, слова автора.

Студент повинен знати: структурно-семантичні ознаки прямої мови, способи заміни прямої мови непрямою, структуру, особливості вживання і стилістичні функції невлаcне-прямої мови в художньому стилі, специфіку діалогічного та монологічного мовлення, принципи введення цитат.

Студент повинен уміти: правильно розставляти розділові знаки при прямій та непрямої мові, діалогах і цитуванні, конструювати та вживати пряму, непряму, невлаcне-пряму мову, діалоги, цитати в різних стилях мовлення.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 49

Конструкції з чужим мовленням			
Види	Форма вираження	Пунктуація	Приклади
<i>Пряма мова</i>	точно відтворений чужий вислів із збереженням його лексичних, синтаксичних та інтонаційних особливостей, який супроводжується	А: „П”. (? !) „П”, – а. „П?” – а. „П!” – а. „П, – а, – п”.	„Хай чабан, – усі гукнули, – за отамана буде” (П.Тичина).

	словами автора; будується за моделями усіх структурно-семантичних типів речень	„П, – а. – П”. „П? – а. – П?” „П! – а. – П”. „П? – а: – П”.	
Непряма мова	чуже мовлення, введене автором розповіді в текст у формі з’ясувальної підрядної частини складнопідрядного речення; вона є самостійною синтаксичною одиницею, а разом зі словами автора становить складнопідрядне речення, в якому головна частина – це слова автора, а підрядна – непряма мова	кома після головної частини (слів автора)	<i>Мати через пліт запитала сина, куди він збирався (М.Стельмах).</i>
Невласне пряма мова	особливий стилістичний прийом, за допомогою якого автор глибоко розкриває внутрішні почуття героїв, їхні думки, переживання, прагнення; становить суміш непрямой мови з елементами прямої, зберігаючи певною мірою порядок слів, інтонацію, дослівні вислови, емоційність мовлення персонажів; являє собою різні синтаксичні конструкції	розділові знаки зумовлені структурними особливостями конструкцій, які лягли в основу невласне прямої мови	<i>Кайдашиха обтерла білою хусткою сар’янци і гордовито дивилася навкруги: дивіться, мов, люди добрі, яка панія їде до вас у гості (І.Нечуй-Левицький).</i>
Діалогічне мовлення	дослівно відтворена розмова двох чи кількох осіб; може супроводжуватися словами автора, але не завжди; реалізується в різних структурних типах двоскладних, односкладних, нечленованих речень, здебільшого неповних, а також у складних конструкція.	перед кожною реплікою ставиться тире, а слова кожної особи пишуться з нового рядка; слова автора вводяться, як і при прямій мові	– <i>Чия ти, дівчино? Де ти живеш?</i> – пита Кармель. – <i>Я наймичка з ланів. Служу там у хазяїв. У Книшів.</i> – <i>Лихі, мабуть, люди ці Книші?</i> (М.Вовчок)
Цитата	дослівно переданий уривок з якогось твору (найчастіше наукового чи публіцистичного) з метою підтвердження висловленої думки чи її пояснення; наводиться як зі словами автора, так і без них; може мати різну структуру (просте, складне речення, словосполучення чи й одне слово)	береться у лапки; у наукових текстах паспортизується	<i>Як писав у свій час М.Рильський, „усякий хоч трохи досвідчений перекладач знає, що перекладати з близьких мов – найтяжча річ”.</i>

Питання для самоперевірки

1. Вкажіть структурно-семантичні особливості прямої мови.
2. Схарактеризуйте різні типи зв'язку прямої мови з авторською.
3. Простежте на прикладах особливості співвідношення форм прямої та непрямой мови, способи заміни прямої мови непрямою.
4. Визначте сутність невластне-прямої мови, її структурно-семантичні ознаки та специфіку використання.
5. Які особливості вживання невластне-прямої мови в художньому тексті, її стилістичне навантаження.
6. Схарактеризуйте розділові знаки при прямій мові.
7. Які розділові знаки вживаються при непрямій та невластне-прямої мові?
8. У чому специфіка діалогічного мовлення?
9. Вкажіть правила оформлення діалогів у художньому тексті.
10. Сформулюйте правила оформлення цитат у науковому стилі мови. Які розділові знаки слід вживати при цитуванні?

Вправи

Вправа 1. Проаналізуйте конструкції з прямою мовою. Яке місце вона займає стосовно слів автора? Поясніть розділові знаки. Чому іноді при прямій мові авторські слова невербалізовані? Замініть, де це можливо, пряму мову на непряму.

1. – Ой, дитинко, – каже мама, – який гарний та великий щавель!
І де ж це такий виріс?
– На кладовищі, – одразу ж збовкнула я, бо брехати зовсім не вміла. Зізналася й одразу ж від сорому розплакалася (С. Талан).
2. – І що це дасть? – запитала Софія.
– Незалежність, – відповіла Мія. – Від усього. Навіть від себе самого (Ж. Куява).
3. – Ну що, Марічко, – питає вона, посміхаючись, – не перехотілося бути вчителькою?
– Ну що ви?! Навіть ще більше хочеться! (С. Талан).
4. – А де хата цього діда Костянтина? – поцікавилася насамкінець старунка. Авжеж, їй стало цікаво, де народилася їхня мати Марія із сестрою-близнючкою Надією.

- Одиво, по вулиці, геть близько, через три двори й направо, – вказала. – Ви хату не проминете (Ж. Куява).
- 5. – Як там Олеся? – поцікавилася мати. – Ми до неї навідуємося, але ж часто не будеш ходити, коли Ониська постійно вдома. – Вдень на роботі в колгоспі, а прийде додому, то й у печі потухло (С. Талан).
- 6. – Ти де був? – розпитував Платон. – У спортзалі, – цілеспрямовано брехав Стас (Люко Дашвар).
- 7. – Та на таке питання зауряд одказують: «еге, авжеж, аякже, любитиму, дуже», – одмовила вона всміхаючись (В. Стус).
- 8. Вона кинула погляд на діда і закричала: «Тату! Тату! Ти спиш?» (С. Андрухович).

Вправа 2. Визначте пряму мову і слова автора в поданих конструкціях. Встановіть особливості їх синтаксичної структури. Поясніть розділові знаки.

- 1. – Про що ти зараз мрієш? – запитання Віктора. – Про материнство (Ж. Куява).
- 2. – Се твоє поле? – трохи згодом, якимось боязко, спитала вона Чіпки, не одриваючи очей від вінка (П. Мирний).
- 3. – А де батьки його мешкають, часом, не знаєш? – спитав Макар, хоч на ствердну відповідь не сподівався. – У «Царському селі», – відповів хлопчина... (Люко Дашвар).
- 4. – Твоє прізвище? – зігнувшись над книгою, байдуже спитав писар. – Метелик... Костянтин Метелик (В. Шевчук).
- 5. – Стефцю! – радісно вигукнула Софія Баумель, вистромивши назовні голову в турецькій пов'язці (С. Андрухович).
- 6. – Хіба ти турок? – забувши, навіщо її сюди привели, простодушно спитала вона (П. Загребельний).
- 7. – Правильно, – сказав Мічурін, коли люди втихомирились. – Вірно. Стара, темна, личакова Росія померла й не воскресне (Г. Косинка).

Вправа 3. Побудуйте моделі поданих речень із прямою мовою, відображаючи в них усі розділові знаки.

- 1. Жінка розвертається і гукає: «Велвеле! Іди-но сюди!» (С. Андрухович).

2. Хлопці! – крикнув я. – Нас зраджено! Ми їдемо проти сонця, на південь, а путь наша мусить лежати на протилежну сторону (Ю. Яновський).
3. Чи це ви, свахо, запилились? – спитала в Кайдашихи хазяйка (І. Нечуй-Левицький).
4. На таке питання зауряд одказують: «Еге, авжеж, аякже, любитиму, дуже» (М. Вовчок).
5. «Ні! Не може бути!» – а вголос промовила майже пошепки, так була вражена всім: – Я знайшла... Знайшла... там ... – і махнула рукою кудись (І. Багряний).
6. У вас, дідусю Андрій, гайдамаки й німці когось шукають, – повідомили діти, – шастають, як собаки (А. Шиян).

Вправа 4. Правильно проінтонуйте речення з прямою мовою. У словах автора виділіть дієслова мовлення, встановіть їхні значення. У яких авторських словах простежуємо еліпсис таких дієслів? Чим це зумовлено?

1. – Снідати будеш? – запитала дружина, яка поралася біля плити.
– Щось не хочеться, – буркнув він, вдягаючись (С. Талан).
2. – Де ти живеш, Раю?
– Кімната там...по коридору, – видушила врешті (Люко Дашвар).
3. – Скільки їй років? – прошепотіла Ліда.
– Каже, шістнадцять, а насправді – хтозна (Люко Дашвар).
4. Падаючи на траву, він потяг і її за собою. Вони покотилися із пагорбка у зарослий високою травою рів...
– Оксанко, чого ти? Я ж не хотів... – став вибачатись (О. Лупій).
5. – Мені нічого думати... – огризнувся Іван (А. Дімаров).
6. – Фрумо! Фрумо! – закричала жінка. – Іди-но сюди, дідові треба дати ліки від кашлю (С. Андрухович).
7. – Діти! – почала урочисто. – Ви ж знаєте курган, що між Шанівкою та Килимівкою? (Люко Дашвар).
8. – Жінко! – гукає він мене зі свого покою. – Будь добра, підійди (С. Андрухович).
9. «Ну, що ж, і правильно, – на те й служба», – навіть похвалив про себе їх Саранчук (О. Довженко).
10. – Ну, от скажіть, погуляємо на вашому весіллі?
– Погуляємо... (А. Дімаров).

11. – Люди, допоміть! – так відчайдушно зарепетувала вона, що всі кинулися до вікон, перехилилися з балконів, думали: грабують, убивають (Л. Костенко).

Вправа 5. У реченнях з прямою мовою розставте пропущені розділові знаки. Перебудуйте конструкції так, щоб слова автора стояли в препозиції, постпозиції або інтерпозиції стосовно прямої мови. Як це впливає на пунктуацію?

1. – Який день у житті ти хотіла би прожити ще раз? щиро поцікавилася Мія.
– Сьогоднішній (Ж. Куява).
2. – Рудий! Чубчику! Гості до нас, мовила Килина (Люко Дашвар).
3. «Мало цього людині, мало, Корнію, каже Горпищенко Ось вони, сини наші, їх стограмовим щастям не вдовольниш... Уже їм тісно на землі, до інших планет пориваються, в ореолі хочуть свою землю побачити» (О. Гончар).
4. Андрій зник вже до того. Він знає, що відколи пан прогнав Гудзя, злидні ще гірше його обсіли, а проте каже:
– Добре вам, Хомо, що ви самі, а у мене три пельки в хаті (М. Коцюбинський).
5. Вранці Маланка – кого стріла – питала
– Не знати, будуть ділити землю?
6. Я прийшов до тебе, матусю, чужим голосом сказав Андрій, щоб ти мені допомогла в моїй справі! (М. Хвильовий).

Вправа 6. Виразно прочитайте конструкції з прямою мовою. Поясніть, чим зумовлено вживання замість дієслів мовлення у словах автора предикатів фізичної дії, психоемоційного стану, метафоричних висловів або й загалом імпліцитне вираження авторських слів.

1. – Що є метою твого життя? – таке спитала Лія.
– Щастя доньки і моя свобода (Ж. Куява).
2. – Камінь? А де тато?
– Нема. Засипали землею. – Оксана втирає сльози (У. Самчук).
3. – Які гроші? – здивувалася Мотря.
4. – Які є, всі виймайте... в город піду – позиватись (П. Мирний).
5. – А ти, хлопче, хто по спеціальності?
Швець, – відказав Микола... (В. Шевчук).

6. – Це котрий день ви порастеся біля мене?
– П'ятий, голубонько, п'ятий (Д. Міщенко).
7. «Пані! – ніби з туману пливе до мене далекий хрипкий голос єврейки. – Чи вам справді линів давати, чи ви чогось іншого потребуєте?» (С. Андрухович).
8. І раптом Аделя несамовито замахала комусь парасолькою: «Йосифе! Йосифе! Пане рідний! Ми тут! Чуєте, ми тут, у човні!» (С. Андрухович).
9. – Ірино! – Магда трималась діловито. – Ти маєш телефон Андрія? (Г. Вдовиченко).
10. – Андрію... – нарешті подала голос Ірина. – Зроби щось (Г. Вдовиченко).
11. – Тимоше! – хрипкий звук, що вирвався з горла, впав у сніг (В. Лис).
12. – Гаразд, добре! Усього навезу! – сміється гірко (М. Стельмах).
13. – Що ви, бабо! Хіба ж ви такі старі? Ви ж іще молодиця хоч куди! – Та вже ж! молода та зелена, як у спасівку яглиця! — сміється баба з себе (Дніпрова Чайка).
14. – Абсолютно невірно! – торжествувал професор (В. Барка).

Вправа 7. Правильно проінтонуйте наведені синтаксичні структури з прямою мовою. Укажіть їхні типи за комунікативним призначенням та експресивним забарвленням (розповідні, питальні, спонукальні, окличні). Поясніть розділові знаки.

1. – Ми могли би зустрітися завтра чи післязавтра?
– Якщо доля, то так, – серйозно відповіла дівчина (Ж. Куява).
2. – І що мене там чекає?
– Нове життя! Праця на благо рідної країни! – пафосно, словами чекіста сказав Кузьма Петрович (С. Талан).
3. – Батько пообіцяв зробити машинку з колесами, – сказала Варя,
– коліщата навіть крутитися будуть!
– Де ж він їх візьме?
– Зробить із катушок. Добре, що колись назбирала їх цілий ящик (С. Талан).
4. – Що з тобою, мила Кармен? – питала попова Юдітка. – Ти сьогодні нахмурена?
5. – Ой, ти ж знаєш моє серце, – і від образи ладна була плакати (Ю. Мейгеш).

6. – Неправда. Не слухайте його, товаришки, – сказав Василь Кравчина, увійшовши до кабінету (О. Довженко).
7. Пригощайся, Ксеню! – запрошувала подруга. – Ти на вигін вийдеш? – запитала та, охоче смакуючи пригощення (Ю. Бурляй).
8. Єфрейторе Непокритий! – гукає Вернигора. – Попросіть оркестр щось інше зіграти... Якусь народну пісню або гімн пролетарської революції... Словом, нашу! (Ю. Бурляй).
9. Манюсю, забудь мене! – благав ридаючи Володя. – Не варт я тебе! Одного пальчика твого не варт (І. Франко).
10. О, прости же тобі, синку! – кажуть няня, скоро почули вогонь у печі. – Ходи сюди, душко, най тебе пере благословлю (Ю. Федькович).

Вправа 8. Проінтонуйте подані конструкції, прокоментуйте і поясніть пунктуацію. Яка роль вигуків та звертань у прямій мові?

1. – Точно! Ні за що не повірять! – підтвердив Вадька (Люко Дашвар).
2. Ого-о-о, це не діло ... О-о-ох, маю гризоту чорну ... – втер сльозу Шандро (М. Матіос).
3. «Здоров був, любий!» – жінка говорила, А в голосі її сльоза бриніла (Леся Українка).
4. «І-і-і-й, нуждочко моя велика! Кінець світу! Рятуйте!!» – несамовито волала Софія ... (М. Матіос).
5. Пані Марія! Добрий вечір! – гукнув він по-чеськи (О. Іваненко).
6. – О! І ти разом із ними, Катерино, – розгнівано підвела голову на жінку, що якраз виходила з пошти (М. Матіос).
7. – Клас! – вигукнула Віта. – Він лишився з нею, а ти... Ти маєш від нього мене (В. Лис).
8. – Йой, мамко ... вставайте, мамко ... діти за вами плачуть (М. Матіос).
9. ...звичним скандуванням кумира Майдану, кричала: «Перемога! Перемога!» (В. Лис).
10. – Дурник! Уже середина вересня, – зареготала Наталя. – А з чого пити будемо? (Люко Дашвар).
11. Здорові були, козаки! – голосно привіталася юнка, на що заскочені такою чуднотою стрільці загули врзнобій кожен по-

- своєму: «Здорова будь!», «Слава Ісу», «З неділею!», а Петро Гультайчук навіть крикнув «Гура!» (В. Шкляр).
12. Пробач, галичанин, – сказав він. – У нас скінчилися патрони (В. Шкляр).
 13. Хлопці! – крикнув ще од дверей. – Зараз же мінятимемо першу форму! Треба встигнути до випуску! (Б. Бездольний).
 14. Пане мій годний! – кажу я та й упав старості в ноги. – Пане мій добрий; дай, Христе-боже, аби ви ніколи на лихе не ступили! (Ю. Федькович).
 15. Любиш мене, Манюсю? – по хвилевій мовчанці знов запитуєш ти. – Манюсю моя! (І. Франко).
 16. Але ж дитино! – заспокоював мене Генрись. – Се мій вуйко, брат моєї мами (І. Франко).
 17. Мамо! – немов божевільна заводала Оксана. – Мамо, нема нашої Галочки, відлетіла від нас наша пташечка... – і забилася, захлинулася у нестримних риданнях (Ю. Бурляй).
 18. Здрастуйте, товаришу, – сказала вона російською, і слух різонула надто правильна, дзвінка, поставлена вимова (А. Кокотюха).

Вправа 9. Визначте структурно-семантичні типи наведених речень. Чи є серед них непряма мова? Замініть подані конструкції на пряму мову так, щоб вона стояла в постпозиції та препозиції щодо слів автора. Розставте розділові знаки.

1. Його взяли за руку й сказали, що вже час подавати й «на-гора» (М. Хвильовий).
2. Зайнявши місце в машині, пасажир чемно поздоровкався до таксиста і з привітністю в голосі запитав, чи йому, водієві, дорога достатньо знайома (О. Гончар).
3. Вчені кажуть: у городі було тісно, тому князі утікали на волю (П. Загребельний).
4. Майте на увазі, товариші, що на плацдармі нам не минути зустрічі з танками (О. Гончар).
5. Я сказав би інакше: Україна на бездоріжжі (Л. Костенко).
6. І я зрозумів, що футбольна честь нашого інституту того вечора залежить і від моїх ніг (М. Вінграновський).
7. Петро, як черговий, зливав і лаявся, що вони вмиваються, як свині, що вони багато води марно тратять: не наносишся на них (Б. Тенета).

8. Секретарка сама ж сказала: тридцять років сидить у приймальні (П. Загребельний).
9. Він наздогнав і спитав, куди вона йде (В. Лис).
10. Увійшов лакей і сказав, що якийсь жебрак наперся конче бачитися з ясновельможним паном поміщиком у салоні (О. Турянський).
11. Я реаліст, тому стверджую: хліб усьому голова (П. Загребельний).
12. А от по радіві ниньки рано казали, що вітер вельми сильний ожидається (Н. Гуменюк).
13. А останнім часом, як стала підупадати в силі, сказала, щоб люди самі збирали цвіт, а вона вже вдома з ним попорядкує (Н. Гуменюк).
14. Хтось сказав: ми можемо знищити світ, а оживити дощового черв'яка не здатні (П. Загребельний).
15. Я сказала, що треба йти до озера, бо тато хвилюватиметься (В. Лис).
16. Він їм казав: хвилина, півхвилинка! – ще, може б, якось винесли її (Л. Костенко).
17. Правду Пилип каже: і кріпаки живуть на землі, а не під землею... (П. Мирний).
18. Були там тільки лежанка і лавка, і я подумав: от було б добре. Якби ми жили удвох, якби він прийняв мене за сина (Г. Пагутяк).

Вправа 10. Схарактеризуйте особливості оформлення невластивої прямої мови та її стилістичні функції.

1. ...Андрій не покидав надії, що ось-ось не видко як наїдуть пани, усе полагождать і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому тоту новину. Хома хоч ходить біля товару, та все ж ближче до панів, бо треться коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! велике щастя — латочка землі!.. Крутиться оден з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!..

Андрій з презирством чвиркнув крізь зуби (М. Коцюбинський).

2. Вона [Маланка] стулила сухі губи і зняла очі до стелі! Що ж! вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли б усім тим, що

плещуть про фабрику, покорчило язика, то це було б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь з неї? Мендель. Може, неправда? Може, не в Менделя лишав він заробіток? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли од праці, вона вже жила з себе висотала, аби не здохнути, прости господи, з голоду...

І вона совала йому перед очі сухі і чорні, немов залізні, руки, голі до самого ліктя (М. Коцюбинський).

Вправа 11. Визначте у наведених діалогічних єдностях різновиди реплік за модальністю: а) репліки-запитання; б) репліки-відповіді; в) репліки-реакції; г) репліки-уточнення; ґ) репліки-ствердження; д) репліки-заперечення; е) репліки-поради та ін. Схарактеризуйте їхню граматичну структуру.

1. – Ти повернешся? – запитала вона.
 - Обов’язково.
 - Коли?
 - Увечері (І. Роздобудько).
2. – Я просто боявся.
 - Мене?
 - Своїх почуттів (О. Деркачова).
3. – Я ходжу до дядька Кості.
 - Чому?
 - Бо потоваришував із ним (С. Талан).
4. – Ваша фамілія?
 - Зет!
 - Ваша фамілія?
 - Ігрик (М. Хвильовий).
5. – Мальво! Не прикидайся! Звідки..він тут узявся?
 - Ти що, й досі нічого не зрозумів? З дитбудинку, Костю, з дитбудинку! (Н. Гуменюк).
6. – Мамо, а де мій тато?
 - Далеко, Костю.
 - А що він там робить?
 - Н-но!– мама цвѡхкає коника батогом, мовчить. Може, не почула?
 - Що наш тато робить далеко?
 - Літає (Н. Гуменюк).

7. – Хто ти за освітою, мала? Чому нормальної роботи врешті не знайдеш? Ти ж розумниця! Га? Із твоїми талантами. Дай, угадаю. Ти учила, так?
- Так, молодших класів. І дітей я люблю, і свою роботу люблю, аж поки в декреті не опинилася. А потім... (Дара Корній).
8. – Не розумію.. Я б грошей дала, ти зміг би розпочати життя спочатку. Ти... Скільки тобі років, Марку?
- Двадцять сім (Люко Дашвар).
9. – Лідо, а де ти була?
- У церкві, – не збрехала.
- У якій? – не повірив.
- В Іллінській (Люко Дашвар).
10. – А де ж справлятимеш колодку, Маріє?..
- Не знаю, – відтяла і закопилила губу.
- На нашому кутку буде в Трихона. Будуть гарні музики, хата велика, є де потанцювати (У. Самчук).
11. – Король казав: ти пив з ним чашу дружби, – белькотів посол.
- Миру! Тоді він був ще коронним!
- Ще казав: ти мудрий, хитрий і тихий.
- Ніколи не був (У. Самчук).

Вправа 12. Випишіть з наукових і публіцистичних текстів цитати та прокоментуйте їхнє оформлення. Поясніть вживання розділових знаків.

Вправа 13. Випишіть з художніх текстів п'ять прикладів з невласне-прямою мовою. Проаналізуйте її структуру. Поясніть вживання розділових знаків і стилістичну роль.

Вправа 14. Побудуйте діалог або полілог, використовуючи різнотипні синтаксичні структури.

Вправа 15. Зробіть повний синтаксичний розбір десяти конструкцій з прямою мовою, дібраних з текстів публіцистичного стилю мовлення.

Послідовність синтаксичного розбору речення з прямою мовою

1. Довести, що це речення з прямою мовою, назвавши слова автора і пряму мову.
2. Вказати особливості зв'язку прямої мови зі словами автора (змістовий, інтонаційний).
3. Визначити, якими структурами виражені слова автора і пряма мова (простими чи складними реченнями, текстом).
4. Зробити синтаксичний розбір кожного речення (див. порядок синтаксичного розбору простого і складного речення).
5. Трансформувати пряму мову в непряму, з'ясувати способи заміни.
6. Намалювати схему конструкції з прямою мовою.
7. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–3, 5, 7–13, 35, 39, 49, 61, 69–70, 72–74, 101, 114–119.

§16. СКЛАДНІ ФОРМИ СИНТАКСИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МОВЛЕННЯ

1. Питання про текст як об'єкт синтаксично-комунікативного аналізу. Тлумачення категорії тексту лінгвістами.
2. Основні ознаки тексту. Функціонально-комунікативні різновиди текстів.
3. Одиниці тексту. Зв'язок тексту з реченням.
4. Абзац як композиційно-комунікативна одиниця, його роль у членуванні тексту. Співвідношення між абзацом і складним синтаксичним цілим.
5. Засоби зв'язку речень у складному синтаксичному цілому.
6. Структурні типи складних синтаксичних цілих.
7. Монологічне та діалогічне мовлення як форми усного й писемного тексту.

Ключові поняття: текст, одиниці тексту, складне синтаксичне ціле, надфразна єдність, абзац, ланцюжковий і паралельний зв'язок елементів.

Студент повинен знати: особливості тексту як компоненту мовленнєвої комунікації, його тлумачення лінгвістами, особливості структурних компонентів тексту, засоби зв'язку частин тексту.

Студент повинен уміти: вирізняти основні функції тексту, категорії тексту, вміти членувати текстові величини, давати їм повну характеристику, правильно будувати тексти різних стилів мовлення.

Основні теоретичні положення (у таблицях)

Таблиця 50

Засоби зв'язку між компонентами складного синтаксичного цілого	
Зміст	<i>семантична пов'язаність речень, єдність їх змісту</i>
Лексичні засоби	<i>повторення окремих слів з попереднього речення; синоніми; тематично близькі слова; вживання особових і вказівних займенників, займенникових прислівників замість іменників; родові та видові назви</i>
Морфологічні засоби	<i>співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків</i>
Синтаксичні засоби	<i>порядок слів і речень; сполучники з приєднувальним значенням; паралелізм побудови речень; неповнота окремих речень тощо</i>
Ритмомелодійні засоби	<i>інтонація (паузи, підвищення й пониження голосу, темп мовлення та ін.)</i>

Таблиця 51

Структурні типи складних синтаксичних цілих	
ССЦ з ланцюжковим зв'язком компонентів	ССЦ з паралельним зв'язком компонентів
ґрунтується на послідовному зв'язку між реченнями	ґрунтується на паралельному зв'язку між реченнями
<i>Мова – наша зброя, якою ми служимо народіві, що нас породив, вигодував і виховав. Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її. Борімося за красу мови, за правильність мови, за приступність мови, за багатство мови (М.Рильський).</i>	<i>Генерал іде мовчки, оглядаючи широкі лани. Полями, мов кораблі в морі, пливуть громади хлібозбиральних машин. Попереду синіє заплава Дніпра, а десь там, у далекім мареві, вже на другому березі, на ледве видимій горі, мов зграйка білих голубів, видніє село. Як легко дихати! (О.Довженко).</i>

Таблиця 52

Композиційно-тематичне членування складного синтаксичного цілого	
Зачин	<i>початок думки, теми, який зосереджується в першому реченні і може виділятися в окремий абзац</i>
Середня частина	<i>розвиток, виклад думки</i>
Кінцівка	<i>підсумок всього вислову (теми) з погляду як змісту, так і синтаксичної структури.</i>

Таблиця 53

За типами мовлення виділяють
текст-розповідь
текст-опис
текст-роздум
текст-розповідь з елементами опису

За стилями мовлення виділяють
<i>тексти художнього стилю</i>
<i>тексти наукового стилю</i>
<i>тексти ділового стилю</i>
<i>тексти публіцистичного стилю</i>
<i>тексти розмовного стилю</i>

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте сутність тексту як компонента мовленнєвої комунікації.
2. Які є тлумачення тексту лінгвістами?
3. Назвіть структурні компоненти тексту.
4. Як відбувається членування текстових величин?
5. Виділіть основні функції тексту.
6. Дайте характеристику мовленнєвої комунікації як процесу.
7. Вкажіть основні ознаки тексту.
8. Які виділяють функціонально-комунікативні різновиди текстів?
9. Назвіть одиниці тексту. Простежте зв'язок тексту з реченням.
10. Яка роль абзацу в членуванні тексту. Проаналізуйте співвідношення між абзацом і складним синтаксичним цілим.
11. Визначте засоби зв'язку речень у складному синтаксичному цілому.
12. Схарактеризуйте структурні типи складних синтаксичних цілих.
13. Проаналізуйте на прикладах монологічне та діалогічне мовлення як форми усного й писемного тексту.

Завдання до текстів

Проаналізуйте подані тексти за наведеними нижче алгоритмами

Послідовність синтаксичного аналізу тексту

1. Виразно прочитайте текст вголос із дотриманням інтонації.
2. З'ясуйте стиль і тип мовлення.
3. Визначте, з яких мікротем складається.
4. Встановіть особливості реалізації теми й реми.

5. Виділіть та схарактеризуйте мовні засоби міжфразового зв'язку:
- лексичні: лексичний повтор, лексичні та граматичні синоніми, контекстні синоніми, антоніми, тематично близькі групи слів;
 - морфологічні: співвідношення форм дієслів-присудків, займенники, прислівники, сполучники, сполучні слова;
 - синтаксичні: порядок слів і речень, інтонація, фразовий наголос, паралелізм побудови речень, неповні конструкції тощо.
6. Поясніть доцільність виділення абзаців.
7. Знайдіть складні синтаксичні цілі з ланцюжковим (послідовним), паралельним чи комбінованим зв'язком компонентів.
8. Намалюйте схему тексту з відображенням міжреченневих зв'язків.
9. Назвіть структурно-семантичні типи речень, з яких складається текст.
10. Схарактеризуйте синтаксичні засоби увиразнення (ампліфікація, градація, асиндетон, полісиндетон, антитеза, паралелізм, еліпсис, парцеляція, період, риторичні питання й звертання, анафора, епіфора тощо).
10. Поясніть пунктуацію.

Послідовність пунктуаційного аналізу тексту

1. Прочитайте текст відповідно до вжитих у ньому розділових знаків.
2. Вкажіть розділові знаки, які Ви бачите в тексті.
3. Розмежуйте одиничні й парні розділові знаки.
4. Які з ужитих в тексті розділових знаків виконують роздільну функцію, а які видільну?
5. На яких принципах української пунктуації ґрунтується система розділових знаків в аналізованому тексті?
6. Поясніть пунктограми в тексті відповідно до правил чинного Українського правопису.
7. З'ясуйте особливості пунктуації в тексті відповідно до його жанрово-стильового різновиду.

Золоті меди Симоненкової поезії

Творчість Василя Симоненка – явище позачасове, ім'я видатного майстра слова не поглине попіл років, його твори – і золотий мед, і гартована криця, і діамант в українській літературі.

В. Симоненка називають молодим витязем нашого письменства. Що ж, воно й справді так. Про це мовлять дві дати: 1935 – рік народження (с. Біївці на Полтавщині), 13 грудня 1963 р. – день смерті (м. Черкаси). Усього 28 літ. Лише одна прижиттєва книжка – «Тиша і грім». Та ще кілька, що вийшли, коли поета не стало, – «Земне тяжіння», «Поезії», «Лебеді материнства». І це було життєдайним, закличним до оновлення, пробудженням національної свідомості, весняним громом у час так званої хрущовської відлиги (60-ті роки). Тоді разом із ним у літературу прийшли такі відомі нині «шістдесятники», як Василь Стус й Іван Світличний, Ліна Костенко та Євген Сверстюк, Іван Дзюба та інші.

Основна й найболючіша Симоненкова тема – Україна. «Україно, ти моя молитва, ти моя розпука вікова... Гримотить над світом люта битва за твоє життя, твої права», «Народ мій є, народ мій завжди буде, ніхто не перекреслить мій народ...», «Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину...», «Де ви, кати мого народу, де велич ваша, сила ваша де?..» – рядки із творів В. Симоненка, рядки, що, як і 30 років тому, не дають охолонути серцям нашим і душам нашим.

З журналу

Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати. Крайнебо жевріло рожевим огнем, горіло і миготіло ясным полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла кривава попруга і переписувала його надвоє. Повітря ні ворухнеться – стоїть і мліє; усюди тихо, німо – здається, немов світ, затаївши в собі дух, дожида когось... Аж ось пройшла хвилина... друга.. З-за землі, на кривавій попрюзі неба скочила невеличка іскорка: довга променяста стяга протяглася від неї над землею: далі викотивсь серп огненного кільця – і пучок світу поливсь, розливаючись по горах, лісах, по високих будівлях. Далі все більше та більше впливав з-за землі широкий серп, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло. От і все воно впливло – чисте та ясне, граючи своїм світом. Застрибали його променясті голки

по землі; заграли ясні іскорки по росі; розстилались-лягали різні кольори по воді. Світ зрадив, празникуючи своє величне свято... Синє, глибоке небо розгорнуло своє безкрає поле, немов казало: котись по мені, куди хоч і як хоч, я буду розстилатись, розрівнюватись перед тобою, щоб не було тобі ні впину, ні перегороди! І справді, на йому не було ні плямочки, ні смужечки – чисте, високе, глибоке!...

Панас Мирний

* * *

Вітер, неначе парубок у танці, на всі боки обертав кожухарку-метелицю, і вона, широко розкинувши поли кожуха, то захлиналась жагучим потаємним шепотом, то лютилась, мов звірина, і водночас, як їй манулось, розтрушувала, розмотувала, розкублювала над землею холодну вовну.

Мовчали закурені поля, німувала насічена рубцями-переметами дорога, тільки діброва, до якої він саме дійшов, пересварювалася з хуртовиною і вітром; незлинялі накучерявлені дуби, як військо шолом'яне, стояли плечем в плече проти них, надламували їхню силу, а самі по коліна вгрузали у сніг. І враз із діброви неждано обізвалася музика...Та що це?! Мара чи сон?.. З того дива навіть хурделиця крутнулась на одній нозі, присвиснула і погнала по дорозі відьмині клубки холоднечі.

Богдан зупинився, зашкарублюю рукавицею обтер сніг з обличчя і всім єством потягнувся до зазубня лісу, а він, шиплячи листом, знову розгонисте бризнув запорозькою безжурою: «Ой пан чи пропав – двічі не вмирати...»

Хто ж: чи завійниця, чи вітер найняли музику на свої заручини? І хто, коли це не мара, може тепер морозити міддю уста і душу? Поки здивовано думалось над цим, із дубняка, подзвонюючи упряжжю, виринули засніжені коні і сани-оплени, на них мальовничо сиділи музики і весело міддю переважали завію.

Михайло Стельмах

Цвіте в лузі калина

Засяяло в барвистому травневому вінку біле оксамитове мереживо – це значить, що весна красеневі червню чародійні ключі од щедрого літа передає. Кучеряві діброви, смарагдові левади й змолоділі поля мліють від радісних симфоній і веселих барв великого свята природи.

У густих верболозах поміж плакучих верб, що замріяно полощуть у тихих плесах довгі віти, вдень і вночі не втихають закохані соловейки. Мирно воркують лагідні горлиці, тривожно голосять одинокі зозулі. На тоненькій галузочці крилатого осокура легенько гойдається округла ремезова колисочка.

Із-за темно-зелених стіжків гордовитого рогозу тихо випливає щаслива качина сімейка. Неповороткий сазан виринув з обжитої ями і вимальовує широкі кола на водяній гладіні. Метушаться легкокрилі берегові ластівки. З-під похилого куща розлогої шелюги випорхнула блакитна пташка, плавно торкнулася водяного дзеркала – і вже в її довгому дзьобі тріпонеться срібляста верховодка.

У тінистому вільшанику, у вінку крилато-ажурної папороті, яскраво-жовтим букетом пишається болотяне верболіззя.

Пишні левади пропахли медовим ароматом. Барвляться на них у веселому танці білі, салатіві й голубенькі метелики, з досвітку й до смеркання заклопотано гудуть огрядні джмелі й трудівниці-бджоли. Кому не хочеться поласувати духмяним медом з розмаїтого левадного травозілля!

Не скласти ціни скарбам, щедро розсипаним на річкових левадах!

Не втратити б необачно цей безцінний дарунок матері-природи!

Михайло Яценко

Великодня писанка

Ще задовго до прийняття християнської віри люди відзначали свято весни, радіючи, що тепло, сонце, життя знову беруть гору над холодом, зимою, смертю. За уявленнями наших далеких пращурів, на землю верталось божество життя, родючості, яке було у неволі в злої чарівниці-зими.

Згодом християнська церква до весняних свят приурочила свято воскресіння Христового, яке дотепер зберегло свою поганську назву «Великдень», що цілком передає зміст давнього свята.

Український Великдень не можна уявити собі без писанок. Звідкіля ж узявся звичай розписувати яйця, як він виник і що символізує.

Із правічних часів у багатьох народів вшановували яйце як символ весняного відродження й оновлення. Дуже поширені оповіді про яйце як джерело життя і навіть як про першооснову Всесвіту. У давніх індійських переказах і міфах про виникнення світу мовиться про яйце,

яке плавало в морській воді. Грецькі та римські філософи вважали, що Всесвіт бере свій початок від яйця, у ньому вбачали скарбницю життєдайної сили.

Про утворення Всесвіту з яйця побутують перекази й у слов'янських народів – в українців, поляків, чехів, словаків, сербів, а також у французів, німців, румунів та інших.

На Україні культ яйця, віра у його життєдайну силу і пов'язане з ним мистецтво писанкарства дійшли до нас крізь товщу віків. Щороку на Великодні свята чарують писанки дорослих і малих різнобарв'ям та багатством розпису, надихають на нові твори художників, поетів, піснярів. Свято оберігають традиції цього дуже давнього і глибокого за змістом мистецтва також люди, відірвані від українського материка.

У сучасному мистецтві писанкарства поєднані нинішня християнська культура з тисячолітньою історією наших пращурів. Збереження, дотримання та передача нащадкам цих звичаїв і традицій є неодмінною умовою розвитку української культури та духовності.

Володимир Петегурич

Сповідь перед матір'ю

Станемо на коліна перед Матір'ю-Україною і помолимося, як Матері Божій. Станемо на коліна перед Матір'ю і душею засвітимось праведно, як на сповіді.

Станемо на коліна перед Україною – і виростемо духом аж до небес. Є на світі одна Україна, як тільки одна є в нас мати, і їй наша найсвятіша дитинна любов! Є одна Україна, як одна Мати Божа, Цариця неба і землі, покровителька і захисниця землі України, і перед образом святої Матері, що в мир наш бога принесла, повторимо заповітне Тарасове слово: Свою Україну любіть, Любіть її. Во врем'я люте, В останню тяжкую минуту За неї Господа моліть.

Прийми, Боже, молитву своїх дітей, бо ми просимо за Україну, за рідну Матір, і молитва наша праведна, як і любов.

Материнський образ України являється дітям з любові, встає з сивих туманів віків, з синяви неба і золотавих надвечір'їв, з вишневого цвітіння і малинової задуми. То впливає на небо нашої вічності одне-однісіньке слово, як сонце, – Мати! – і купається й сльозі, і відроджується з сльози, і світить у сльозі веселковими барвами дитинної ніжності: Матір, Мама, Мамунця, Мамуся, Мамця, Мамочка, Мамонька, Матіночка, Матінка, Матуся, Матусенька, Неня, Ненька, Ненечка... Стоїть на землі Мати, вища і святіша від усіх богинь.

Рідна Мати і рідна Україна – два крила любові, два крила несуть українську душу через віки і не в'януть у вічному польоті, бо тримає їх на світі материнська любов.

Ярема Гоян

* * *

Весною в селі встають рано. Ще темрява затоплює хати, ще в світанковому повітрі ніщо не шерхне, ще зорі поморгують у блідніючому небі і брати-ковалі похапцем клепають молотами чересло місяця, а вже по хатах то тут, то там засвічуються каганці і розвішують по тинах золоту бахромку, вже чути, як хтось брязнув відром об цямрину, заскрипів журавлем, і полилася з тихим бульканням вода у корито. Припаде до неї гарячими зі сну губами худобина, цмолить, прихекуючи, забиває спрагу після душної ночі в хліві, п'є не нап'ється. Ось лагідно обізвався до неї господар хрипким, заспанним голосом, покашляв стиха, побухкав чобітьми від хліва до хати. Прогуркотіла підвода по шляху – то повезли молоко на сепараторний пункт, і візник сипав у теплий морок іскрами з цигарки, що, не долетівши до землі, згасли; пройшли двоє якихось людей, голосно розмовляючи між собою, і їхні кроки загубилися відлунням у світанковій тиші. Раптом десь за Ташанню, на Залужжі, ледве чутно, так, ніби з пухової постелі, долинуло оте хвилююче серце хлібороба півняче „ку-ку-рі-ку-у-у”, і над Троянівкою спочатку в одному дворі, потім у другому, потім у третьому, потім у всьому селі відгукнулися горласті півні.

Григорій Тютюнник

Битва під Переяславом

Незважаючи на те, що в польсько-турецькій війні козаки під проводом гетьмана Сагайдачного суттєво прислужилися Речі Посполитій, особливо в битві 1621 р. під Хотиним, врятувавши її від османського поневолення, українці так і не дочекалися вдячності від польської корони. Навпаки, ще більше посилювався національний, релігійний, соціальний гніт з боку шляхти, українцям заборонялося займатися ремеслами, без усяких причин пани-католики кидали православних до в'язниць, палили церкви, жорстоко розправлялися зі священниками. Українцям погрожували геноцидом, а їхні землі планувалося заселити поляками.

Не раз піднімалося козацтво на захист рідного народу. Згадаймо повстання під проводом Северина Наливайка (1594–1596), Марка Жмайла (1625).

Наприкінці 30-х років XVII ст. найбільшого розмаху набуло повстання запорозьких нереєстрових козаків на чолі з гетьманом Тарасом Трясилом (Федоровичем). Повстанці виграли низку битв із польським військом і заволоділи Корсунем, Кановом, іншими містами. Важливе місце в цих перемогах посідає битва під Переяславом, де зосередилися значні козацькі сили, де, як зізнався командир польського війська Станіслав Конецпольський, він за останній вирішальний для запорожців день втратив більше жовнірів, ніж за три роки війни зі шведами.

Зазнавши розгрому своїх військ, поляки пішли на деякі поступки. Так, число реєстрових козаків збільшилось з шести до восьми тисяч, за ними зберігалися певні привілеї.

Щоправда, перемога запорожців, очолюваних Т. Трясилом, суттєво не змінила становища українського народу. Проте це повстання – яскрава сторінка в історії нашої Батьківщини, його можна розглядати як своєрідний пролог до Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

З журналу

На Івана на Купала

В духовних книгах нема такого праведника чи мученика, як Купало, проте 7 липня йому народ складає особливу шану. Легенда про традицію дійшла до нас з давніх, дохристиянських часів. Ритуальні обряди відзначаються особливою поетичністю, оскільки вони пов'язані з розкішним буянням природи – квітучим зеллом, сонцем, водою, тобто основою людського життя.

На Івана Купала молодь влаштовує гульбища на березі річки чи озера, прибирає або дівчину, або хлопця кущем (кустем), водить навколо нього хороводи, виспівуючи присвячені цьому дню пісні. Юнаки запалюють вогнища, перестрибують через них, міряючись у силі і спритності; дівчата ж плетуть вінки, а потім опускають їх на воду для ворожби про судженого. Якщо вінок попливе за водою, її володарці скоро усміхнеться щастя, а якщо закрутиться і приб'ється до берега, то годі чекати нареченого в найближчий рік. Часто до такого вінка кріплять воскову свічку, і по тому, чи свічка згасне, чи ні, теж можна визначити долю. Тільки у Купальську ніч, за пере-

казами, зацвітає папороть. Велике щастя – знати цю квітку. Є звичай: як молодий, так і старий обов'язково повинні скупатися цього дня, походити босоніж по росі. У ніч на Івана Купала знахарі-зілляники збирають корисні трави.

На 7 липня припадає час літнього сонцестояння; небесне світило посилає найбільше своєї енергії, яка акумулюється у воду, зілля. До речі, дні літнього сонцестояння знахарі також називають сильними, а зілля, зібране тоді, – сильним зіллям. Особливо народні цілителі цінять звіробій, материнку, м'яту, полин, чебрець, ромашку.

З журналу

* * *

Над степом заходила громовиця. В блідій спеці липневого дня, в опалових випарах землі, що тьмяною млою вкривала обрії, хмара видавалася надто загрозливою. Тихо-тихо було в степу: ні вітерця, ні подиху. Тільки сухо і жарко дзюрчали цвіркуни; і здавалося, що це кров дзвенить в ушах – густа, розпалена.

І раптом здригнувся степ. Звиваючи куряву смерчем, промчав вихор. Припали до землі злякані трави, вклонилися йому. Забелькотіло листя дур-зілля, а ковила струсонув порох із сивини й побіг, пригинаючись до землі пасмами сіруватого диму. Здавалося, вітер розчісує його коси і мчить їх далеко-далеко, до каламутних обрив.

І в цю мить на високу могилу вилетіла група ногайських татар. Хижа і пильно оглянули степ. Широкі монгольські ніздрі роздувалися назустріч вітрові. Вітер тріпав гриви їх коней, широкі поли халатів і бунчуки над головами.

Сивобородий татарин у червоному шовковому вбранні висунувся наперед, повів очима по степу і майнув рукою. І глухо застогнала земля під тупотінням сотень тисяч кінських копит. Шаленим поривом мчали тисячі вершників, пригинаючись до кінських ший.

Ширинський бей пішов у напад на Україну.

Зінаїда Тулуб

* * *

Замислююся інколи: коли ж зародився потяг, любов до Рослини, цього ще не оціненого по заслугі справжнього чуда Природи? І тоді пам'ять неодмінно сягає у далекі роки дитинства...

Задоволення, радість і захоплення від єднання з Природою, а це часто-густо переростало у відчуття щастя, було моїм сокровенним змалку-малечку, скільки себе пам'ятаю.

Згадується... Дід посадив мене на коня, а звідси ген-ген так далеко видно – бо ж високо! Праворуч від коня – батько, ліворуч – дід. Навкруги луг – широкий, запашний. І трави, і квіти, а над ними метелики, бабки, джмелі. Дід вирвав жмут пирію й одкинув убік, а батько, наче між іншим, повів мову про те, що цей пирій родич, пшениці, а крім того, і чудові ліки від багатьох хвороб. Лікує і людей, і тварин. Дід ніяковів, покахикував, а я, вражений, слухав батькову розповідь: дива та й годі – звична трава, справжній бур'ян, а от дивий який!

Чимало попоїздив на своєму віку, незрівнянно більше попоходив. Вздовж і впоперек пройшов наші українські ліси й луки, бував у Сибіру й на Уралі. І кожна подорож дарувала великі й малі знахідки, відкриття, подекуди застороги. Якось у глухому селі поблизу Володимира-Волинського зустрів жінку, яка віддавна тампонувала гнійні рани пліснявою, а плісневою закваскою лікувала різні виразки. Мимоволі думається: то, може, оця бабця-ковалиха з волинського села й була першовідкривачем майбутнього пеніциліну. І не сахайся, читачу любий, од такої вольності моєї. Треба дякувати долі, що саме такі дослідники-самоучки виробляли засади й методи народної медицини й жили у злагоді з Богом, природою й людьми.

Оглядаючи раз у раз, зважуючи досягнення нашої науки, хочу сказати про те, що відчуваю, навіть бачу, що в системі «людина – природа – здоров'я» рослинам належить велике майбутнє.

Іван Носаль

Дмитро Бортнянський народився в гетьманській столиці Глухові. У семилітньому віці виключно обдарованого музично хлопчика з надзвичайно красивим голосом взяли до придворної хорової капели Петербурга, де він вивчав не тільки музичні твори, але й теорію музики під керівництвом італійського композитора Б. Галуппі. У 1769–1779 рр. Дмитро Бортнянський продовжував музичну освіту в Італії, де й написав свої перші оперні твори, які

прозвучали у Венеції та Модені. Італійці захоплено вітали твори юного Дмитра Бортнянського – опери «Клеонт» (1776), «Алгід» (1778) та «Квінт Фабій» (1779).

Після повернення до Петербурга його призначають придворним капелмейстром, а в 1796 р. – директором придворної капели, у якій співали лише українці. За Д. Бортнянського художній рівень капели став надзвичайно високим. Композитор створює у цей період ряд духовних та світських інструментальних і вокальних творів, а також нові опери на французькі лібрето: «Сокіл» (1786), «Син-суперник» (1787), пасторальну комедію «Свято сеньйора» (1786).

Любителі музики знають Бортнянського переважно як композитора творів церковного характеру, яких він написав понад 100. Водночас Дмитро Бортнянський був одним із перших симфоністів у Східній Європі, творцем інструментальних ансамблів, автором прекрасних романсів, талановитим майстром оперного мистецтва, високоосвіченим музикантом, що виховав багато обдарованих учнів, які стали відомими співаками, інструменталістами та композиторами.

З журналу

Слово поета єднає народи

Сьогодні ми славимо Тараса Шевченка. Роблячи це, ми, звичайно, славимо людину, письменника, поета, художника і його творчість, але водночас і, насамперед, те, що ця людина і ця творчість означають.

Уславити, вшанувати Тараса Шевченка, – це значить віддати належне життю. Скрізь, на кожній сторінці його книг, у найменших рисочках його малюнків, у всіх барвах його палітри ми чуємо якусь безупинну музику, наче биття серця, відлуння кобзи, у якої кожна граюча струна позначає протиставлення сил життя і смерті. Та музика є водночас словом і думкою, дією і прагненням до дії, мрією і її здійсненням. Від Моринців до Києва шевченківський шлях сяє безліччю віх-уроків, найпрекрасніший з яких полягає у тому, щоб ніколи не коритися лихій долі. Він сказав «ні» нещастю попри бідність, кріпацтво, тюрми, заслання, самотність. Тарас завжди відмовлявся здаватися. Він освятив свій письменницький і художницький талант тим, що закликав до повалення лихої долі. В цьому він є зразком, і саме цей зразок ми уславляємо сьогодні.

Ви краще за мене знаєте літературний доробок Шевченка мовою його країни, вашої країни, мовою, якій він дав грамоту благородства. Краще від мене ви знаєте його живопис, багатий на людей, місця його рідної України. Я просто хочу, щоб ви знали, що я, котрий походить здалеку, з острова Маврикія, розташованого на південному сході від африканського узбережжя, у просторах Індійського океану, так близько до серця сприймаю той дар непокори лиху, який мав Тарас Шевченко. Я люблю і поділяю його ідеали шукача свободи. Для мене він взірець і джерело наснаги так само, як і для усього світу. У час, коли ми живемо, у цей тривожний час нашої історії нам варто повернутися до таких скарбів, до таких джерел, як Тарас Шевченко, задля того, щоб набратися у них сили відсунути темряву і наблизити день.

З журналу

Рекомендована література: 1–3, 5, 7–13, 31, 35, 39, 61, 64, 69–70, 72–74, 86, 101, 11–115, 117–121.

ПОСЛІДОВНІСТЬ ПОВНОГО СИНТАКСИЧНОГО АНАЛІЗУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

1. Довести, що речення складне багатокomпонентне, знайшовши три або більше граматичних основ (предикативних частин).
2. З'ясувати вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
3. Вид речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. Вказати тип речення за характером зв'язків у ньому предикативних частин — сполучникове (складносурядне чи складнопідрядне), безсполучникове чи складне речення з різними видами зв'язку.
5. Схарактеризувати названий вид складного речення:
 - якщо речення складносурядне, то визначити смислові відношення між предикативними частинами (єднальні — одночасність, послідовність, перелік, причиново-наслідкові тощо; зіставно-протиставні — протиставні, зіставні; розділові — взаємовиключення, перелік однаковою мірою можливих чи неможливих дій, подій, явищ і станів), вказати засоби зв'язку (єднальні, протиставні, розділові сполучники та ін.) між ними, закрита чи відкрита структура; вільне чи фіксоване розташування частин;
 - якщо речення складнопідрядне з кількома підрядними, назвати вид підрядності: послідовна, однорідна, неоднорідна або змішаного типу, тобто поєднання цих видів; вказати головне речення і види підрядних, засоби зв'язку предикативних частин, нерозчленована чи розчленована структура; вільне чи фіксоване розташування частин;
 - якщо речення безсполучникове, то визначити: однорідні чи неоднорідні предикативні частини, змістові відношення між ними (єднальні, протиставні, часові, умовно-наслідкові, причинові та ін.), засоби зв'язку предикативних частин, закрита чи відкрита структура; вільне чи фіксоване розташування частин;
 - якщо речення складне з різними видами зв'язку, то:
 - а) назвати, які саме види синтаксичного зв'язку представлені в ньому:
 - сполучниковий сурядний і підрядний,
 - сполучниковий сурядний і безсполучниковий,
 - сполучниковий підрядний і безсполучниковий,

- сполучниковий сурядний і підрядний та безсполучниковий.
- б) дати їм повну характеристику, спираючись на попередні підпункти.

6. Накреслити лінійну чи вертикальну схему речення.

7. Пояснити розділові знаки.

8. Кожну предикативну частину розібрати окремо як просте речення (див. послідовність синтаксичного розбору простого речення).

Зразок синтаксичного розбору складного багатокomпонентного речення

Якби мої думи німії та піснею стали без слова, тоді б вони більше сказали, ніж вся оця довга розмова (Леся Українка).

Речення складне, розповідне, неокличне, багатокomпонентне, сполучникове, складнопідрядне з кількома підрядними, з неоднорідною супідрядністю. Головна частина *тоді б вони більше сказали*; підрядна – *якби мої думи німії та піснею стали без слова* – розчленованої структури, відповідає на питання за якої умови? (підрядне обставинне речення умови), поєднується з головним сполучником *якби*; підрядне речення *ніж вся оця довга розмова* розчленованої структури, відповідає на питання наскільки? (підрядне міри і ступеня), поєднується з головною частиною сполучником *ніж*. Коми поставлено згідно з правописом на межі частин складнопідрядного речення.

Речення *тоді б вони більше сказали* двоскладне, поширене, повне, неускладнене, стверджувальне. Підмет *вони* виражений особовим займенником у називному відмінку, присудок *сказали б* – простий дієслівний, виражений дієсловом умовного способу. У групі присудка є другорядні члени – обставина часу *тоді*, виражена прислівником; обставина міри і ступеня *більше*, виражена якісно-означальним прислівником у формі вищого ступеня порівняння.

Речення *Якби мої думи німії та піснею стали без слова* двоскладне, поширене, повне, неускладнене, стверджувальне. Підмет *думи* простий, виражений іменником у називному відмінку, присудок *стали піснею* іменний складений, складається з іменної частини *піснею*, вираженої іменником в орудному відмінку, і дієслівної зв'язки *стали*. У групі підмета наявні два узгоджені означення *мої* і *німії*, виражені відповідно займенником і прикметником. У групі присудка наявний непрямий додаток *без слова*, виражений іменником у поєднанні з прийменником.

Речення *ніж вся оця довга розмова* двоскладне, поширене, неповне контекстуальне (пропущений присудок *казала б*, що встановлюється з головного речення). Підмет *розмова* виражений іменником у називному відмінку. Від нього залежить узгоджене означення *довга*, виражене прикметником, і означення *вся оця*, виражене займенниками.

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Загальні питання синтаксису

1. Предмет і завдання синтаксису.
2. Фундаментальні поняття синтаксису.
3. Синтаксичні одиниці у системі мови, їхні основні ознаки та принципи виділення.
4. Синтаксичні одиниці у системі мовлення, їхні основні ознаки та принципи виділення.
5. Формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти синтаксису.
6. Типи і форми синтаксичних зв'язків у реченні та словосполученні.
7. Семантико-синтаксичні відношення у реченні та словосполученні.
8. Зв'язок синтаксису з іншими лінгвістичними і нелінгвістичними науками.

Завдання

1. Опрацюйте питання до теми, використовуючи рекомендовану літературу.
2. Підготуйтеся до дискусії та роботи в малих групах із наведених питань теми.
3. Створіть презентацію до одного з питань теми.

Складне речення в системі синтаксичних одиниць

1. Складне речення як синтаксична одиниця, історія та сучасний стан його вивчення в академічних граматиках.
2. Визначальні формально-граматичні, семантико-синтаксичні та комунікативні ознаки складного речення.
3. Засоби зв'язку предикативних частин складного речення.
4. Принципи класифікації складних речень в теорії синтаксису.
5. Поділ складних речень за основними засобами зв'язку на сполучникові та безсполучникові.
6. Загальна характеристика складносурядних і складнопідрядних речень.

7. Основні підходи до кваліфікації безсполучникових складних речень.
8. Елементарні та багатокомпонентні (ускладнені) складні речення, їхні типи.

Завдання

1. Опрацюйте питання до теми, використовуючи рекомендовану літературу.
2. Підготуйтеся до дискусії та роботи в малих групах із наведених питань теми.
3. Укладіть ментальну карту (схеми, таблиці) до одного з питань теми.

Синтаксична система мови й пунктуація

1. Основні етапи розвитку української пунктуації.
2. Теоретичні принципи сучасної української пунктуації.
3. Вплив структури речення та інтонації на пунктуацію.
4. Система розділових знаків та їхні основні функції.
5. Огляд уживання розділових знаків у простому реченні.
6. Огляд уживання розділових знаків у складному реченні.

Питання для самоперевірки

1. Чому пунктуацію доцільно вивчати у взаємозв'язку із синтаксисом? Аргументуйте свою відповідь конкретними прикладами.
2. Схарактеризуйте основні етапи розвитку української пунктуації.
3. Назвіть основні типи і функції розділових знаків.
4. Які Ви знаєте правила пунктуації, сформульовані на основі смислового принципу?
5. Які пунктуаційні норми пов'язані зі структурним та інтонаційним принципами?
6. Обґрунтуйте причинно-наслідкові зв'язки між структурою речення, інтонацією та пунктуацією.
7. Порівняйте пунктуацію в текстах різних стилів мовлення.

8. Які Ви знаєте правила вживання розділових знаків у простому реченні?
9. Прокоментуйте пунктуаційні норми у складному реченні.
10. На матеріалі художніх та публіцистичних текстів продемонструйте виражальні можливості розділових знаків та авторської пунктуації.

Вправи

Вправа 1. У яких реченнях правильно вжито пунктограми? Як впливають розділові знаки на зміст та інтонацію речень?

1. І досі сниться – вийшла з хати
Веселая сміючись мати
Цілує діда і дитя,
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки і годує
І спать несе (Т. Шевченко).
2. Якщо героя ставити у полі:
На бур'яни, на трав торішніх щітку
То кулі проспівують гімн безсмертя,
А люди пісні вмерти не дадуть (В. Коротич).
4. Книги – морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить (І. Франко).
3. У неділеньку та ранесенько
Ще сонечко не зіходило,
А я молоденька
На шлях, на дорогу,
Невеселая виходила (Т. Шевченко).
4. Світив би, місяцю, і далі,
А то розвиднілось – і зник,
І вже не срібнії медалі –
Блищать сліди копит і ніг (І. Муратов).
5. Не можна далєбі злічити,
Які народи тут плелись
І на папір сей положити,
Як з ким, коли відкіль взялись (І. Котляревський).

Вправа 2. Правильно проінтонуйте наведені речення. Поставте, де потрібно, тире між підметом і присудком. У яких випадках тире не ставимо.

1. Життя найкращий ідеолог. Життя найвища школа шкіл (П. Тичина).
2. Не завжди найважчий крок найперший, Не завжди найлегший крок останній, А інакше не було б змагання, А можливо не було б і звершень (М. Сингаївський).
3. Пісня це мати, І в смутку, і в радості мати це пісня (П. Воронько).
4. Життя це рух. А там десь і рубіж .. Спочинку ще не хочу я для себе (В. Колодій).
5. Берегти матір значить піклуватися про чистоту джерела, з якого ти пив з першого свого подиху й питимеш до останньої миті свого життя (В. Сухомлинський).
6. Повітря неначе прозорий граніт (Д. Павличко).
7. Батьки і діти це єдине і нерозривне, мов життя (О. Підсуха)
8. Ну, а я з людей щасливих: Маю віру і надію, Маю друзів незрадливих... (М. Карпенко).
9. І жить це значить жить (М. Бажан).
10. Висота моя, висота, Ти не перша. А чи остання? (Г. Світлична).
11. О пісне вкраїнська! Дзвінка, не вмируща. Ти мука і радість, ти гнів і любов (Р. Братунь).
12. Дбати про мову – це справа совісті сучасної людини (З газети).
13. То не успіх, що легко дається (Народна творчість).
14. Слово не стріла, а серце пробиває (Народна творчість).
15. І місяць був як зов Залізняка, Як Гонти одчайдушного присяга.. (Р. Братунь).
16. У людей діти як діти... (Р. Іванченко).
17. Слова були ніби викарбувані в його мозку (В. Собко).

Вправа 3. Відредагуйте пунктуацію в поданих реченнях. Які типи розділових знаків ужито в них? Які функції вони виконують?

1. Дитя селянське з царственним чолом, кохана жінка грізного султана, коли тебе забрали у полон, хто дав тобі імення – Роксолана? (О. Пахльовська).
2. Благословенна будь, земле, мати для всіх, Вікова журавка в небесній блакиті (А. Малишко).

3. Вслухайся у розважливу розмову, коли тебе кудись покличе путь і пам'ятай про материнську мову, В якій надії предків ще живуть (О. Ющенко).
4. Пісня і праця – великі дві сили (І. Франко).
5. Мово ж моя, мово, мово України, Ти моя казкова Пісня солов'їна (А. Зарудний).
6. Я так люблю, я так люблю тебе Моя співуча українська мово (Г. Столярчук).
7. Як не любити ту мову нашу? Мені вона найкраща в світі, Гарніша, ніж весняні квіти (П. Вакуленко).
8. Мова це звуки, Смысл, Душа народу (М. Луків).
9. Чайка скиглить літаючи мов за дітьми плаче (Т. Шевченко).
10. Наче світла музика святкова – Як весняна річечка жива, Пробудилась українська мова, Відродились батьківські слова (В. Григоренко).
11. Мова це розум і руки, Сутність народу (М. Луків).
12. Рідне слово подорожник свіжий, Прикладеш і серце ожива (Т. Марусик).
13. Догоряв короткий осінній день, схиляв свою жовтогарячу голову на повитий серпанком обрій ніби вкладався спати (І. Цюпа).

Вправа 4. У яких реченнях є пунктуаційні помилки? На яких принципах української пунктуації ґрунтується система розділових знаків?

1. Де ліниво працюється: там пожитку не чується (Народна творчість).
2. Але більше за все на світі любив я музику (О. Довженко).
3. Трудитись має кожен, як бджола (Д. Павличко).
4. Завжди щоб зрозуміти твори мистецтва, потрібно знати умови творчості, мету творчості, особистість художника й епоху (Д. Лихачов).
5. Слава не вмере, не загине, над світами соколом полине, над віками сонцем пропливе (М. Рильський).
6. Людина без мрії, це соловей без голосу (М. Стельмах).
7. Бо творчість це найкраще ремесло: Натхнення, й труд, і виснага, і втома (Л. Дмитерко).
8. Пізнаю тебе знову, це ти, моя юність, це ти (Л. Первомайський).
9. Є слова, що білі-білі Як конвалії квітки, Лагідні, як усміх ранку, Ніжносяйні, як зірки (Олександр Олесь).

10. Мова – то цілюще народне джерело, і хто не припаде до нього вустами, той сам всихає від спраги (В. Сухомлинський).
11. Синіють води, зеленіє яр, і стеляться сліпучі краєвиди (М. Зеров).
12. Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там (Л. Костенко).
13. Літо збігло, як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень (М. Стельмах).
14. На жоржини, на троянди ранок чистий, золотистий сипле сльози-діаманти – сипле іскорки перлисті (Г. Чупринка).
15. Можна вибрати друга і по духу брата: Та не можна матір рідну вибирати (В. Симоненко).
16. Слово, моя ти єдина зброє – Ми не повинні загинуть обоє (Леся Українка).
17. Відкрите серце народного співця, щедро ввібрало в себе могутній волелюбний дух українського народу (О. Гончар).
18. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелиться килим ясно-зеленого вівса, далі наче риза рути, темніє просо (М. Коцюбинський).
19. Чудовий жовтий колір подекуди на кінцях хмарок лиснить то жовтогарячим світлом, то рожевим (І. Нечуй-Левицький).
20. Тютюн був високий, і густий-прегустий (О. Довженко).
21. Над усім світом стояла така тиша, що було чути, як плакала поламана гілка (М. Стельмах).
22. А ще раніше ніж вишні, починали цвісти в Лук'янівці черешні (О. Левада).
23. Шаную батькові руки, низько схиляюся перед руками моєї матері, вклонюся рукам своєї першої вчительки (Р. Федорів).
24. Стрепенувся врешті ліс і собі – заграв (М. Коцюбинський).
25. Буйна роса була на всьому, тяжіла гронами згинаючи стеблини трав та одгортаючи пелюстки квітів (І. Багряний).
26. У саму спеку опівдні, сідаю в човен (М. Коцюбинський).
27. За горами вставали гори, немов велетенські хвилі здіймаючи на своїх гребнях зелену піну смерек (І. Цюпа).
28. Над луками залитими квітневою повінню, холонув оранжевий вечір (Григор Тютюнник).
29. Під ногами була безодня, та на щастя, Соломія вхопилася за куш очерету івилізла (М. Коцюбинський).

30. Черемоше, Черемоше, з гір потоками годований та чорногірськими зимами! Гуцульська ріко! Красуне дика, вибаглива, змінчива! (Г. Хоткевич).

Вправа 5. У яких неповних реченнях тире на місці пропущеного члена речення обов'язкове, а в яких – факультативне. Правильно розставте розділові знаки. З'ясуйте роль кожного розділового знака в інтонаційному малюнку речення.

1. Крила птахові, розум людині, щоб вічно прагнути до висоти.

Глибина в морі, мудрість в науці.

Річка з хвилями, життя з вибоїнами.

Вчена людина як сонце, не вчена як ніч.

Розум широкий, як море, знання високе, як гори.

Розум добре, а два краще.

Не місце красить людину, а людина місце.

По одягу зустрічають, по розуму проводжають.

Дерево міцне корінням, а людина дружбою.

Добре початок справи, а ще краще її кінець.

Без гілок не дерево, без дітей не сім'я (Із народної творчості).

2. Вам сміх, мені гостинців в'язка (Л. Глібов).

3. Пісень і в нас багато в книгах є. А от в народі мало. Дуже мало (Є. Летюк).

4. Планета починається з порога. Людина із високої мети (Г. Світлична).

5. А час ішов: весною сіячем, улітку косарем, восени молотником, узимку мірошником (М. Стельмах).

6. Він (Семен) любив землю, як пташка повітря, риба воду (М. Коцюбинський).

7. А люди ні з місця (М. Подолян).

8. Щастя без болю, як хліб без солі (Л. Талалай).

9. Навкруги на тисячі кілометрів сніги й сніги (І. Цюпа).

10. Життя в пізнанні, щастя в таїні (І. Гнатюк).

Вправа 6. Визначте структурно-семантичні типи поданих конструкцій. Як структура речення і його семантика впливають на розстановку розділових знаків? виправте пунктуаційні помилки.

1. Будеш сіяти з сумом – вродить печаль (М. Стельмах).

2. Знайдуть Северина – обох за ґрати посадять (М. Стельмах).

3. Не втримала душі дитячої – плачу разом з тобою, моя укохана княгинє і жоно... (П. Загребельний).
4. Повіє вітер по долині – Пішла дібровою руна (Т. Шевченко).
5. Зараз треба розв'язати всього дві проблеми: знайти, де переночувати, і поповнити запаси шоколаду (Н. Гербіш).
6. Часом їй снівся той самий сон: вона сидить під деревом на лаві і чекає, доки з будинку вийде родина Ярика (Ірен Роздобудько).
7. Ця книжка – як саме наше життя: трагічне, смішне, смачне, кольорове (М. Матіос).
8. Ми змагалися з водою: я черпав, а вона прибувала (М. Дочинець).
9. А вийшло навиворіт: чим більше мене цькували, тим густішав спокій у моєму серці (М. Дочинець).
10. Я таки послухав тоді Мордка: за дев'ять талерів прибрав себе і купив для Влени обнову, а одну монету зашив у пояс (М. Дочинець).
11. Отож перед вами дві дороги: або туди, назад, у зашморг чи під кулю (В. Лис).
12. Правду кажуть: які люди, такі їхні книжки (Г. Пагутяк).
13. Повірте: і тоді це було... люди не дивились на тварин, як на їжу, а як на братів по крові (Г. Пагутяк).
14. Тут ще надіються: може, пригасне? (О. Гончар).
15. Зрозуміло: чоловікові завжди хочеться, аби його дружина переймалася всім тим, у що він вкладає душу (В. Слабчук).
16. Я знав: ся чаша не мине, Та доля в мене Жорстока, вибравши мене – Благословенна (І. Світличний).
17. Людство не усвідомить себе як єдине ціле – не буде йому добра (О. Гончар).
18. Побачиш таку на фотографії – навіть погляд не затримаєш (Макс Кідрук).
19. Віконечко відкривалося – в'язень замість шматка хліба отримував смерть (Дара Корній).
20. Літак у Каракасі розбився – урни з прахом привезли в Італію (Л. Костенко).
21. Наша колона зупинилась перед Іловайськом недалеко від села Грабське – оголосили перепочинок (В. Шкляр).
22. Мине ще трохи часу – і ніхто не зможе посперечатися з моїм земляком Олегом (В. Шкляр).

Синтаксичний та пунктуаційний аналіз речення й тексту

Завдання

1. Ознайомтеся з алгоритмами синтаксичного й пунктуаційного аналізу речення та тексту на с. 151, 225, 236 цього посібника.
2. Доберіть фрагмент тексту художнього або публіцистичного стилю (обсягом приблизно 200 слів). Виконайте його синтаксичний та пунктуаційний аналіз. Які засоби синтаксичного увиразнення художнього чи публіцистичного мовлення Ви помітили?
3. Виконайте синтаксичний та пунктуаційний аналіз простих і складних речень різної структури в дібраному тестовому уривку.

ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ

1. Історія та сучасний стан учення про словосполучення.
2. Місце словосполучення в системі синтаксичних одиниць української мови.
3. Принципи класифікації підрядних словосполучень.
4. Форми підрядного синтаксичного зв'язку в словосполученні та реченні.
5. Семантико-синтаксичні відношення в межах синтаксичних одиниць.
6. Семантичні різновиди сурядних словосполучень.
7. Вільні та зв'язані сполуки слів.
8. Речення як основна одиниця синтаксису.
9. Синтаксичні категорії речення.
10. Типи речень за комунікативним призначенням та експресивним забарвленням.
11. Формально-синтаксична організація простого речення.
12. Семантико-синтаксичний аспект простого речення.
13. Типологія синтаксем в елементарних і ускладнених простих реченнях.
14. Комунікативний аспект речення.
15. Засоби вираження актуального членування речення.
16. Основні ознаки речення.
17. Способи вираження предикативності у двоскладному та односкладному реченні.
18. Історія та сучасний стан учення про головні члени речення.
19. Структурно-семантичні характеристики складного (подвійного) присудка.
20. Роль дієслівних зв'язок у структурі складеного іменного присудка.
21. Способи вираження складеного дієслівного присудка.
22. Суб'єктний і об'єктний інфінітиви в граматичній системі української мови.
23. Історія та сучасний стан учення про другорядні члени речення.
24. Синтаксична омонімія та синкретизм другорядних членів речення.
25. Нове функціональне вчення про другорядні члени речення.
26. Принципи розмежування приіменних додатків і неузгоджених означень.

27. Семантичні різновиди обставин та їх роль в організації простого речення.
28. Особливості семантичної структури односкладних речень.
29. Історія та сучасний стан учення про односкладні речення.
30. Способи вираження головного члена у безособових односкладних реченнях.
31. Проблеми кваліфікації інфінітивних односкладних речень.
32. Номінативні односкладні речення, їх класифікації.
33. Специфіка вокативних та генітивних речень, проблеми кваліфікації їх у граматичній науці.
34. Нечленовані речення, їх основні ознаки та структурно-семантичні різновиди.
35. Історія та сучасний стан учення про слова-речення.
36. Контекстуальні та ситуативні неповні речення.
37. Приєднувальні конструкції як специфічні різновиди неповних і повних речень.
38. Стилiстичні функції еліптичних речень.
39. Основні різновиди ускладнених простих речень.
40. Історія та сучасний стан учення про речення з однорідними членами.
41. Засоби вираження однорідності.
42. Семантико-синтаксичні відношення в межах однорідних членів речення.
43. Узагальнювальні слова при однорідних членах речення.
44. Однорідність присудків та головних членів односкладних речень як лінгвістична проблема.
45. Критерії розмежування однорідних і неоднорідних означень.
46. Відокремлення як багатоаспектне синтаксичне та значеннєво-стилiстичне явище.
47. Засоби вираження непоширених і поширених відокремлених прикладок.
48. Принципи розмежування уточнювальних членів речення та напівпредикативних зворотів.
49. Семантичні групи вставних одиниць, їх синтаксичні особливості та морфологічні засоби вираження.
50. Принципи розрізнення категорій вставності та вставленості.
51. Історія та сучасний стан учення про звертання.
52. Значення та способи вираження звертання, його місце в реченні.

53. Визначальні формальні, семантичні та комунікативні ознаки складного речення.
54. Засоби зв'язку частин складного речення.
55. Розвиток лінгвістичного вчення про складне речення.
56. Будова складнопідрядних речень.
57. Історія та сучасний стан учення про складнопідрядні речення.
58. Логіко-граматична, формально-граматична та структурно-семантична класифікації складнопідрядних речень.
59. Специфіка займенниково-співвідносних складнопідрядних речень.
60. Особливості складних речень з підрядними наслідковими і супровідними частинами.
61. Основні принципи розмежування підрядних неповних порівняльних частин і порівняльних зворотів у простому реченні.
62. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами.
63. Складнопідрядні присубстантивно-означальні речення.
64. Складнопідрядні предметно-ототожнені та якісно-ототожнені речення.
65. Складнопідрядні просторово-ототожнені речення.
66. Складнопідрядні речення з якісно-кількісним значенням.
67. Складнопідрядні з'ясувальні речення.
68. Складнопідрядні речення розчленованого типу: загальна характеристика.
69. Складнопідрядні речення часу.
70. Складнопідрядні умовні речення.
71. Складнопідрядні речення причини.
72. Складнопідрядні допустові речення.
73. Складнопідрядні речення мети і наслідку.
74. Складнопідрядні порівняльні та зіставлявальні речення.
75. Складнопідрядні компаративні та відносно-репродуктивні речення.
76. Історія та сучасний стан вчення про складносурядні речення.
77. Складносурядні речення з єднальним значенням.
78. Складносурядні речення із зіставно-протиставним значенням.
79. Складносурядні речення з розділовим, пояснювальним і градаційним значеннями.
80. Принципи класифікації складносурядних речень.
81. Проблеми кваліфікації безсполучникових складних речень у лінгвістичній літературі.

82. Семантико-синтаксичні відношення між частинами безсполучникових складних речень.
83. Складні безсполучникові комунікати, основні підходи до їх граматичного статусу і класифікації у вітчизняній науці.
84. Складні безсполучникові комунікати із значенням перелічення, зіставлення і протиставлення.
85. Складні безсполучникові комунікати з умовним, допустовим і часовим значеннями.
86. Складні безсполучникові комунікати з однобічним відношенням частин.
87. Формально-граматична, семантико-синтаксична і комунікативна організація складного речення.
88. Стилiстичні функції безсполучникових складних речень у художньому творі.
89. Синтаксичні та стилістичні особливості багатокomпонентних складних речень і періоду в художньому творі.
90. Стилiстичні навантаження сполучних засобів складносурядних і складнопідрядних речень в художньому творі.
91. Стилiстична роль невлаcне-прямої мови в художньому творі.
92. Текст як об'єкт лінгвістичних досліджень.
93. Синтаксис тексту.
94. Монологічне та діалогічне мовлення як форми усного і писемного тексту.
95. Типи багатокomпонентних складних речень.
96. Багатокomпонентні складні речення із супідрядністю.
97. Період як синтаксична структура і стилістична фігура.
98. Способи заміни прямої мови непрямою.
99. Історія та сучасний стан української пунктуації.
100. Принципи української пунктуації.

Завдання: підготуйте реферат, презентацію або тези на одну із запропонованих тем, використовуючи рекомендовану в посібнику основну та додаткову літературу, на основі фактичного матеріалу, дібраного з різностильових текстів сучасної української мови.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК¹

Абзац — відступ у початковому рядку тексту; новий рядок; частина зв'язного тексту з кількох (рідше — з одного) речень, що характеризується тематичною цілісністю й відносною закінченістю змісту.

Актуальне членування речення — теорія структури речення на комунікативному рівні, за якої речення поділяють на дві частини залежно від комунікативного спрямування та інформативної мети висловлення: тему (дане, основа, відоме) і рему (нове, ядро, повідомлюване).

Апозитивні відношення — відношення між прикладкою і означуваним словом, виражені насамперед кореляцією у відмінку.

Валентність — здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними і граматичними властивостями.

Висловлення — одиниця мовлення, побудована за законами відповідної мови; речення, що розглядається з погляду його комунікативної організації.

Відокремлені члени речення — інтонаційно виділені в реченні члени для посилення їхнього змісту або для пояснення, конкретизації пов'язаного з ними слова.

Відокремлення — смислове й інтонаційне виділення у реченні непоширеного чи поширеного другорядного члена, який унаслідок цього набуває більшої самостійності.

Вставлені компоненти (слова, словосполучення, речення) — мовні одиниці, що передають додаткові, побіжні повідомлення, перериваючи основне висловлення за допомогою інтонації вставленості.

Вставні компоненти (слова, словосполучення, речення) — мовні одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки і виражають різні модальні значення (можливості, сумніву, впевненості, вірогідності та ін.).

¹ Укладено на основі видання *Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]*. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

Вторинні предикатні синтаксеми — синтаксеми, утворені внаслідок об'єднання елементарних простих речень у просте ускладнене речення; виражають атрибутивні, апозитивні, адвербіальні, модальні семантико-синтаксичні функції у реченні та словосполученні.

Головні члени речення — підмет і присудок двоскладного речення, що становлять його синтаксичний центр, граматичну основу.

Головний член односкладного речення — недиференційований на підмет і присудок член речення, що становить його синтаксичний центр.

Двоскладне речення — тип простого речення, що складається з підмета і присудка, поєднаних предикативним зв'язком (його формою – взаємозалежна координація), а також (у поширеному реченні) синтаксично залежних від них компонентів.

Деривація синтаксична — процес перетворення синтаксичної функції мовної одиниці (*дерево* — *дерев'яний*, *синій* — *синьо*), а також різних синтаксичних конструкцій трансформацією певної базової основи (*робітники збудували міст* — *міст збудований робітниками* — *будівництво мосту робітниками*).

Детермінант — другорядний член речення, автономний обставинний поширювач речення, зумовлений комунікативними потребами висловлення, який залежить не від окремого слова, а від граматичного центру речення загалом.

Діалог — така ситуативно-композиційна форма мовлення, коли мовець і слухач перебувають у безпосередньому словесному контакті, а самий комунікативний процес становить активну мовленнєву взаємодію: висловлення (репліки) одного змінюються висловленнями (репліками) другого, мовець і слухач весь час міняються ролями.

Додаток — другорядний член речення, що позначає предмет (об'єкт, адресат, знаряддя, засіб, рідше – суб'єкт), на який спрямовані чи якого стосуються дія, процес, стан, ознака.

Другорядні члени речення — повнозначні компоненти речення, синтаксично залежні від головних членів речення (підмета і присудка) чи головного члена односкладного речення.

Дуплективи — це головні або другорядні члени речення, виражені називним або непрямими відмінками іменників (займенників), які вступають у подвійний синтаксичний зв'язок і

відповідні семантико-синтаксичні відношення з іншими членами речення та утворюються внаслідок згортання семантично елементарних простих речень в одне просте ускладнене.

Заперечне речення — речення, в якому заперечується якась ознака чи явище дійсності; основним засобом вираження заперечення є частка *не*, функціонування якої у препозиції до будь-якого члена речення робить конструкцію загально- або частково заперечною; заперечна семантика синтаксичної конструкції може бути підсилена частками *ні, ані, і (й)*, заперечними займенниками та прислівниками.

Звертання — інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти чи персоніфіковані предмети, яким адресоване мовлення.

Зв'язка — службове дієслово, яке в іменному складеному присудку виконує роль аналітичної синтаксичної морфеми, показника граматичних категорій часу, способу, особи (роду) і числа; різновид допоміжних дієслів.

Зв'язне мовлення — побудова висловлювання як логічного викладу головної думки (теми), послідовного чи паралельного розгортання її у підтемах; послуговується одиницями більшими, ніж речення, зокрема складними синтаксичними цілими, надфразними єдностями, тобто одиницями тексту.

Інверсія — зміна звичайного прямого чи зворотного порядку слів у реченні на стилістично маркований; метою інверсії є логічне чи експресивне виділення певного слова або групи слів.

Інтонація — сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця; містить мелодику, інтенсивність, тривалість звучання, фразовий і логічний наголоси, ритм, тембр, паузи.

Керування — форма (спосіб) підрядного зв'язку, за якого опорне (головне) слово зі значенням дії, процесу чи стану (або в широкому розумінні — зі значенням власне ознаки) вимагає від валентно пов'язаного з ним залежного слова (переважно іменника) певної відмінкової форми без прийменника або з прийменником.

Координація — форма предикативного зв'язку, специфіку якого становить взаємозв'язок, взаємозалежність головних членів двоскладного речення – підмета і присудка.

Кореляція — форма синтаксичного зв'язку, яка виникає між прикладкою (апозитивною) і опорним іменником при апозитивних семантико-синтаксичних відношеннях.

Локативність — семантико-синтаксична категорія, до якої входять усі різновиди просторового значення; виражає відображені в свідомості людей різноманітні просторові відношення предметів і явищ, зокрема їхнє місцеперебування, напрямок руху, контактність та дистантність розташування і под.

Модальність — функційно-семантична категорія, що виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного. З погляду синтаксису модальність поділяють на об'єктивну (виражає відношення висловлення до дійсності у плані реальності й нереальності) і суб'єктивну (виражає ставлення мовця до повідомлюваного).

Морфологізовані й неморфологізовані члени речення — члени речення, виражені тими частинами мови, для яких дана синтаксична функція є первинною, типовою, основною (морфологізовані члени речення), і тими, для яких вона є вторинною, не типовою, не основною (неморфологізовані члени речення).

Надфразна єдність (складне синтаксичне ціле) — відрізок мовлення, що складається з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію, якій властива певна змістова завершеність і структурна єдність, що досягається лексичними, граматичними та інтонаційними засобами.

Напівпредикативність — синтаксична категорія простого ускладненого речення, що вказує на додаткове повідомлення і здебільшого передавана дієприслівниковими, дієприкметниковими і прикметниковими зворотами у поєднанні з їхнім змістовим та інтонаційним вирізненням – відокремленням.

Невласне пряма мова — введена в авторський текст чужа мова, яка зберігає особливості живої мови персонажа, але без цитування і специфічної пунктуації; своєрідне поєднання непрямой мови з елементами прямої, що зберігає лексико-фразеологічні, синтаксичні, емоційно-оцінні особливості мови того, хто говорить.

Незакінчене речення — обірване речення, фрагментарна ситуативно-мовленнєва реалізація речення як висловлення з

невираженими ознаками внутрішньої структурної організації і комунікативно-інформативної завершеності.

Неповне речення — мовленнєва видозміна повного речення з однією або кількома лексично не вираженими синтаксичними позиціями структурної схеми; конструкція з пропущеними компонентами різної семантико-синтаксичної природи; речення, в якому одна з ланок його будови не вимовляється, однак фіксується свідомістю.

Непоширене речення — двоскладне речення або односкладне речення, у якому наявні лише головні члени, побудоване за мінімальною структурною схемою і позбавлене додаткових поширювачів – другорядних членів речення.

Неповне еліптичне речення — речення, у якому лексично не виражені компоненти, переважно дієслівні присудки, не потребують контекстуальної або ситуативної компенсації, а комунікативну завершеність відповідних синтаксичних конструкцій забезпечує внутрішня будова та семантика самого речення.

Неповне контекстуальне речення — речення, у якому факт, зміст і формальні ознаки словесно не виражених (пропущених) компонентів (членів речення) з'ясовуються на підставі мовного, або вербального, контексту, реалізованого в самостійних реченнях, частинах складних речень, що містять відповідники компонентів, які потребують компенсації.

Неповне ситуативне речення — речення, у якому лексично не виражені компоненти компенсуються не мовним контекстом, а безпосередньою ситуацією, яку створюють предметне оточення, місце і час спілкування.

Непряма мова — введена в авторський текст чужа мова як мова автора, який лише зазначає, що чужа мова належить іншій особі; передається у формі складнопідрядного речення зі сполучниками *що, щоб, чи, який* та ін.

Нечленовані речення (слова-речення) — структурно нечленовані синтаксичні одиниці, синтаксично неподільні окремі вислови, які виражають почуття, волевиявлення мовця, ствердження, заперечення чи запитання, що виражені частками, модальними словами, вигуками.

Об'єкт — семантична категорія синтаксису, що стосується назв предметів або істот, на які спрямовано дію, процес або стан, звичайно виражені дієсловом.

Обставина — другорядний член речення, що характеризує дію, процес, стан, ознаку чи вказує на умови, за яких вони відбуваються.

Однорідні члени речення — члени речення, що перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з одним із членів речення і поєднуються між собою сурядним зв'язком; займають у реченні тотожну синтаксичну позицію.

Односкладне безособове речення — речення, головний член якого називає дію чи стан, незалежні від активного діяча, з предикативним центром, вираженим єдиним головним членом, лексико-семантична і формальна специфіка якого не передбачає наявності підмета як виразника суб'єкта дії чи стану.

Односкладне вокативне речення — речення, яке виражає звертання, передає нерозчленовану думку, почуття, волевиявлення, оформлюване іменником у кличному відмінку; його вимовляють з особливою інтонацією заклику, перестороги, спонукання до припинення дії, прохання, докору, обурення, незгоди з співрозмовником тощо.

Односкладне генітивне речення — речення з яскраво вираженим емоційним забарвленням і відповідною інтонацією, структурну основу якого становить головний член речення, виражений синтаксично незалежною формою родового відмінка іменника.

Односкладне інфінітивне речення — речення, головний член якого виражений синтаксично незалежним інфінітивом.

Односкладне неозначено-особове речення — речення, головний член якого виражений дієсловом третьої особи множини теперішнього чи майбутнього часу або ж формою множини минулого часу і називає дію, здійснювану неозначеними особами.

Односкладне номінативне речення — речення, головний член якого виражений іменником у формі називного відмінка, а комунікативна функція його полягає передусім у називанні предмета, явища або процесу як такого, що визначає своєю наявністю, існуванням описувану позамовну ситуацію.

Односкладне означено-особове речення — речення, головний член якого виражений дієсловом дійсного способу першої або другої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу, а також наказового способу і вказує особовим закінченням на означену особу.

Односкладне речення — тип простого речення, предикативна основа якого ґрунтується на функціонуванні єдиного поширеного або не поширеного залежними компонентами (другорядними членами) головного члена, що виступає засобом вираження предикативності і не потребує поповнення другим головним членом.

Односкладне узагальнено-особове речення — речення, головний член якого виражений дієсловом другої особи теперішнього чи майбутнього часу (рідше – іншими особовими формами) і вказує на узагальнену особу.

Означення — другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і синтаксично залежить від іменника.

Окличне речення — розповідне, питальне, спонукальне або оптативне (бажальне) речення, вимовлене з підсиленою, напруженою інтонацією, комунікативне завдання якого полягає у вираженні мовцем емоційно-експресивної оцінки повідомлюваної думки за допомогою специфічного мовного засобу – окличної інтонації.

Оптативне (бажальне) речення — модальний різновид речення, комунікативне завдання якого полягає у вираженні суб'єктом мовлення бажання, щоб відповідна дія реалізувалася, стала фактом дійсності.

Парадигма речення — спільний тип зміни речення, побудованого за тією чи тією структурною схемою; система форм структурної схеми речення, у якій вихідною формою є ядерне речення, а похідними — його трансформації.

Парцеляція — спосіб мовленнєвого оформлення синтаксичної структури (речення) кількома комунікативними одиницями (фразами).

Пасивні конструкції — похідні від активних речення, в яких суб'єкт дії, виражений формою орудного відмінка, виконує синтаксичну роль додатка, а об'єкт дії, виражений формою називного відмінка, виступає підметом.

Період — розгорнута, багатоконпонентна, гармонійно організована синтаксична побудова (складне чи просте ускладнене речення), що характеризується цілісністю теми, повнотою і динамізмом змісту (нерідко з елементами образності і широкими асоціативних зв'язків), а також чітким поділом на дві частини, поєднувані відповідним синтаксичним зв'язком.

Питальне речення — модальний різновид речення, за допомогою якого мовець, використовуючи специфічні засоби, насамперед

інтонацію та лексико-граматичні, запитує про що-небудь з метою одержати інформацію.

Підмет — головний член двоскладного речення, який, указуючи на носія ознаки, перебуває в предикативному зв'язку з іншим головним членом (присудком).

Підрядний зв'язок — синтаксичний зв'язок, що вказує на граматичну залежність одного компонента від іншого в реченні чи словосполученні.

Повне речення — речення, у складі якого є усі члени, передбачені структурною схемою.

Порядок слів — послідовне розміщення слів у реченні відповідно до лінійного правостороннього характеру тексту; властиве конкретній мові розташування слів у реченні, зумовлене змістом і граматичною будовою самого речення.

Поширене речення — просте двоскладне або односкладне речення, до якого, крім компонентів, що утворюють мінімальну структурну схему (головних членів), входять другорядні члени.

Предикат — семантична категорія синтаксису; термін, який означає приписувану суб'єктові ознаку (семантичний предикат); центральна синтаксема у семантичне простому елементарному реченні, що формує його семантико-синтаксичну структуру.

Предикативний зв'язок — взаємозалежний, двобічний зв'язок між підметом і присудком, що формує граматичну основу простого двоскладного речення.

Предикативність — комплексна синтаксична категорія (охоплює підкатегорії часу, модальності та особи), що виражає співвіднесеність повідомлення з дійсністю і формує речення як комунікативну одиницю.

Предикатна синтаксема — синтаксема, яка своєю семантико-синтаксичною валентністю зумовлює кількісно-якісний склад субстанційних синтаксем у структурі простих семантично елементарних речень.

Приєднувальна конструкція — речення, що становить додаткове повідомлення до опорного речення, виділяючись при цьому в окреме самостійне речення.

Прикладка — означення, виражене іменником, узгоджуваним з опорним словом у відмінку.

Прилягання — спосіб (форма) підрядного зв'язку, за якого головне слово або граматична основа речення не вимагає від залежного певних граматичних форм.

Присудок — головний член двоскладного речення, який виражає предикативну ознаку предмета, указуючи на модально-часову характеристику носія предикативної ознаки; перебуває в предикативному зв'язку з підметом.

Пропозиція — об'єктивний, тобто такий, що відображає дійсність, зміст речення, на противагу змістові суб'єктивному, який відображає ставлення мовця або іншої особи до цієї дійсності; відображується в реченні подія, ситуація, об'єктивний зміст речення, семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо).

Просте речення — найменша синтаксична одиниця з комунікативною функцією, яка позначає подію чи ситуацію та містить одну граматичну основу.

Просте семантично елементарне (неускладнене) речення — речення, що складається тільки з одного предиката та однієї чи кількох іменникових синтаксем, зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю.

Просте семантично неелементарне (ускладнене) речення — речення, що складається з семантично елементарного простого речення і одного чи кількох вторинних членів речення, утворених з вихідних елементарних простих речень.

Просте формально неускладнене речення — речення з усіма другорядними членами, що не є однорідними або відокремленими.

Просте формально ускладнене речення — речення, у якому наявні однорідні або відокремлені члени речення, а також вставні і вставлені компоненти, звертання.

Пряма мова — дослівно відтворене мовлення самого автора або іншої особи, у якому збережено його лексичні, синтаксичні та інтонаційні особливості; різновид чужої мови, переданої від тієї особи, якій вона належить.

Пунктуація — історично сформована в конкретній мові система правил про вживання розділових знаків, яка разом з орфографією становить правопис мови; розставлення в тексті розділових знаків; розділ мовознавчої науки про використання розділових знаків; система розділових знаків.

Речення — оформлена за законами конкретної мови основна синтаксична одиниця, що позначає ситуацію (або взаємопов'язані ситуації), вказує на відношення повідомлюваного до дійсності, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а також є мінімальною комунікативною одиницею (висловленням), тобто відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки.

Розповідне речення — речення, комунікативне завдання якого полягає у констатації якого-небудь реального або ірреального факту дійсності, в повідомленні про нього або описі.

Семантико-синтаксичні відношення — це значеннєві (змістові) відношення поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць; виявляють зовнішнє спрямування, виражаючи відношення між предметами і явищами позамовного світу.

Семантична структура речення — спосіб абстрактного вираження змісту (семантики) речення як відображення фрагмента об'єктивної дійсності (ситуації, події, факту); мовне значення речення, створене взаємодією семантики структурної схеми речення і лексичних значень слів, які її заповнюють.

Синтаксема — мінімальна (неподільна, що не членується на синтаксичні одиниці нижчого рангу) семантико-синтаксична одиниця, компонент семантичної структури речення, що виділяється на основі семантико-синтаксичних відношень і позначає відповідні предмети та явища дійсності.

Синтаксис — граматична будова речень та словосполучень і способи поєднання у них слів, а також правила творення й функціонування речень і словосполучень; розділ граматики, який вивчає граматичну будову речень і словосполучень, їхні типи, функції та особливості вживання, роль у них слова.

Синтаксична функція — роль, призначення синтаксичних одиниць і граматичних засобів у побудові зв'язного мовлення.

Синтаксичний зв'язок — виражений відповідними мовними засобами формальний зв'язок між компонентами синтаксичної одиниці (словосполучення, простого речення, складного речення), що відображає специфіку їх поєднання.

Синтаксичні одиниці — одиниці синтаксичного рівня мови, виділювані на основі синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень.

Синтаксичні синоніми — це синтаксичні конструкції, близькі або тотожні значенням, які при відмінності формальної структури взаємозамінні в тексті.

Складне багатокomпонентне (неелементарне, ускладнене, поліпредикативне) речення — поліпредикатна конструкція у системі складного речення, структурний мінімум якої для різних моделей становить три – п'ять предикативних компонентів, поєднаних за допомогою двох – чотирьох сполучних засобів зв'язками сурядності або підрядності чи їхніми різновидами – супідрядності або послідовної підрядності. У широкому розумінні багатокomпонентними вважаються будь-які складні конструкції, що містять не менше трьох простих речень, поєднані як сполучниковим зв'язком, так і безсполучниково.

Складне безсполучникове речення — речення, у якому предикативні частини поєднані в єдине структурно-семантичне ціле інтонаційно, без сполучників і сполучних слів.

Складне елементарне речення — речення, що складається з двох предикативних одиниць (простих речень).

Складне речення — синтаксична конструкція, утворювана поєднанням щонайменше двох пов'язаних відповідним синтаксичним зв'язком частин, кожна з яких являє собою предикативну одиницю, ізоморфну за визначальними принципами внутрішньої організації з простим реченням односкладної або двоскладної будови; характеризується семантичною та комунікативною єдністю предикативних частин.

Складне синкретичне речення — речення, що поєднує в собі ознаки сурядності і підрядності чи може бути кваліфіковане як конструкція з різними видами підрядності.

Складнопідрядне елементарне речення — речення, у якому дві частини поєднуються підрядним зв'язком і одна частина синтаксично підпорядкована іншій.

Складнопідрядне речення — різновид складного речення, дві або більше предикативних частин якого поєднано підрядним зв'язком, нерівноправні за змістом та граматично і з'єднані підрядним сполучником чи сполучним словом.

Складнопідрядне речення з неоднорідною супідрядністю — конструкція, у якій підрядні речення різного типу пояснюють один і той самий член або ж усе головне речення чи підрядні речення будь-яких типів пояснюють різні члени головної частини.

Складнопірядне речення з однорідною супірядністю — конструкція, у якій усі пірядні частини однаково пояснюють головну частину в цілому або якийсь один член головної частини.

Складнопірядне речення з послідовною пірядністю — конструкція, у якій лише перша пірядна частина перебуває в прямому, безпосередньому зв'язку з абсолютно незалежною у синтаксичному плані головною частиною, а кожне наступне пірядне синтаксично залежить від попереднього.

Складносурядне речення — тип складного речення, частини якого поєднані сурядним зв'язком і є синтаксично рівноправними.

Словосполучення — синтаксична конструкція, утворювана поєднанням двох чи більше повнозначних слів на основі пірядного або сурядного зв'язку і відповідних йому семантико-синтаксичних відношень.

Співвідносні слова — вказівні займенники або займенникові прислівники, що в складнопірядному реченні виступають компонентом головної частини, зміст якої розкривають пірядні частини; через свою значеннєву ненаповненість вони є показником формальної і змістової незавершеності головної частини, синтаксичним засобом, що накреслює зміст залежної від нього пірядної частини.

Сполучні слова — займенникові слова, які виконують функції пірядних сполучників, позначаючи залежність пірядних частин у складнопірядному реченні (зовнішня функція) і члена речення у складі пірядної частини (внутрішня функція).

Спонукальне речення — речення, що виражає волевиявлення (наказ, заклик, прохання, вимогу, побажання тощо), спонукання співрозмовника або читача до виконання/невиконання дії, позначеної дієсловом або іншим повнозначно-лексичним компонентом.

Стверджувальне речення — модальний різновид речення, у якому стверджується наявність пов'язаної з відповідним носієм або незалежної предикативної ознаки; те, що висловлюється про предмет мовлення (думки).

Структурна схема речення — абстрактний синтаксичний зразок речення, що має свою формальну організацію, за якою може бути побудоване речення; до неї входить мінімум компонентів, необхідних для побудови речення.

Субстанційні синтаксеми — синтаксеми простого семантично елементарного речення, що передають значення реальної предметності.

Судження — головна одиниця мислення, що складається із суб'єкта, предиката і зв'язки, виражається реченням і буває стверджувальним або заперечним.

Супідрядність — формально-синтаксичні відношення між двома або кількома другорядними членами речення чи компонентами складного словосполучення, а також між підрядними реченнями в межах складнопідрядного, що підпорядковуються тому самому головному реченню.

Сурядний зв'язок — синтаксичний зв'язок, що поєднує граматично рівноправні компоненти в словосполученні, простому та складному реченні.

Сурядність — синтаксичний зв'язок між граматично рівноправними компонентами — членами простого або частинами складного речення.

Текст — писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі змістовими і формально-граматичними зв'язками, а в загально-композиційному, дистантному плані — спільною темою і сюжетною заданістю.

Узагальнювальне слово — слово, що вживається при однорідних членах речення, виражає загальне значення і є родовим поняттям до них як видових понять.

Узгодження — форма підрядного зв'язку, за якого вибір граматичної форми залежного слова зумовлений граматичними формами опорного (головного).

Цитата — дослівно наведений у мовленні уривок якогось тексту чи точно відтворений вислів якоїсь особи для підтвердження чи пояснення своєї думки.

Член речення — мінімальна синтаксична одиниця, що виконує в реченні формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції і виражається повнозначними словами або сполуками слів.

Чужа мова — уведена до авторської мови чи тексту мова іншої особи, яка може мати характер прямої цитації (пряма мова), а також оформляється як непряма чи невласне-пряма мова.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Підсумковий контроль успішності студента (екзамен) має форму усного опитування за змістом усього курсу та охоплює такі питання:

1. Фундаментальні поняття синтаксису. Типи синтаксичних одиниць і визначальні формальні та семантичні принципи їх виділення.
2. Предмет і завдання синтаксису як граматичного рівня сучасної української літературної мови. Зв'язок синтаксису з іншими науками.
3. Історія та сучасний стан учення про словосполучення. Місце словосполучення в системі синтаксичних одиниць української мови.
4. Принципи класифікації підрядних словосполучень. Різновиди підрядних словосполучень за категоріально-морфологічним характером головного компонента.
5. Узгодження як форма підрядного синтаксичного зв'язку в словосполученні та реченні.
6. Керування як форма підрядного синтаксичного зв'язку в словосполученні та реченні.
7. Прилягання як форма підрядного синтаксичного зв'язку в словосполученні та реченні.
8. Семантико-синтаксичні відношення в межах синтаксичних одиниць.
9. Сурядні словосполучення. Відношення між компонентами сурядних словосполучень. Поділ їх на відкриті та закриті.
10. Прості, складні і комбіновані словосполучення. Вільні та зв'язані сполуки слів. Розмежування словосполучень і фразеологізмів.
11. Поняття про речення як основну одиницю синтаксису. Співвідношення речення і судження. Синтаксичні категорії речення.
12. Типи речень за комунікативним призначенням та експресивним забарвленням. Стверджувальні та заперечні речення.
13. Формально-синтаксична, семантико-синтаксична та комунікативна організація речення. Поняття про структурну схему речення.
14. Семантико-синтаксичний аспект простого речення. Поняття валентності в граматиці. Типологія синтаксем в елементарних і ускладнених простих реченнях.

15. Комунікативний аспект речення. Поняття про актуальне членування речення, засоби його вираження.
16. Основні ознаки речення.
17. Поняття про двоскладне речення, вираження предикативності в ньому. Характер синтаксичного зв'язку між підметом і присудком у двоскладному реченні. Диференційні ознаки головних членів речення. Способи вираження простого присудка.
18. Історія та сучасний стан учення про головні члени речення. Структурно-семантичні характеристики складного (подвійного) присудка.
19. Способи вираження підмета в сучасній українській мові. Однорідність підметів. Координація присудка з однорідними підметами.
20. Структурно-семантичні характеристики складеного іменного присудка.
21. Способи вираження складеного дієслівного присудка. Поняття про суб'єктний і об'єктний інфінітиви.
22. Поняття про поширене речення. Історія та сучасний стан учення про другорядні члени речення. Омонімія другорядних членів.
23. Нове вчення про другорядні члени речення. Поняття про прислівні, детермінантні члени речення та дуплексиви.
24. Узгоджені та неузгоджені означення, засоби їх вираження. Роль означення у структурі поширеного речення.
25. Прямі та непрямі додатки, способи їх вираження. Розмежування приіменних додатків і неузгоджених означень.
26. Обставини. Семантико-синтаксичні різновиди обставин та їх роль у структурно-семантичній організації двоскладного речення.
27. Поняття про односкладне речення, характер головного члена в них. Особливості семантичної структури односкладних речень.
28. Історія та сучасний стан учення про односкладні речення. Класифікації односкладних речень.
29. Особливості означено-особових, неозначено-особових і узагальнено-особових односкладних речень, їх кваліфікація в сучасній граматиці.
30. Безособові односкладні речення, способи вираження головного члена в них.
31. Проблеми визначення інфінітивних односкладних речень, принципи їх класифікації у різних граматичних працях.
32. Номінативні односкладні речення, їх класифікації.

33. Специфіка вокативних та генітивних речень, проблеми кваліфікації їх у граматичній науці.
34. Нечленовані речення, їх основні ознаки та структурно-семантичні різновиди. Історія та сучасний стан учення про слова-речення.
35. Структурно-семантичні характеристики неповних речень. Контекстуальні та ситуативні неповні речення.
36. Приєднувальні конструкції як специфічні різновиди неповних і повних речень. Поняття про еліптичні речення.
37. Поняття про ускладнене просте речення, напівпредикативні відношення в ньому. Основні різновиди ускладнених речень.
38. Історія та сучасний стан учення про речення з однорідними членами. Диференційні ознаки однорідних членів речення.
39. Засоби вираження однорідності. Семантико-синтаксичні відношення у межах однорідних членів речення. Узагальнюючі слова при однорідних членах речення.
40. Питання про речення з однорідними присудками. Однорідність головних членів односкладних речень як лінгвістична проблема.
41. Принципи розмежування однорідних і неоднорідних означень. Однорідність додатків і обставин.
42. Відокремлення як багатоаспектне синтаксичне та значеннєво-стилістичне явище. Загальні та часткові умови відокремлення другорядних членів. Напівпредикативні відношення при відокремленні.
43. Умови відокремлення узгоджених і неузгоджених означень.
44. Умови відокремлення обставин та додатків, пунктуація при їх відокремленні.
45. Прикладка як різновид означення. Відокремлення прикладок. Засоби вираження непоширених і поширених відокремлених прикладок. Пунктуація.
46. Історія та сучасний стан учення про уточнюючі слова та звороти. Принципи розмежування уточнюючих членів речення та напівпредикативних зворотів. Уточнення головних і другорядних компонентів.
47. Семантичні групи вставних одиниць, їх синтаксичні особливості та морфологічні засоби вираження.
48. Поняття про вставлені компоненти речення. Принципи розмежування категорій вставності та вставленості. Синтаксична будова вставлених одиниць.

49. Історія та сучасний стан учення про звертання. Значення та способи вираження звертання, його місце в реченні. Інтонація при звертанні.
50. Визначальні формальні, семантичні та комунікативні ознаки складного речення. Засоби зв'язку частин складного речення. Різновиди складних конструкцій.
51. Поняття про складносурядні речення, принципи їх класифікації. Змістові відношення між предикативними частинами.
52. Історія та сучасний стан учення про складнопідрядні речення. Логіко-граматична, формально-граматична та структурно-семантична класифікації складнопідрядних речень.
53. Складнопідрядні речення нерозчленованого типу. Специфіка займенниково-співвідносних складнопідрядних речень.
54. Особливості складних речень з підрядними наслідковими, супровідними та порівняльними частинами. Основні принципи розмежування підрядних неповних порівняльних частин і порівняльних зворотів у простому реченні.
55. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами, їх типи.
56. Проблеми кваліфікації безсполучникових складних речень у лінгвістичній літературі. Типи безсполучникових складних речень. Семантико-синтаксичні відношення між їх частинами. Пунктуація.
57. Типи багатокomпонентних складних речень. Період.
58. Засоби передачі чужого мовлення.
59. Текст як об'єкт синтаксичного аналізу. Структурні компоненти тексту. Засоби зв'язку речень у складному синтаксичному цілому.
60. Принципи української пунктуації. Огляд уживання розділових знаків у простому та складному реченнях.
61. Принципи багатоаспектного синтаксичного аналізу речення й тексту.
62. Виразальні можливості синтаксису української мови в різностильових текстах.
63. Синтаксичні засоби увиразнення мовнокомунікативної діяльності у публічній сфері.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Арібжанова І. М. Сучасна українська мова. Базові поняття синтаксису: навч. посібник. Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2016. 159 с.
2. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посібник. Київ : Вища шк., 2005. 270 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
4. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підручник. Київ : Видав. центр «Академія», 2010. 384 с.
5. Загнітко А., Миронова Г. Синтаксис української мови: теоретико-прикладний аспект. Brno : Masarykova univerzita, 2013. 225 с.
6. Караман С. О., Караман О. В., Плющ М. Я. [та ін.]. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник; за ред. С. О. Карамана. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.
7. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови: навч. посібник. Київ : НМК ВО, 1992. 400 с.
8. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навч. посібник. Київ, 2021. 279 с.
9. Мірченко М. В. Сучасна українська літературна мова. Функційний аналіз синтаксичних одиниць та категорій. Теоретико-прагматичний комплекс з синтаксису: навч. посібник. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. 200 с.
10. Межов О. Г. Синтаксис української мови: навч. посібник. Луцьк : Надстир'я, 2021. 268 с.
11. Мойсієнко А. К. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис: підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова. Київ : Знання, 2010. 374 с.
12. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання: навч. посібник. Київ : Вища шк., 1994. 670 с.
13. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. М. Я. Плющ. 7-е вид., стер. Київ : Вища шк., 2009. 430 с.
14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 515 с.
15. Сучасна українська мова. Синтаксис: підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева [та ін.] ; за ред. А. К.

Мойсієнка ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : Знання, 2013. 238 с.

16. Сучасна українська мова: підручник / за ред. О. Д. Пономарева. 4-те вид. Київ : Либідь, 2008. 488 с.
17. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. 2-ге вид., доп. Київ : Видав. центр «Академія», 2010. 408 с.

Додаткова

18. Арібжанова І. Зміст і форма члена речення. *Українське мовознавство*. 2010. № 40. С. 48–56.
19. Балко М. В. Актуальні проблеми теорії словосполучення сучасної української мови: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Свідлер», 2014. 349 с.
20. Болюх В. О. Власне-семантична і формально-граматична інтерпретація безособових речень. *Мовознавство*. 1992. № 3. С. 44–48.
21. Бондаренко О. В. Вставні слова, словосполучення, речення як елементи інфраструктури простого речення. *Наук. вісник ВДУ ім. Лесі Українки*. 2005. № 6. С. 189–198.
22. Брицин В. М. Односкладні речення в українській мові: до питання методології їхнього дослідження. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 81–88.
23. Бudyко М. В. Проблема простого ускладненого речення у вітчизняному мовознавстві. *Мовознавство*. 1991. № 3. С. 48–53.
24. Висоцький А. В. Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. 328 с.
25. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наук. думка, 1992. 224 с.
26. Вихованець І. Р. Синтаксичний зв'язок. *Енциклопедія. Українська мова*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 595.
27. Вихованець І. Р. Типи словосполучень. *Філологічні студії*. 2000. № 1. С. 6 – 9.
28. Вихованець І. Р. Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності. *Українська мова*. 2002. № 1. С. 25–31.
29. Вихованець І. Р. Керування. *Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко*

- (співголова), М. П. Зяблюк та ін. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
30. Вихованець І. Р. Прилягання. *Українська мова: Енциклопедія/редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.* Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
31. Вихованець І. Р. Узгодження. *Українська мова: Енциклопедія/редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.* Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
32. Вихованець І. Р. Студії про члени речення: приреченнєвик. *Українська мова.* 2005. № 2. С.22–27.
33. Вихованець І. Р. Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ: Наук. думка, 1983. 219 с.
34. Вінтонів М. О. Засоби оформлення актуального членування речення. *Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту: зб. наук. пр.* Донецьк, 2004. С.23–27.
35. Вінтонів М. О. Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви: монографія. Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2013. 327 с.
36. Вінтонів М. О. Керування як різновид прислівного синтаксичного зв'язку. *Українська мова і література.* 2017. № 2. С. 3–7.
37. Вольська Ю. В. Основні теоретичні засади ускладнення в сучасному українському мовознавстві. *Вісник Житомирського державного університету.* 2004. № 19. С. 230–234.
38. Врем'янська О. Відокремлені члени речення. *Дивослово.* 2003. № 1. С. 35–37.
39. Гандзюк О. Адвербіальні синтаксеми в лінгвістичному трактуванні І. Р. Вихованця. *Грамматика слова і грамматика мови: зб. наук. праць, присвячений ювілею І. Р. Вихованця / укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін.* Донецьк: ДонНУ, 2005. С. 115–129.
40. Гандзюк О. М. Прислівники як адвербіальні і атрибутивні синтаксеми. *Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Филология.* 2006. Т. 19 (58). № 3. С. 24–26.
41. Горголюк Н. Тлумачення терміна синкретизм у лінгвістичній категорії тотожності. *Українська термінологія і сучасність: зб.*

- наук. праць* / відп. ред. проф. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2009. Вип. VIII. С. 200–203.
42. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць: монографія. Київ: Наук.думка, 1991. 192 с.
43. Городенська К. Г. Параметри семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень із дієслівними предикатами. *Південний архів: зб. наук. пр. Серія: Філол. науки*. Херсон: Айлант, 2001. Вип. IX. С. 22–25.
44. Городенська К. Г. Предикатно-валентна основа елементарного односкладного речення. *Українська мова*. 2001. № 1. С. 69–73.
45. Городенська К. Г. Проблема двоскладності – односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису. *Мовознавство: доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців*. Київ: Університетське вид-во «Пульсари», 2002. С. 51–55.
46. Городенська К. Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк: Вежа, 2002. № 5. С. 23–26.
47. Городенська К. Г. Координація форм у предикативному ядрі. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць*. Харків, 2004. Вип. 12. С. 32–37.
48. Городенська К. Г. Кореляція синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові. *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики: зб. наук. праць на пошану чл.-кор. НАН України Івана Романовича Вихованця*. Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. С. 89–105.
49. Городенська К. Г. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*. 2017. Вип. 3. С. 17–21.
50. Горпинич В. О. Кратний називний у функції неузгодженого означення. *Укр. мова і літ. в шк.* 2002. № 9. С. 38–42.
51. Горяний В. Д. Синтаксис односкладних речень: посібник для вчителів. Київ: Рад. шк., 1984. 128 с.
52. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській мові. Київ: Наук. думка, 1969. 156 с.
53. Грищенко А. Додаток: засади парадигматично-синтагматичного функціонування (синтаксичний нарис). *Українська мова*. 2011. № 3. С. 19–28.

54. Грозян Н. Ф. Критерії і способи розмежування членів речення. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки*. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2017. № 2. С. 97–104.
55. Грозян Н. Ф. Детермінантні члени речення в сучасній лінгвістиці: статус, типологія. *Slovak international scientific journal*. 2017. № 11. S. 33–36.
56. Грозян Н. Ф. Додаток як другорядний член речення: традиційний вимір. *Мовознавчий вісник: зб. наук. пр.* / відп. ред. Г. І. Мартинова. Черкаси, 2018. Вип. 24–25. С. 53–61.
57. Грозян Н. Ф. Змістове наповнення терміна «член речення». *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць*. Черкаси: Черкаський нац. університет імені Богдана Хмельницького, 2017. Вип. 22–23. С. 43–50.
58. Грозян Н. Ф. Об'єктні та суб'єктні інфінітиви в ролі додатка. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Філологічні науки»* / ред. С. М. Ніколаєнко (відп. ред.) та ін. Київ: Міленіум, 2016. Вип. 248. С. 57–64.
59. Грозян Н. Ф. Основні концепції вивчення членів речення в мовознавстві. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. 2015. №1–2. С. 86–91.
60. Грозян Н. Ф. Проблема синкретизму в системі другорядних членів речення. *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць*. Черкаси: Черкаський нац. університет імені Богдана Хмельницького, 2019. Вип. 26. С. 43–50.
61. Грозян Н. Ф. Складні випадки розрізнення другорядних членів речення. *Наукові записки. Серія. Філологічні науки* / гол. ред. О. Семенюк. Кропивницький: ЦДПУ імені Володимира Винниченка, 2017. Вип. 151. С. 14–25 с.
62. Грозян Н. Ф. Функційні вияви відокремлених членів речення в сучасній українській мові. *Хуманитарни балкански изследвания Humanitarian Balkan Research*. 2019. Т.3. № 1(3) С. 59–61.
63. Грозян Н. Ф. Функційно-семантичне вираження прилягання в сучасній українській мові. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (Мовознавство): збірник наукових праць* / гол. ред. І. Я. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Фірма Планер», 2017. Вип. 24. С. 9–18.

64. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст: Вибрані праці. Чернівці: Чернівецький нац. Ун-т, 2009. 664 с.
65. Гуйванюк Н. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць у світлі лінгвістичних концепцій чл.-кор. НАН України І. Р. Вихованця. *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики*: зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України І. Р. Вихованця. Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. С. 105–123.
66. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків: Вид-во Харків. Ун-ту, 1980. 151 с.
67. Доценко О. Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності: монографія. Київ: Міленіум, 2006. 226 с.
68. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення: Просте речення, еквіваленти речення. Київ: Наук. думка, 1973. 288 с.
69. Дудик П. С. Із синтаксису простого речення: навч. посібник. Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 1999. 297 с.
70. Дудик П. С. Відокремлення в синтаксисі: загальний огляд. *Наук. записки Вінницьького держспедуніверситету*. Сер. Філологія. 2000. 2. С.74–78.
71. Дудко І. В. Займенникове вираження категорії означеності–неозначеності в українській мові: монографія. Київ: Довіра, 2011. 232 с.
72. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ ст.: функціональний і прагмастилістичний аспекти: монографія. Вінниця: Нова Книга, 2009. 400 с.
73. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.
74. Загнітко А. П. Український інфінітив у структурі простого речення: типологія функцій і семантика. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Львів, 2004. Вип. 34. Част. 1 С. 3–10.
75. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2007. 294 с.
76. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
77. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: Поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 1. 402 с.; Т. 2. 350 с.; Т. 3. 426 с.; Т. 4. 388 с.

78. Заоборна М. Просте речення. Складні випадки аналізу: навч. посібник для студентів вищих пед. навч. закладів. Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. 126 с.
79. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові: монографія. Київ: Вища школа, 1986. 275 с.
80. Іваницька Н. Л. Член речення як синтаксична категорія. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського*: зб. наук. праць. Серія: Філологія. 2000. Вип. 2. С. 70–74.
81. Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови. Частина перша. Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2002. 169 с.
82. Іваницька Н. Л. Формально-граматична та семантико-синтаксична структура простого речення: тексти лекцій. Вінниця, 2004. 94 с.
83. Іваницька Н. Л. Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці. Вінниця: ВДПУ, 2009. 260 с.
84. Іваницька Н. Л. Повнозначне слово української мови в сучасних категорійних вимірах: монографія. Вінниця: Нілан–ЛТД, 2017. 266 с.
85. Каморникова Ю. В. Граматична категорія членів речення через призму синтаксичних відношень. *Дослідження з лексикології і граматики української мови*. 2012. Вип. 12. С. 12–18.
86. Ківшик С. В. Прислівники як репрезентанти інтенційних відношень у простому ускладненому реченні. *Рідний край*. 2014. № 1 (30). С. 75–80.
87. Кобченко Н. В. Система подвійних синтаксичних зв'язків у граматичному ладі сучасної української мови: монографія. Київ: ВД Освіта України, 2018. 514 с.
88. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: монографія. Луцьк: Волин. нац. Ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 452 с.
89. Кочерган М. П. Синкретизм. *Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.* Київ: Укр. енциклопедія, 2004. С. 584–585.
90. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні. Чернівці: Чернів. нац. Ун-т, 2011. 672 с.
91. Кухар Н. І. Лінгвістичний статус «другорядності» факультативного прислівного компонента у системі неголовних

- членів речення. *Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Філологія.* 2007. Вип.9. С. 108–111.
92. Кухар Н. І. Факультативні прислівні компоненти у системі компонентів формально-граматичної структури речення. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського: зб. наук. праць. Серія: Філологія.* Вінниця, 2006. Вип. 8. С. 80–84.
93. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: монографія. Київ: Такі справи, 2008. – 205 с.
94. Лобода В. В. Однорідність у простому реченні. *Синтаксис словосполучення і простого речення.* Київ: Наук. думка, 1985. С.70–82.
95. Масицька Т. Типологія семантико-синтаксичних реченневих залежностей: монографія. Луцьк: Твердиня, 2016. 414 с.
96. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць: монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 464 с.
97. Мельник І. А. Транспозиційна граматики українського дієслова. Луцьк: Надстир'я, 2015. 476 с.
98. Мірченко М. В. Категорія другорядного члена речення. *Наук. вісник ВДУ: Філол. науки.* 2002. № 6. С. 130–139.
99. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: монографія. Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. 393 с.
100. Мірченко М. В. Субстанціальність як ускладнена семантико-синтаксична надкатегорія неелементарного простого речення. *Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту:* зб. наук. праць. Донецьк, 2004. С. 56–62.
101. Мірченко М. В. Вибрані праці з категорійної граматики та лінгвотекстології. Луцьк: РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. 254 с.
102. Пешак М. М. Комунікативний синтаксис. Київ: Довіра, 2000. 152 с.
103. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення: монографія. Вид. 2-ге, доповнене. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 203 с.
104. Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці. Київ: Вид-во Національного педагогічного ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2011. 362 с.

105. Предикат у структурі речення: монографія / за ред. В. І. Кононенка. Київ; Івано-Франківськ; Варшава: ВЦ Прикарпатського нац. ун-у ім. В. Стефаника. 2010. 408 с.
106. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. XX, 368 с. (Репринт із видання 1931 р.). (Серія «Українська граматична класика»)
107. Скаб М. С. Вокативні речення сучасної української мови. *Українська мова*. 2002. №1. С.32–41.
108. Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. XXIV, 283 с. (Репринт із видання 1932 р.). (Серія «Українська граматична класика»)
109. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення: монографія. Полтава: АСМІ, 2004. 463 с.
110. Сулима М. Лекції з української синтакси. Харків: Рад. школа, 1928. 256 с.
111. Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові: монографія. Київ: Кондор, 2005. 134 с.
112. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові: монографія. Київ: Наук. думка, 1968. 288 с.
113. Харченко С. В. Синтаксичні норми української літературної мови ХХ – початку ХХІ ст.: монографія ; відп. ред. К. Г. Городенська. Київ : Міленіум, 2017. 417 с.
114. Христіанінова Р. О. Просте речення в шкільному курсі української мови. Київ: Рад. школа, 1991. 160 с.
115. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові: монографія. Київ: Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 368 с.
116. Христіанінова Р. О. Подвійний присудок у сучасній українській мові. *Типологія та функції мовних одиниць*: наук. журн. на пошану член-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця. Луцьк: Східноєвроп. нац. Ун-т ім. Лесі Українки, 2015. № 2 (4). С. 237–249.
117. Шабат-Савка С. Т. Категорія комунікативної інтенції: типові вияви та синтаксична реалізація в сучасній українській мові. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 104–114.
118. Шабат-Савка С. Т. Категорія комунікативної інтенції в українській мові: монографія. Чернівці: «Букрек», 2014. 412 с.

119. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 402 с.
120. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення. Чернівці: Рута, 2002. 272 с.
121. Шитик Л. В. Граматична система української мови в аспекті теорії перехідності: навч.-метод. посібник. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2010. 156 с.
122. Шитик Л. В. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові: монографія; відп. ред. К. Г. Городенська. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2014. 474 с.
123. Шульжук К. Ф. Складне речення в українській мові. Київ: Рад. шк., 1989. 132 с.
124. Шульжук К. Ф. Складні багатокomпонентні речення в українській мові. Київ: Вища шк., 1986. 260 с.
125. Гордєєва А.Й. English Syntax. A Simple Sentence (Синтаксис англійської мови. Просте речення) : посібник з граматики. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 160 с.
126. Murphy R. English Grammar in Use. Cambridge, 2016. 399 p.
127. Navalna, M., Kostusiak, N., & Mezhev, O. The functional-cognitive characteristics of interrogative utterances in modern Ukrainian. Cognitive Studies | Études cognitives, 2021(21), s. 1–14. Article 2484 (Scopus).

Інтернет-ресурси

- Блог «Центр культури української мови» Київського університету імені Бориса Грінченка. URL: <http://centrkum.blogspot.com/>
- Офіційний сайт української мови. URL: https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/sintaksis_i_punktuacija/7
- Сайт електронної бібліотеки «Україніка» НАН України. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgibin/UA/elib.exe>
- Сайт Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України. URL: <http://www.inmo.org.ua/library.html>
- Сайт Інституту української мови НАН України. URL: <http://www.nas.gov.ua>
- Тезаурус з комп'ютерної лексикографії. URL: <http://www.mova.info/Page3.aspx?l1=188&vucid=1>
- Тезаурус з лінгвістичної термінології. URL: http://www.mova.info/mov_thes.aspx?l1=68
- Українська мова. Енциклопедія. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Rusanivskyy_VM/Ukrainska_mova_Entsyklopedia/
- Український правопис. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/%202019.pdf>

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Актуальне членування речення 69 – 72, 76, 192, 226, 243
рема 69 – 76, 243
тема 69 – 76, 243
- Висловлення 69, 243
- Відокремлені члени речення 90 – 105, 243
відокремлена обставина 90 – 93, 101 – 102
дієприслівниковий зворот 90 – 93
одиничний дієприслівник 91 – 93, 102
відокремлене означення 90 – 93
відокремлена прикладка 92 – 93, 98 – 99
відокремлене неузгоджене означення 90 – 93, 97
відокремлене узгоджене означення 90 – 93, 95 – 96
дієприкметниковий зворот 90 – 93, 95 – 96
прикметниковий зворот 90 – 93
відокремлений додаток 90 – 93, 100
уточнювальні члени речення 90 – 93, 103 – 104
- Вказівні займенниково-співвідносні слова 168, 170, 254
- Вставлені компоненти 106, 110 – 111, 117 – 119, 243
речення 106, 110 – 111
слово 106, 110 – 111, 118
словосполучення 106, 110 – 111
текст 106, 111
- Вставні компоненти 106 – 110, 112 – 117, 243
речення 106 – 110
слово 106 – 110, 112 – 113
словосполучення 106, 111
- Головні члени речення 15 – 27, 244
підмет 16 – 21, 250
простий 16, 19 – 20
складений 16 – 17, 20 – 21
кількісний 17, 21
соціативний 17, 20
присудок 16 – 27, 250
простий 16 – 18, 22
складений 16 – 18, 22 – 25
дієслівний 16 – 18, 22 – 23

іменний 16 – 18, 24 – 25
подвійний 16 – 18, 147
Двоскладні речення 15, 17, 244
Другорядні члени речення 27 – 41, 244
детермінант 28, 122 – 126, 132 – 139, 244
додаток 27 – 28, 33 – 34, 244
 непрямий 27 – 28, 34
 придієслівний 27 – 28
 приіменний 27 – 28
 прямий 27 – 28, 33
керовані 122, 127 – 128, 141, 185, 245
корельовані 122, 146 – 147, 246
означення 27 – 32, 249
 неузгоджені 27 – 28, 31 – 32
 прикладки 27 – 28, 32, 250
 узгоджені 27 – 28, 32
обставина 27 – 28, 35 – 38, 248
 допусту 29 – 30
 мети 29 – 30, 36
 місця 29 – 30, 35
 причини 29 – 30, 36
 способу дії 29 – 30, 37 – 38
 умови 29 – 30
 часу 29 – 30
прилегли 122, 127, 140 – 144
узгоджені 122, 127, 142
Дуплексиви 28, 122, 128, 147 – 149, 244
Звертання 106, 111 – 112, 119 – 122, 245
Модальність 106, 246
 об'єктивна 106, 246
 суб'єктивна 106, 246
Напівпредикативність 90 – 94, 101, 104, 246
Неповні речення 57 – 68, 247
 еліптичні 57 – 58, 60, 62, 247
 контекстуальні 57 – 58, 60, 247
 парцельовані 57 – 58, 63, 249
 приєднувальні 63, 250
 ситуативні 57 – 58, 60 – 61, 247
Нечленовані речення 57 – 58, 60 – 66, 68, 247

Однорідні члени речення 78 – 90, 248
однорідні головні члени односкладних речень 78
однорідні додатки 78, 84
однорідні обставини 78, 84
однорідні підмети 78, 81
однорідні присудки 78, 80, 82 – 83
однорідні та неоднорідні означення 78 – 79, 84, 86 – 87

Односкладні речення 41 – 57, 248
безособові 41 – 43, 48 – 50, 248
вокативні 41 – 42, 45, 55, 248
генітивні 41 – 42, 45, 55, 248
інфінітивні 41 – 42, 44, 51 – 52, 248
неозначено-особові 41 – 42, 47, 248
номінативні 41 – 42, 44, 52 – 54, 248
означено-особові 41 – 42, 47, 248
узагальнено-особові 41 – 42, 48, 249

Період 200 – 202, 210, 242, 249

Повні речення 58, 250

Пропозиція 68, 251

Прості речення 251

Пунктуація 86, 187, 211, 257 – 259

Речення 252

Семантико-синтаксична валентність 68 – 70, 75 – 76, 243

Семантико-синтаксичні відношення 5 – 6, 68 – 70, 74, 252
адвербіальні 5 – 6, 68 – 70
атрибутивні 5 – 6, 13, 68 – 70
субстанційні 5 – 6, 68 – 70

Семантично елементарні прості речення 68 – 70, 76, 251

Семантично неелементарні прості речення 68 – 70, 251

Синтаксеми 68 – 70, 72 – 73, 252
вторинні предикатні 68 – 70, 73, 76, 244
адвербіальні 68 – 70
атрибутивні 68 – 70
модальні 68 – 70
предикатні 68 – 70, 74 – 75, 250
субстанційні 68 – 70, 72 – 73, 255
адресатні 68 – 70
інструментальні 68 – 70

- локативні 68 – 70, 76, 246
 - об'єктні 68 – 70, 74, 247
 - суб'єктні 68 – 70, 74 – 75
- Синтаксичні зв'язки 5 – 19, 252
 - керування 5, 12 – 19, 245
 - координація 15, 18, 21, 244, 246
 - координація присудка з однорідними підметами 78, 80 – 81
 - підрядний 5, 14, 250
 - предикативний 16, 250
 - прилягання 5, 14, 250
 - сурядний 5, 255
 - узгодження 5, 11, 255
- Складні речення 153, 241, 253
 - складносурядні речення 153 – 167, 241, 254
 - єднальні 152 – 154, 161 – 162, 167, 236
 - зіставно-протиставні 152 – 154, 161, 167, 187, 253
 - градаційні 153, 163, 241
 - розділові 152, 159, 167
 - закритої структури 153 – 155, 165
 - відкритої структури 153 – 154, 165
 - складнопідрядні речення 167 – 185, 253, 259,
 - нерозчленованої структури 169, 172, 174 – 175, 182 – 184
 - атрибутивні 172, 178
 - займенниково-співвідносні 168, 170, 254
 - з'ясувальні 168, 170, 172, 178 – 179, 182, 185
 - розчленованої структури 167 – 172, 175, 177, 182 – 185
 - обставинні 168 – 171, 178, 241, 259
 - наслідкові 168 – 172, 181 – 182, 259
 - супровідні 168, 171 – 172, 181 – 184, 241, 259
 - безсполучникові складне речення 186 – 199, 241 – 242, 253
 - з однорідними частинами 186 – 199, 241 – 242
 - з неоднорідними частинами 186 – 199, 241 – 242
- багатокомпонентні складні речення 210 – 211, 242, 253
 - складносурядні речення 167, 200 – 210
 - складнопідрядні речення 168, 185, 200 – 210
 - супідрядність 200 – 210
 - однорідна супідрядність 200 – 210
 - неоднорідна супідрядність 200 – 210
 - послідовна підрядність 200 – 210

змішана підрядність 200 – 210
безсполучникові речення 189, 198, 200 – 210
з різними видами зв'язку 200 – 210
Слова-речення 57 – 58, 60 – 66, 68, 247
Словосполучення 5 – 15, 254
дієслівні 6 – 10
іменні 6 – 9
іменникові 6, 8
займенникові 6, 9
прикметникові 6, 9
прислівникові 6, 9
числівникові 6
підрядні 5 – 6, 11, 14
прості 5 – 6
складні 5 – 6
сурядні 5 – 7, 11, 14
Сполучники 14, 90, 153, 185, 209
асемантичні 153, 160, 168
підрядності 168 – 169
семантичні 153, 184
сурядності 87, 153, 201
Сполучні слова 168 – 169, 172, 178, 209
Текст 212, 223 – 225, 242 – 243, 245, 255
абзац 223 – 225, 243
ланцюжковий зв'язок елементів 223 – 225,
надфразна єдність 223, 245 – 246
одиниці тексту 223, 245 – 246
паралельний зв'язок елементів 223 – 225,
складне синтаксичне ціле 223 – 225, 246
Узагальнювальні слова 78, 87 – 88, 255
Ускладнені прості речення 131, 251
Чуже мовлення 211 – 223, 255
невласне-пряма мова 211 – 213, 220, 232, 242, 246
непряма мова 211 – 213, 219, 223, 242, 247
пряма мова 211 – 223, 251
слова автора 211 – 223
цитати 211 – 213, 223, 255

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. Словосполучення і просте неускладнене речення	6
§ 1. Словосполучення як одиниця синтаксису.....	6
§ 2. Граматична основа простого двоскладного речення.....	16
§ 3. Система і структура другорядних членів речення.....	28
§ 4. Односкладні речення.....	42
§ 5. Неповні конструкції. Слова-речення.....	58
§ 6. Семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти простого речення.....	69
Розділ 2. Просте ускладнене речення	79
§ 7. Однорідні члени речення	79
§ 8. Відокремлені члени речення	91
§ 9. Вставні та вставлені компоненти. Звертання.	107
§ 10. Нове вчення про ускладнення простого речення: детермінантні, прислівні та дуплексивні члени речення.....	123
<i>Послідовність повного синтаксичного аналізу простого речення</i>	<i>152</i>
Розділ 3. Складне речення й текст	154
§ 11. Складносурядні речення.....	154
§ 12. Складнопідрядні речення	168
§ 13. Безсполучникові складні речення	187
§ 14. Багатокомпонентні складні речення.	200
§ 15. Засоби відтворення чужого мовлення.....	212
§ 16. Складні форми синтаксичної організації мовлення.....	224
<i>Послідовність повного синтаксичного аналізу складного речення</i>	<i>238</i>
Теми для самостійного опрацювання	241
Тематика індивідуальних завдань	250
Термінологічний словник	254
Питання для підсумкового контролю	267
Рекомендована література	271
Предметний покажчик	281

Навчальне видання

Межов Олександр Григорович

Синтаксис української мови

Навчальний посібник

2-е вид., доп.

Друкується в авторській редакції
Технічний редактор *О. Г. Межов*

Формат 60×84 1 /16

Ум. друк. арк. 15,63. Замовлення № 130. Наклад 100.

Папір офсетний Гарнітура Times. Друк офсетний.

Друк ФОП Іванюк В. П.

43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 65.

Свідоцтво Держкомінформу України ВЛн № 31 від 04.02.2004 р.